

Udvarhelyi Éva Tessza

AZ IGAZSÁG AZ UTCÁN HEVER

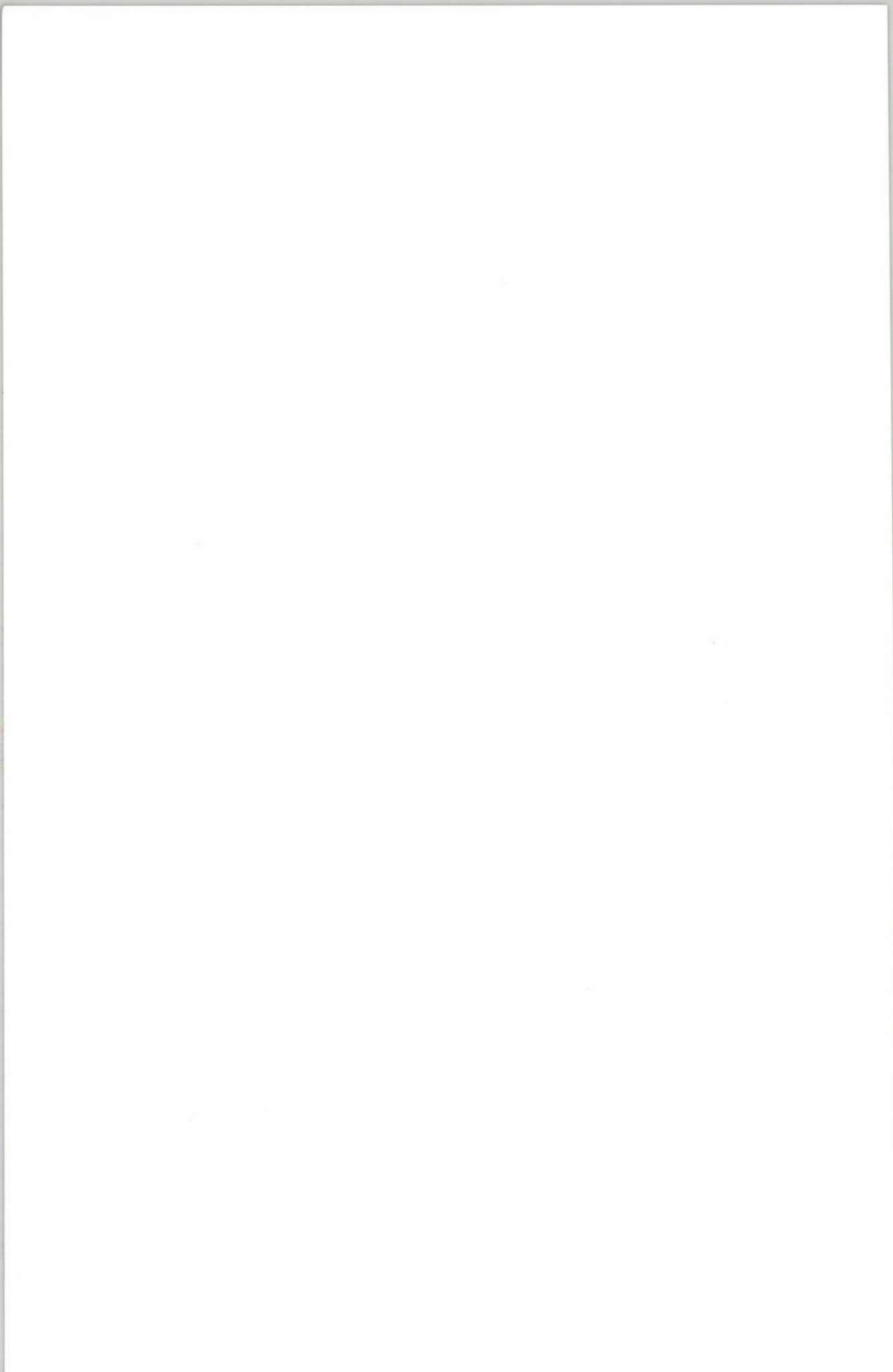
VÁLASZOK A MAGYARORSZÁGI LAKHATÁSI VÁLSÁGRA

A kötet fő kérdése, hogy a XX. század során a mindenkori magyar állam hogyan kezelte a városi hajléktalanságot mint a lakhatási szegénység legszélsőségesebb formáját. Miközben számos sikeres és sikertelen állami és önkormányzati próbálkozást bemutat, megállapítja, hogy végeredményben az állam a mai napig nem képes igazságos és fenntartható módon kezelni a lakhatási válságot. A szerző azt is vizsgálja, hogy az 1900-as évek elejétől napjainkig milyen szerepet játszottak az alulról kiinduló kezdeményezések abban, hogy az állam érdemben foglalkozzon a lakhatási szegénység megoldásával. A mű hiánypótló módon összefoglalja a lakhatásért és a lakásszegénységben élő emberek méltóságáért folytatott küzdelmek eddig kevésbé ismert történetét. A szerző szerint a szegénység fokozódó üldözése annak nyílt elismerése, hogy az olyannyira vágyott kapitalista állam képtelen hathatós megoldást találni a mélyen gyökerező strukturális problémákra. Ebben az értelemben a hajléktalansággal kapcsolatos politikai harcok messze nemcsak a lakástalanságról szólnak, hanem összesűrítik és kikristályosítják a posztszocialista magyar társadalom belső ellentmondásait. Ahhoz, hogy érdemi szakpolitikai és strukturális válaszokat lehessen kikényszeríteni az államtól és az önkormányzatoktól, feltétlenül szükség van erős lakhatási mozgalomra, amely meghaladja mind a szociális ellátás, mind pedig az ügyközpontú tiltakozás kereteit, és cselekvése középpontjába a lakásszegénységben élő csoportok közötti szolidaritást, az érintett csoportok aktivizálását és a rendszerszintű változást helyezi.

Az igazság az utcán hever

Udvarhelyi Éva Tessza

Az igazság az utcán hever

Válaszok
a magyarországi
lakhatási válságra

Udvarhelyi Éva Tessa

A kötet megjelenését

POLITIKATÖRTÉNETI

POLITIKATÖRTÉNETI

a Politikatörténeti Alapítvány, a Politikatörténeti Intézet

és a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Szakmai lektor Fehér Boróka

Fordította Nagy Nikoletta, Pósfai Orsolya, Udvarhelyi László

A fordítás a szerző *(In)justice on the streets. The Long Housing Crisis in Hungary from Above and Below* című doktori disszertációja alapján készült

© Udvarhelyi Éva Tessa 2014

© Fordítók 2014

Első kiadás 2014

www.napvilagkiado.eu

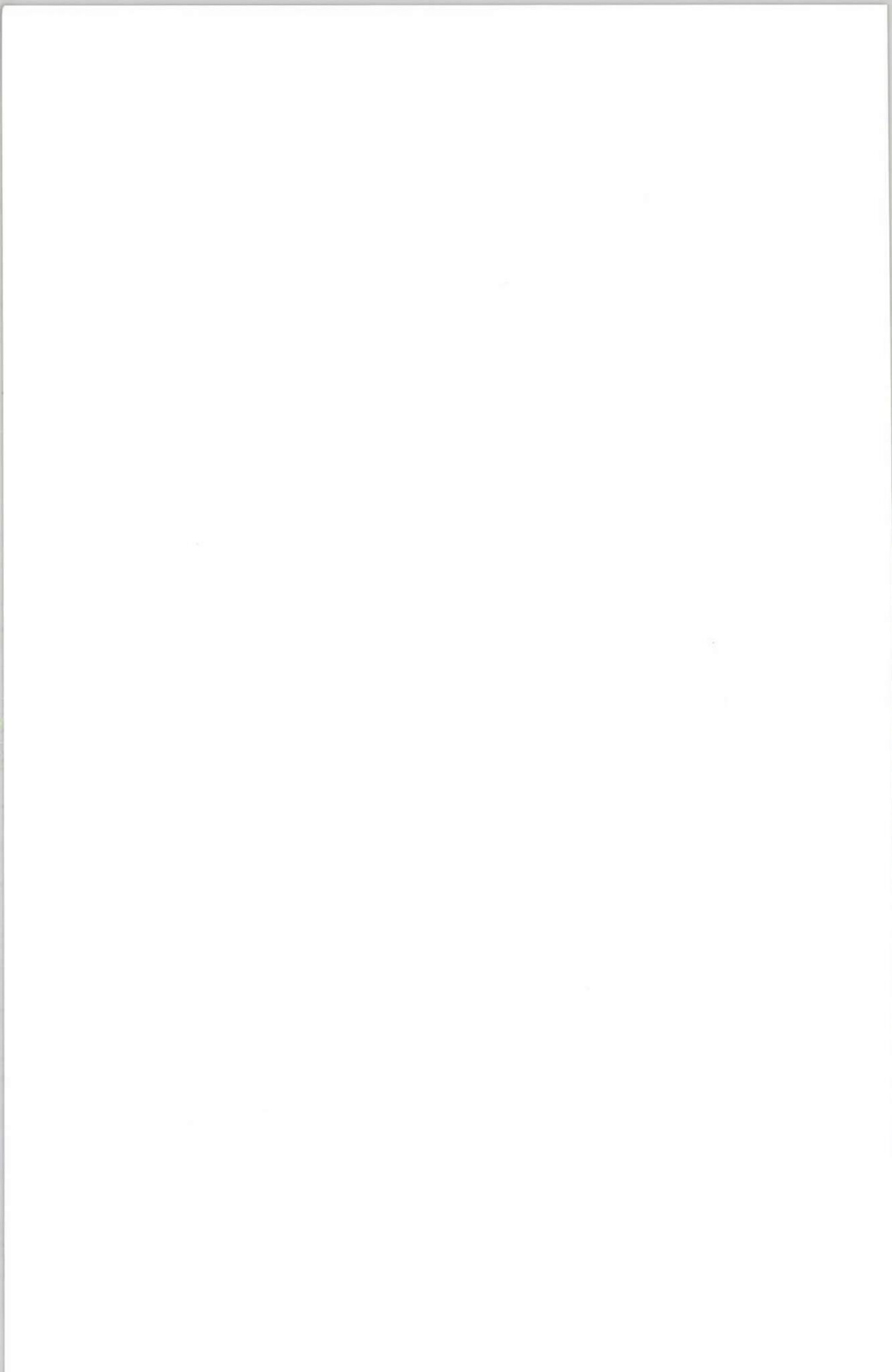
ISBN 978-963-338-372-8

A fedél Vörös Anna fotójának felhasználásával készült

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeszeti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Printed in Hungary

A Város Mindenkié csodálatos és bátor aktivistáinak

Tartalom

Előszó	11
1. Lakhatás, hajléktalanság és ellenállás Magyarországon	13
A hajléktalanság kriminalizációja és a magyar társadalom hosszú válsága	13
Az állam, a civil társadalom és a társadalomtudományok szerepe a hajléktalanság felszámolásában	16
Hajléktalanság nemzetközi dimenzióban	18
A hajléktalanság meghatározása	23
<i>A megfelelő lakhatás a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában</i>	24
<i>A hajléktalanság és a lakhatásból való kirekesztettség európai tipológiája</i>	28
<i>A hajléktalanság mint szimbolikus és anyagi kirekesztés</i>	29
<i>A könyv szerkezete</i>	32
2. „Folyton laknátok!” A magyar állam válaszai a hajléktalanságra. Történeti áttekintés	35
Érdemes és érdemtelen szegények Európában	36
Anglia: a véres törvényektől a szegénnytörvényekig	37
Lassú átmenet a feudalizmusból a kapitalizmusba	
Magyarországon	39
Lakásszegénység és lakáspolitikai a XIX. század végétől az I. világháborúig	41
<i>Gazdasági liberalizmus és siralmas lakásviszonyok a XIX. század végén</i>	41
<i>Hatósági beavatkozás a lakásügybe a XX. század elején</i>	44
Állami beavatkozás a lakásügybe: az I. világháború kötött lakásgazdálkodása és a Tanácsköztársaság	46

Elmélyülő válság és lassú konszolidáció az 1920-as és 1930-as években	48
Szükségintézkedések a második világháború alatt és után	54
Újraelosztás és egyenlőtlenség az államszocializmusban	56
<i>A lakások államosítása a Rákosi-rendszerben</i>	56
<i>Növekvő életszínvonal és formális demokrácia:</i>	
<i>a kádári konszenzus 1956 után</i>	57
<i>Lakáspolitikai 1956 után: az államosítástól a liberalizációig</i>	59
<i>A roma magyarok lakáshelyzete: szelektív egyenlőség</i>	62
<i>A hajléktalanság elrejtése: munkásszállók, kriminalizáció és intézményes elhelyezés</i>	64
Átmenet a tervgazdaságból a szabadpiaci kapitalizmusba	66
<i>Társadalmi válság 1989 után</i>	67
<i>A szocialista lakáspolitikai lebontása és a tömeges lakásprivatizáció</i>	70
<i>A tömeges hajléktalanság megjelenése az átmenet időszakában</i>	71
Magyarország 1989 után: növekvő szegénység és elmélyülő egyenlőtlenség	72
<i>Szegénység és hajléktalanság az újkapitalizmusban</i>	73
<i>A hajléktalanság kezelése a rendszerváltás után</i>	75
<i>A posztoszocialista lakáspolitikai</i>	79
<i>A pénzügyi válság és a középosztály megerősítése</i>	83
Konklúzió	86

3. **„Ha nem szorítjuk ki a hajléktalanokat, akkor ők szorítják ki a józsefvárosiakat”**

A kriminalizáció mint állami stratégia	89
Hajléktalanság és erkölcsi kirekesztés	90
<i>Torz elismerés</i>	91
<i>„Nem ide tartozol”: adminisztratív kirekesztés</i>	95
<i>„Ez nem a te helyed”: fizikai kirekesztés</i>	102
<i>Köztér és demokrácia</i>	109
A büntető állam a posztoszocialista Magyarországon	109
<i>Erősödő rendészeti paradigma</i>	110
<i>A hajléktalanság kriminalizációja</i>	115
<i>Morális pánik és a kriminalizáció igazolása</i>	120
Konklúzió	127

4. „Mikor van itt a tettek ideje, ha nem ilyenkor?!”	
Szerveződés a lakhatási jogokért. Történeti áttekintés	131
Alulról szerveződő aktivizmus: megerősítő és átalakító megközelítések	132
A rendbontástól a képviselőig: a budapesti bérlőmozgalom az 1900-as évek elején	135
Küzdelem a túlélésért: kunyhólakók az 1920-as és 1930-as években	139
Ellenállás az államszocializmus idején	143
Gazdasági átalakulás és politikai nyitás a rendszerváltás idején	149
„Mi is emberek vagyunk”: Hajléktalanaktivizmus a rendszerváltás idején	153
Küzdelem a szociális jogokért a posztszocialista Magyarországon	161
A cigányság harca a polgárjogokért és a szegregáció ellen	163
Lakók szerveződése a rendszerváltás után	166
Konklúzió	171
5. „Lakhatást, ne zaklatást!” Az elnyomás elleni küzdelem napjainkban	173
Az ellenállás taktikái	175
A formális jogok visszakövetelése egyéni érdekérvényesítéssel	179
A méltóság visszaszerzése: szórványos mozgolódások 1990-től a 2000-es évek közepéig	183
A kapitalizmus középosztályi kritikája	190
A <i>Város Mindenkié</i> : kísérlet az osztályokon átnyúló szerveződésre	193
Konklúzió	203
6. „Itt újra megindult az agyam.” Az állampolgáriság visszaszerzése részvételi akciókutatással	207
A kutatáshoz való jog	208
<i>Etnográfia alulnézetből</i>	211
<i>Részvételi akciókutatás</i>	217
<i>Utca és jog</i> : részvételi akciókutatás a hajléktalan emberekkel szembeni diszkriminációról	221

A radikális tudás termelése az <i>Utca és jog</i> -kutatás során	232
<i>A kritikai tudatosság kialakulása</i>	233
<i>A részvétel dinamikája</i>	237
<i>Az egyenlőtlenség áthidalása</i>	243
Konklúzió	249
7. A közpolitika, az aktivizmus, a szociális szakma és a társadalomtudományok felelőssége	251
Hajléktalanság és lakáspolitikai	252
A hajléktalanság (de)konstrukciója	254
A szegénység tüneti kezelésének alternatívái: közpolitikai válaszok	259
Hajléktalanmozgalom vagy lakhatási mozgalom?	262
A szociális szakma felelőssége	264
A társadalomtudományok szerepe	267
Irodalomjegyzék	271
Képek jegyzéke	295

Előszó

Mint az életemben szinte minden, ez a könyv is kollektív erőfeszítés eredménye. Ezúton szeretném mindenkinek megköszönni a segítséget, aki valamilyen formában hozzájárult az elkészítéséhez.

Ez a könyv a *City University of New York*on írt doktori disszertáció magyar változata, így először azokat szeretném kiemelni, akik az eredeti, angol nyelvű szöveg elkészítésében segítettek nekem: *Setha Low*, *Michelle Fine* és *Kim Hopper* három éven keresztül követték figyelemmel a disszertáció alapjául szolgáló kutatást, és nagyon sokat segítettek tanácsaikkal írás közben is. Témavezetőként *Setha Low* nagyon sokat tett nemcsak azért, hogy a dolgozat időben elkészüljön, hanem azért is, hogy szakmailag is megállja a helyét. *Susan Opatow* és *Mary Taylor* szintén sok hasznos kommentárt fűztek a védés előtt álló szöveghez. A *Center for Place, Culture and Politics* ösztöndíjasként 2012–2013-ban részt vettem egy egyéves szemináriumon, ahol a disszertáció (és a könyv) harmadik fejezetével kapcsolatban kaptam fontos hozzászólásokat és konstruktív kritikát diáktársaimtól és tanáraimtól. A New York-i „családomból” kétségtelenül *H. Roz Woll* segített a legtöbbet, aki éveken át a lakótársam és nagyon jó barátom volt. Az egy év során, amikor ennek a könyvnek az angol eredetijén dolgoztam, Roznak hatalmas szerepe volt abban, hogy néha-néha felálljak a számítógéptől, és észrevegyem, mi folyik körülöttem. Nagynéném, *Anna Gyorgy* az angol nyelvű disszertáció nyelvi lektoraként szintén nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a szöveg mai formájában összeálljon.

Ez a könyv elválaszthatatlan a lakhatási aktivistaként végzett munkámtól, így nagy köszönet jár a New York-i *Picture the Homeless* és a budapesti *A Város Mindenkié* érintett és szövetséges tagjainak. Folyamatosan tanulok tőlük, és ez a könyv sok szempontból az ak-

tivistatársaimmal közösen létrehozott tudás összegzése. Különösen hálás vagyok az *Utca és jog* kutatócsapat tagjainak, név szerint Bene Gézának, Filder Tamásnak, Gadányi Károlynak, Gadányiné Simon Máriának, Némédi Lászlóné Gabriellának, Sziráki Ferencnek, Sándor Ferencnek, Lőrincz Gergelynek, Kőházi Andrásné Lindának, Jáger Jánosnak, Gyureskó Krisztinának, Petrák Istvánnak, Keresztes Jenőnek, Balácsi Jánosnak, Takács Gábornak, Szűcs Zsuzsának és Oszvald Csabának, akikkel közösen tártuk fel a hatodik fejezetben olvasható eredményeket. Ki szeretném emelni Bende Annát is, akivel közel 10 éve együtt dolgozunk aktivistaként, és aki nagyon sokat segített az *Utca és jog*-kutatás lebonyolításában, valamint Dósa Mariannt, aki segített, hogy a hajléktalanságban élő kutatók megismerhessék a részvételi akciókutatás angol nyelvű szakirodalmát, és abban is, hogy véleményezni tudják a kutatásról írt fejezet angol változatát. Nagy köszönet jár Erős Barbarának, aki interjúkat készített az *Utca és jog* hajléktalan kutatóival, és az interjúk kivonatait rendelkezésemre bocsátotta. Külön köszönet jár Misetics Bálintnak, aki szakmailag lektorálta az angol nyelvű disszertációt, és nagyon sok hasznos megjegyzést és tanácsot fűzött hozzá.

Nagyon köszönöm Fehér Borókának a magyar változat érzékeny és lelkes szakmai lektorálását, és Vörös Annának, hogy felhasználhattam a fotóját a könyv borítóján. Külön köszönet jár a Napvilág Kiadónak, hogy lehetőséget adott nekem a könyv megjelentetésére, és személyesen Klopfer Juditnak, aki a magyar szöveget gondozta és szerkesztette. A disszertáció magyarra fordításában Nagy Nikoletta, Pósfai Orsolya és Udvarhelyi László segített. Édesapám a szöveg angol nyelvű változatának megírásakor is nagyon sokat segített, többek között a szakirodalom felkutatásával és az egyes fejezetek kritikai áttekintésével. És végül – de messze nem utolsósorban – köszönöm édesanyám, Dániel Anna segítségét, aki évek óta fáradhatatlanul olvassa és véleményezi a szöveg újabb és újabb változatait, és nagyon sokat segített a könyv véglegesítésében is.

Noha nagyon hálás vagyok mindenkinek, akit itt felsoroltam (és elnézést kérek azoktól, akik valami miatt itt nem szerepelnek, de segítséget nyújtottak a könyv megírásához), fontos leszögezni, hogy a tartalomért – és annak minden eredményért és hibájáért – csak saját magam vagyok felelős. Nagy örömmel és kíváncsisággal várom a konstruktív kritikát.

Lakhatást, demokráciát, jogállamot!

1. Lakhatás, hajléktalanság és ellenállás Magyarországon

A hajléktalanság kriminalizációja és a magyar társadalom hosszú válsága

2013. március 7-én mintegy hetven tüntető elfoglalta a Fidesz Lendvay utcai székházának előterét és udvarát. Az ülősztrájk résztvevői az Alaptörvény negyedik módosítása ellen tiltakoztak, amely többek között korlátozta volna az egyetemek autonómiáját és a felsőoktatásban tanulók jogait, a család fogalmát a házasságra és a szülői kapcsolatokra szűkítette, a parlament előjogává tette az egyházak hivatalos elismerését, súlyosan korlátozta az Alkotmánybíróság hatáskörét, és – ami jelen könyv szempontjából a legfontosabb – lehetővé tette a települési önkormányzatok számára, hogy büntessék a közterületi hajléktalanságot.

Az erőszakmentes akció meglehetősen agresszív reakciót váltott ki a kormánypárt részéről: ahelyett, hogy a rendőrség beavatkozását kérték volna (a helyszínre érkező rendőröket a párt hivatalnokai elküldték), a Fidesz alkalmazottai maguk akadályozták meg a tüntetők bejutását az épületbe, és „erős emberekkel” távolították el őket. Később a kormánypárt garázdaság miatt büntetőeljárást kezdeményezett a székházfoglalók ellen, arra hivatkozva, hogy erőszakosak és veszélyesek voltak. Ezt a vádat – hasonlóan egy másikhoz, amely a gyülekezési joggal való visszaélésről szólt – a bíróság nem találta megalapozottnak.

A Lendvay utcai ülősztrájk a 2010 utáni autoriter fordulat elleni hosszú és egyre intenzívebb civil mozgósítás tetőpontja volt, amelynek eszköztárában ugyanúgy szerepelt a sok tízezres utcai tüntetések szervezése, mint a polgári engedetlenség és a közvetlen akciók. Az ellenállást kiváltó ügyek igen széles skálán mozogtak a munkához fűződő jogoktól az egyházi függetlenségen, a felsőoktatási reformon, sajtószabadságon, valamint a szociális juttatások szűkítésén át a hajléktalan emberek üldözéséig és a családon belüli erőszakig.

A székházfoglalásban és az azt megelőző tiltakozásban részt vevők is az ellenállás területeinek sokféleségét tükrözték: voltak köztük egyetemisták, az LMBT-mozgalom¹ tagjai, emberi jogi aktivisták és hajléktalan emberek is.

Noha a polgári engedetlenség alkalmazása nem újdonság a magyar politikában (erről lásd például Felkai, 1991), és az ülősztrájk sem egyedülálló tiltakozási forma – többek között a Fidesz aktivistái is használták, amikor 1989-ben a rendőri visszaélések ellen tüntettek a Belügyminisztérium előtt (erről lásd Haszán, 2009) –, a rendszerváltás óta a civilek ezt a módszert csak viszonylag ritkán alkalmazták az országos politika befolyásolására. Ebből a szempontból fontos mérföldkő volt *A Város Mindenkié* (AVM) 2011. őszi akciója, amelynek során a csoport aktivistái és szimpatizánsai elfoglalták Kocsis Máté VIII. kerületi polgármester – és egyben a Fidesz hajléktalanellenes politikájának egyik fő szószólója – irodáját. A csoport azért fordult a polgári engedetlenséghez, mert úgy érezték, hogy a formális demokrácia minden eszközének kimerítése után ez maradt az egyetlen lehetőség arra, hogy rákényszerítsék a hatalmat, hogy meghallgassa őket, és visszavonja a hajléktalanellenes intézkedéseket. Azóta a polgári engedetlenség és a közvetlen cselekvés újra a tiltakozó mozgalmak bevett eszköze lett, és olyan különböző szerveződések alkalmazták, mint a *Hallgatói Hálózat*, a devizahiteles mozgalmak, a *Tiszta Kezek Mozgalom* vagy éppen a rokkantnyugdíjasok érdekeit védő csoportok. Az, hogy ez az ellenállási forma újra legitimitást nyert a civil aktivisták körében, leginkább a politikai mozgáster erőteljes szűkülését, valamint az elnyomás és az ebből fakadó elkeseredettség mértékét tükrözi.

Amikor az élénk hazai és nemzetközi tiltakozás ellenére az Országgyűlés 2013 tavaszán végül elfogadta az Alaptörvény negyedik módosítását² – amely többek között alkotmányos szintre emelte a hajléktalan emberek hatósági üldözését –, nemcsak a magyarországi hajléktalanügy, hanem a magyar demokrácia is a rendszerváltás utáni időszak mélypontjára ért. A Fidesz által kiépített politikai rezsim ugyanis a bosszú politikájára épül. Az Alaptörvény negyedik módosításával a kormányzó párt egy sor olyan intézkedést foglalt

¹ Leszbikusok, Melegek, Biszexuálisok és Transzneműek. A mozaikszó a szexuális kisebbségek összefoglaló megnevezése.

² Magyarország Alaptörvényének negyedik módosítása, 2013. március 25.

alaptörvénybe, amelyet vagy már korábban megsemmisített az Alkotmánybíróság, vagy nagyon erős politikai vita és civil ellenállás tárgya volt (lásd Scheppele, 2013). Azonkívül, hogy a változásokat lényegében bebetonozták (vagyis csak kétharmados parlamenti többséggel módosítható törvénybe foglalták), az Alkotmánybíróság jogkörét is szűkítették, a választási törvényt pedig úgy módosították, hogy mindenképpen a jelenlegi kormánypártoknak kedvezzen.³ Mindennek eredményeképpen szinte minden jogi és formális politikai lehetőség megszűnt arra, hogy a Fidesz által bevezetett igazságtalan rendelkezéseket rövid távon meg lehessen változtatni.

A magyar politika 2010 óta tartó erőteljes antidemokratikus fordulatát a gazdaság kifejezetten szegényellenes újjászervezése kíséri. Először is, az Alaptörvény gyengítette az állam szociális kötelezettségeit, amelynek következtében ma Magyarország állampolgárainak már nincsen *joguk* a szociális biztonsághoz, az állam csupán *törekszik* arra, hogy mindenkinek szociális biztonságot nyújtson.⁴ Ezenkívül szigorították a segélyezést, drasztikusan csökkentették a szociális juttatásokat, és jelentősen gyengítették a munkavállalók jogait is. A szegényellenes intézkedések mellett a Fidesz tudatosan és erőteljesen támogatja a jobb módú állampolgárokat. A párt osztálypolitikájának célja a lojális közép- és felsőosztály kialakítása, eszközei pedig többek között a tőkések egy bizonyos csoportjának bőséges állami támogatása, az egykulcsos személyi jövedelemadó bevezetése, a szintén a magasabb jövedelműeknek kedvező rezsicsökkentés, és az elsősorban a gazdagabbaknak előnyös adókedvezmények bevezetése.

A kisémmizés által történő felhalmozás (Harvey, 2005) állami támogatása, a lojális tőkesosztály kialakítása és a konzervatív politika térnyerése együttesen mind az 1980-as évek globális neoliberális fordulatára emlékeztetnek (lásd Wacquant, 2010). Azonban ahogy Brenner és Theodore (2002) felhívják rá a figyelmet, a „ténylegesen létező neoliberalizmus” mindig összetettebb és bonyolultabb, mint maga a neoliberális ideológia, amit a Fidesz-rezsim tökéletesen illusztrál.

³ Jól mutatja ezt a 2014. április 6-i választások eredménye is, amely a parlamentben aránytalanul nagy képviselőt biztosított a Fidesz–KDNP képviselőinek.

⁴ Az 1989-es alkotmány szerint: „70/E. § (1) A Magyar Köztársaság állampolgárainak joguk van a szociális biztonsághoz”, míg a 2011-ben elfogadott Alaptörvény szerint „(1)33 Magyarország arra törekszik, hogy minden állampolgárának szociális biztonságot nyújtson”.

A Fidesz által kialakított rendszer a neoliberális elveket (lásd a harmadik fejezetet) a centralizált államkapitalizmussal ötvözi (leegyszerűsítve: privatizáció helyett államosít), és mindezt egy autoriter és elnyomó politikai berendezkedéssel támogatja meg.

Noha a hajléktalan emberek üldözése világszerte tetten érhető, Magyarországon az utóbbi időben a hajléktalanellenes gyakorlatok és politikák valóságos áradatának vagyunk tanúi. A hajléktalan emberek állami szintű megbélyegzése és hibáztatása azonban nem értelmezhető elszigetelt jelenségként, hanem szorosan összefügg a társadalmi és politikai rendszer átalakításával. Ebben a tekintetben a hajléktalanság kriminalizációja egy sokkal mélyebb válság tünete, amely a Fidesz-rezsimben csúcsosodott ki, és amelyet együttesen idézett elő a kelet-európai társadalmi fejlődés sajátos merevsége, az államszocializmus összeomlása, és az erőltetett integráció a neoliberális gazdasági rendszerbe.

Az állam, a civil társadalom és a társadalomtudományok szerepe a hajléktalanság felszámolásában

Ez a könyv azt járja körül, hogy a *magyar állam* milyen szerepet játszott a történelem során mind a hajléktalanság kitermelésében, mind pedig annak megelőzésében; hogy milyen *társadalmi csoportok és mozgalmak* vettek részt a különböző állami válaszreakciók kikényszerítésében; és hogy mi lehet az elkötelezett *társadalomtudósok* szerepe a hajléktalanság és lakásszegénység elleni küzdelemben.

E három szereplő közül egyedül az államnak van meg a hatalma ahhoz, hogy átfogó közpolitikákkal, illetve az erőforrások és a szolgáltatások (újra)elosztásával egészében strukturálja a társadalmat. Bár – mint sok hazai és nemzetközi példa is bizonyítja – az államot ki lehet sajátítani, és az elnyomás eszközeként is lehet használni, az állami beavatkozás elengedhetetlen egy igazságosabb társadalom létrejöttéhez. Történeti nézőpontból a magyar állam viszonya a lakhatáshoz az ország történelmének töredezett és ciklikus természetét tükrözi. Miközben például az államszocializmus időszaka alatt az állam jelentős forrásokat fordított a lakhatási problémák felszámolására, erősen kriminalizálta azokat, akiknek mégsem tudta megolda-

ni az ilyen jellegű problémáit. Ezzel ellentétben ma ismét teret nyert a hajléktalanság rendszeti kezelése, és – a devizahitelesek „megsegítésén” túl – nincsen állami elköteleződés a tömeges lakhatási problémák tartós megoldása iránt. Az, hogy az állam milyen mértékben vett részt a hajléktalanság megelőzésében és csökkentésében, mindig az éppen uralkodó politikai ideológiának, a civil szféra erejének és a fennálló társadalmi és gazdasági struktúrának megfelelően változott.

Az állam csak akkor tudja hatékonyan és tisztességesen ellátni a feladatát, ha az állampolgárok megfelelő ellenőrzést gyakorolnak fölötté egyrészt aktív részvétellel, másrészt azáltal, hogy e részvétel határait folyamatosan feszegetik. Vagyis a civil aktivizmus elengedhetetlen ahhoz, hogy kikényszerítse az államtól, hogy az valóban minden állampolgár érdekét szolgálja, és ne csak egyes kiváltságos csoportokét. Az 1989 utáni demokratizációs folyamat ellenére ma Magyarországon az állampolgároknak kevés érdemi beleszólásuk van a közpolitikák alakításába, a szegénységben élő emberek számára különösen nehéz, hogy a róluk szóló döntéseket érdemben befolyásolják.

A társadalomtudományok művelőinek (és általában az értelmiségnek) kulcsszerepe van egyrészt az állami politika alakításában, másrészt a civil mozgalmak munkájának segítségével. Éppen ezért, miközben a kutatás és az elméletalkotás rendkívül hasznosak egy társadalom hosszú távú fejlődése szempontjából, a társadalomtudósok felelőssége az is, hogy gyakorlati szempontból is foglalkozzanak a sürgető társadalmi problémákkal, és akár maguk is részt vegyenek ezek megoldásában. A kritikai tudás termelésével, a létező és lehetséges társadalmi állapotok elemzésével, valamint ezek széles körben történő terjesztésével a társadalomtudósok hozzájárulhatnak mind a jelenlegi helyzet megértéséhez, mind pedig annak átalakításához.

*

Ez a könyv egy több mint 10 évvel ezelőtt indult kísérlet része, és ilyen értelemben a lakhatási kérdésekkel kapcsolatos tapasztalataim, tudásom és gondolataim szintézise. Hosszú távú célom, hogy segítsen egy olyan alulról táplálkozó, demokratikus erő létrejöttét, amely hozzájárul a tömeges hajléktalanság és a szélsőséges szegénység megszüntetéséhez. E hosszú távú cél érdekében számos különböző szerepet vállallok fel. Kutatóként megpróbálok feltárni, hogyan viszonyul a

magyar társadalom a hajléktalansághoz, és hogyan élik meg helyzetüket a hajléktalan emberek. Aktivistaként először *Az Utca Embere* önkéntes hálózat munkájában vettem részt 2005 és 2008 között, majd 2009 óta *A Város Mindenkié* hajléktalan érdekvédelmi csoportban tevékenykedem. Végül egyfajta közéleti értelmiségi szerepet is felvállalok azzal, hogy kutatásaim eredményéről és aktivista tapasztalataimról a szélesebb közönségnek is beszámolok (pl. publikációk, beszélgetések formájában).

Munkám során nap mint nap szembesülök azzal a kihívással, hogy hogyan lehet ötvözni a rengeteg gyakorlati teendővel és szervezőmunkával járó aktivizmust a megfigyelések és információk rendszerszintű elemzésével és értelmezésével. Ebben a könyvben kísérletet teszek arra, hogy az aktivizmus és a társadalomtudomány látszólag különböző világait összekössem, és a mindkét terepen megszerzett tudásomat és tapasztalataimat egységes keretbe foglaljam. Meggyőződésemm, hogy a „tapasztalati” és a „tudományos” tudás nem mond ellent egymásnak, hanem éppen ellenkezőleg, kiegészítik egymást. Ugyanis mindkettő elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy olyan számvetés készüljön a hajléktalanságról, amelyet az aktivista, a szakmai, a tudományos és a politikai világ egyaránt hasznosítani tud.

Hajléktalanság nemzetközi dimenzióban

2012 októberében – amikor az ennek a könyvnek az alapjául szolgáló doktori disszertáción dolgoztam Harlemben – a Sandy hurrikán hatalmas erővel csapott le New York városára. A híradások szerint a vihar következtében több tízezer ember vált hajléktalanná, vagy szorult segítségre lakhatásának megoldásában. A városi, az állami és a szövetségi szervek átmeneti elhelyezést biztosítottak azoknak, akiknek a vihar miatt el kellett hagyni otthonukat, és segítséget nyújtottak azoknak is, akiknek a háza sürgős javítást igényelt. Bár a kormányzati intézkedéseket sokan és sokat bírálták – lassúnak és elégtelennek tartották őket –, kétségtelen, hogy hatalmas erőfeszítés történt a katasztrófhelyzet elhárítására.

Noha a vihart követően a közvéleményt kifejezetten sokkolta, hogy milyen sok ember szorult azonnali segítségre, ezek a számok más fényben tűnnek fel, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy

New Yorkban minden éjjel 50 ezer ember alszik hajléktalanszállón vagy az utcán (Markee, 2012). A hajléktalan emberek által vezetett *Picture the Homeless* (PTH) évek óta próbálja felhívni a figyelmet arra az ellentmondásra, hogy miközben az ingatlanokat főként spekulációs céllal üresen tartják, addig a hajléktalan embereknek menhelyeken kell meghúzni magukat, és lényegében semmilyen kitörési lehetőségre nincs reményük (*A Report by Picture the Homeless*, 2007). A városvezetés még a PTH azon igen szerény kezdeményezését is elutasította, hogy rendszeres nyilvántartás készüljön az üresen álló ingatlanokról, nem beszélve arról, hogy azokat esetleg hajléktalan emberek elhelyezésére használják.

Ahogy időben egyre távolodtunk a hurrikán okozta pusztítástól, úgy ült el fokozatosan az áldozatok körül kialakult sürgősségérzet, függetlenül attól, hogy a helyzetük megoldódott-e vagy sem. Alakultak ugyan civil szervezetek, amelyek mind a mai napig próbálnak segíteni a bajba jutottaknak, és időről időre felhívják a figyelmet a probléma megoldatlanságára, de a téma lényegében lekerült a közpolitika napirendjéről. Ez a folyamat nagyon jól modellezi azt, ami az USA-ban a hajléktalanság ügyével is történt az 1980-as évek óta, amikor hosszú idő után először jelent meg a látható és tömeges hajléktalanság. Egypár évig a modern kor botrányaként kezelték az ügyet, és sokan elfogadhatatlannak tartották, hogy a világ leggazdagabb országában ilyen sokan éljenek látható szegénységben. Az állam látványosan be is avatkozott: menhelyeket nyitott, jogosultságokat teremtett, a civilek pedig sorra alapították a szervezeteket a hajléktalan emberek problémáinak kezelésére. Azonban a botrány érezhetően elült, és az utcai hajléktalanságról sokszor már a rendszer természetes részeként beszélnek. Vagyis annak ellenére, hogy a hajléktalanelátásban felkínált megoldások bevallottan csupán átmeneti választ tudnak adni az érintettek problémáira, a sürgősség már rég a múlté, a hajléktalan emberek sorsa pedig elakadt a városi és állami bürokrácia lassan őrlő malmaiban.

Nem a természeti katasztrófa az egyetlen jelenség, amely tömeges és jól látható hajléktalanságot okoz. A világon csak 2010-ben több mint 43 millió ember kényszerült arra, hogy elmeneküljön az otthonából (legtöbbjük Afrikában és Ázsiában). 27 millió embernek saját országán belül kellett menekülnie valamilyen konfliktus vagy katasztrófa miatt, míg 15 millióra teszik a nemzetközi menekültek számát és 983 ezerre a menedékkérőket (Refugees, n. d.). 2009-ben több

mint 8 millió olyan embert tartottak számon, aki már több mint 10 éve élt menekülttáborban mindenfajta munkalehetőség és állandó otthon nélkül (*Warehoused refugee populations*, 2009). Globális tekintetben ezek az emberek mind hajléktalannak számítanak.

A tömeges hajléktalanság hátterében álló folyamatok – mint például a spekulatív lakáspiac és a széles körű szociális támogatórendszerek hiánya – világszerte meglehetősen hasonlóak, ám néhány fontos társadalmi és földrajzi különbségre is érdemes rávilágítani. Peter Marcuse (1988) urbanista a hajléktalanság kialakulásának öt jelentősebb történelmi mintázatát vázolja fel: a nem iparosodott, illetve korai iparosodás mintái, a gyarmati kizsákmányolás alatti hajléktalanság, az érett iparosodás és a dezindusztrializáció mintája. Bár e történelmi jelenségeket nem lehet sem tökéletesen elválasztani egymástól, sem pedig általános érvényre emelni, a fenti osztályozás láthatóvá teszi a hajléktalanságot okozó legfontosabb társadalmi, politikai és gazdasági összetevők közötti eltéréseket a különböző történelmi pillanatokban.

A volt gyarmati országokban a tömeges hajléktalanság megjelenése részben a gyarmati kizsákmányolás alatti aszimmetrikus fejlődés, részben pedig a globális munkaerőpiac átrendeződésének a következménye. Miközben mindkét jelenség hozzájárul a tömeges vándorláshoz vidékről a városokba, a nagyvárosokban egyszerűen nem áll rendelkezésre elegendő olcsó lakás és infrastruktúra ilyen sok ember elszállásolásához. Vagyis a globális délen a hajléktalanság konkrét megjelenési formája az akut és mennyiségi lakáshiány, amelynek rendszerszintű okai vannak.

Ezzel szemben a globális Északon többnyire fizikailag elegendő lakás áll rendelkezésre, ezekhez mégsem jutnak hozzá a rászorulóknak. Ezekben az országokban a tömeges hajléktalanság elsősorban a dezindusztrializáció és a szolgáltatásalapú gazdaságra való átalakítás következménye, amely a szakszervezetek gyengülésével együtt az alacsony bérű munkahelyek elburjánzásához vezetett. Ezenkívül a globális gazdasági átalakulás, a jóléti állam hanyatlása és a megfizethető lakhatási lehetőségek leépítése mind hozzájárult ahhoz, hogy az 1980-as években a fejlett országokban is újra megjelent a tömeges hajléktalanság (Blau, 1992). Vagyis a globális Északon a hajléktalanság elsősorban megfizethetőségi probléma: az emberek nem tudják megfizetni a meglévő lakások magas költségeit. Ehhez járul még

hozzá főleg Nyugat-Európában a jelentős mértékű migráció a volt gyarmati területekről, ami erős nyomást gyakorol a létező lakásállományra, és így a megfizethetőség problémáján túl több országban a fizikai lakáshiány problémáját is felveti.

A földrajzi/éghajlati viszonyoknak, valamint az állami és állampolgári válaszok sokféleségének köszönhetően a hajléktalanság eltérő módon nyilvánul meg a világ különböző részein. Ázsia és Afrika számos országában emberek tömegei élnek szó szerint az utcán, míg Latin-Amerikában a városi lakásállomány jelentős hányadát teszik ki az önerőből, engedély nélkül épített bódévárosok, ahol olyan emberek laknak, akik nem tudtak maguknak másképpen lakhatást biztosítani. Miközben a fejlett, nyugati országokban is jelen vannak a saját építésű, sokszor illegális telepek, sokkal inkább jellemző az utcai hajléktalanság elszórt mintázata, és az, hogy a lakástalan emberek átmeneti intézményekben vagy szivességi lakáshasználóként élnek. A nem megfelelő lakhatási körülmények kevésbé nyilvánvaló aspektusai – mint például a fűtés, a megfelelő szellőzés vagy más alapvető infrastruktúra hiánya – szintén jelen vannak a világ minden részén, de a fejlődő országokban sokkal nagyobb tömegeket érintenek.

Kelet-Európában a hajléktalansággal összefüggésbe hozható társadalmi struktúrák, folyamatok és közpolitikai válaszok részben megegyeznek a globális északon kirajzolódó trendekkel, részben pedig eltérnek azoktól. A lakáspolitikai fejlődésének bizonyos aspektusai például meglepően hasonlóan alakultak az Egyesült Államokban és Európa nyugati és keleti országaiban is. Mindenhol nagyjából egy időben – az 1910-es és az 1930-as évek között – történt meg a váltás a lakhatás *laissez-faire* megközelítéséről a hangsúlyosabb állami beavatkozás irányába. Ezen túl, a nagy állami lakásépítési beruházások szintén nagyjából egy időszakra estek mindhárom régióban: az 1950-es és '70-es évek között jött létre az ún. *public housing* az Egyesült Államokban, az *Habitation à Loyer Modéré* (HLM) Franciaországban és a lakótelep Magyarországon. Az eltérő ideológiai és gazdasági környezet ellenére a hatalmas lakónegyedek meglepően hasonlítanak egymásra mind az őket életre hívó szándék, mind pedig építészeti sajátosságaik tekintetében. Az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején az állami lakásépítés hanyatlása szintén párhuzamosan következett be Amerikában és Európában, miután Nyugaton a neoliberális átalakulás, Keleten pedig az államszocializmus bukása miatt jelentősen csökkentek a lakhatásra fordított és egyéb szociális kiadások.

Ezzel együtt Kelet-Európa példája éppen azért érdekes, mert rámutat arra, hogy a lakhatási nehézségek szempontjából még Európa sem egységes. Magyarország ugyanis sok tekintetben jobban hasonlít az Egyesült Államokhoz, mint a kulturálisan és földrajzilag is sokkal közelebb fekvő nyugat-európai országokhoz. Jó példa erre az, ahogyan a magyar és az amerikai állam szinte egy időben – az 1980-as és 1990-es években – adta ki a kezéből a korábban köztulajdonú lakásállomány túlnyomó többségét. Míg az USA-ban sok lakótelepet fizikailag is elpusztítottak, Magyarországon ezeket a lakásokat privatizálták. Emellett a hajléktalanság kriminalizációját alátámasztó ideológiákban és eszközökben szintén számos hasonló vonás fedezhető fel az USA és Magyarország között. New Yorkban a Rudy Giuliani polgármester által 1994-ben kiadott, New York köztereinek viselkedésének szabályozása (*Reclaiming the Public Spaces of New York*) című program fektette le a zéró toleranciát hirdető rendfenntartás alapjait, amely szigorúan üldözte azokat, akik megszegik az ún. életminőségi szabályokat (*quality of life ordinances*), ilyen pl. a graffitizés, az utcai vizezés és az alkoholfogyasztás, valamint a legkisebb kihágásért is a legnagyobb büntetés kiszabását rendelte el (erről részletesebben lásd Sárosi, 2008). A Giuliani-féle programban lefektetett elvek, szándékok és következtetések mindkét rendszerváltás utáni budapesti főpolgármesternél visszaköszönnek. Demszky Gábor esetében elsősorban abban a 2002-es tanulmányban, amelynek címe *Szabad a tér! – Budapesti találkozási pontok. A kiemelt forgalmú közterületek megújításának programja*, és amely a főpolgármester aluljáró-takarítási programját támasztotta alá (erről részletesebben lásd Török és Udvarhelyi, 2006), Tarlós Istvánnál pedig az ún. Társadalmi Megbékélés Programban, amelynek ugyan nem létezik hivatalos, írásos lenyomata, de létezéséről a főpolgármester sajtónyilatkozataiból és a gyakorlati tapasztalatokból lehet tudni (lásd a harmadik fejezetet).

Összességében ma Magyarország – a rendszerváltás óta fokozódó kriminalizációval és az állam szinte teljes kivonulásával a lakhatás területéről – sokkal közelebbi rokonságot mutat az 1980-as évek USA-jával (erről részletesebben lásd Missetics, 2010b), mint Nyugat-Európa lassan felbomló jóléti kapitalizmusával. Egy 2012-ben született összehasonlító tanulmány egyértelműen rámutat, hogy a hajléktalanügy és a lakáspolitikát tekintetében milyen nagy különbségek vannak Európa nyugati és keleti fele között (*On the way home?*, 2012). A globális neoliberális fordulat ellenére a nyugat-európai országok továbbra

is jelentős összegeket fordítanak a lakhatás támogatására, amelyet jellemzően hosszú távú és fenntartható közjónak tekintenek. Ezzel szemben a kelet-európai országokban szinte egyöntetűen hiányoznak az átfogó lakhatási stratégiák, miközben ezek az országok elsősorban a hajléktalanság átmeneti kezelésére összpontosítanak.

A hajléktalanság meghatározása

A fenti áttekintés jól mutatja, hogy a „hajléktalanságként” emlegetett jelenség világszerte hatalmas méreteket ölt. Amellett, hogy nem kívánom szem elől téveszteni a globális dimenziót, ebben a könyvben ennek a problémának egy sokkal kisebb szeletét vizsgálom: a városi hajléktalanságot Budapesten a XX. században. Ebben a kontextusban a hajléktalanság nem természeti katasztrófa, háború vagy a gyarmati uralom következménye, hanem olyan strukturális és intézményi erők terméke, amelyek mélyen a mindenkori uralkodó társadalmi, gazdasági és politikai rendszerben gyökereznek.

A *hajléktalan* kifejezés hazánkban mára annyira általános értelművé vált, hogy gyakran inkább akadályozza, mintsem segíti az általa megnevezni próbált probléma pontos meghatározását. Peter Marin (1987) megfigyelése ugyanúgy megállja a helyét Magyarországon, mint az USA-ban:

A probléma a „hajléktalan” szóval kezdődik. Olyan elvonttá vált, és olyan sokféle ember megnevezésére használják, akiknek története és problémája annyira különböző, hogy szinte teljesen értelmét veszítette. A hajléktalanság önmagában nem más, mint egy olyan helyzet, amelybe nők és férfiak (illetve egyre inkább gyermekek is) egy sor olyan probléma végső stádiumában kerülnek, amelyekről a „hajléktalanság” szó szinte semmit nem árul el. Másképpen fogalmazva, a hajléktalanság olyan vízgyűjtő medence, amelybe az összes jogfosztott, marginalizált vagy az ellenőrzésükön kívül álló folyamatok által elretentett ember beáramlik (40.)

A hajléktalanság meghatározása elméleti és egyben politikai kérdés is: a különböző definíciók nemcsak a probléma méretével kapcsolatban sugallnak különböző dolgokat, de a szükséges, lehetséges és kívánatos válaszlépésekkel kapcsolatban is (Lipsky és Smith, 1989). A közhivatalnokok, a kormány képviselői és a szociális ellátók előszeretettel értelmezik szűken a hajléktalanságot – csak az utcán és/vagy szállón alvó embereket értve alatta –, mivel így az érintett cso-

port létszáma csak a legjobban látható, illetve a meglévő ellátást igénybe vevő emberekre korlátozódik (Blau, 1992). A tágabb értelmezések a hajléktalanság kiváltó okaira hívják fel a figyelmet, és a lakásszegénység kevésbé látható megnyilvánulásait is magukban foglalják, például az elégtelen lakáskörülményeket, a túlszűfolt lakásokat, a bizonytalan jogviszonyt és a kilakoltatás fenyegetését is.

Ez a könyv két nemzetközi meghatározásra támaszkodik, amikor a hajléktalanságot az elégtelen lakáskörülmények egy szélsőséges formájaként határozza meg. Az ENSZ definíciója egyrészt lehetővé teszi a strukturális elemzést, másrészt alapjául is szolgálhat az állam felé megfogalmazott átfogó politikai követeléseknek is. A másik definíció, amelyet a hajléktalanellátó szervezetek európai ernyőszervezete, a *European Federation of National Organizations Working with the Homeless* (FEANTSA) dolgozott ki, szűkebb mind léptékét, mind ambícióját tekintve, de a gyakorlatban jobban használható konkrét szakpolitikai követelések megfogalmazására.

A megfelelő lakhatás a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában

A Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 1966-ban fektette le „a megfelelő lakás” alapvető emberi jogát, amelynek definícióját végül 1991-ben dolgozták ki (*The right to adequate housing*, 1991). A nemzetközi szervezet 2000-ben létrehozta a Lakhatási Különleges Megbízott (*Special Rapporteur on the Right to Adequate Housing*) pozícióját azzal a céllal, hogy ellenőrizni tudja az említett jog érvényesülését a tagországokban. Az ENSZ a megfelelő lakást hét dimenzió mentén határozza meg.

Először is, a *birtokviszony jogbiztonsága* védelmet jelent „a kilakoltatással, a zaklatással és egyéb fenyegetésekkel” szemben (*The right to adequate housing*, 1991). Bár Magyarországon a kilakoltatásokat törvény szabályozza, és a lakásfoglalókat is megilleti a hivatalos jegyzői vagy bírósági eljárás, amely a gyakorlatban nem mindig történik meg, és a saját építésű kunyhókat gyakran mindenféle jogi eljárás vagy előzetes figyelmeztetés nélkül dőzerolják le.⁵ Csak Budapesten

⁵ A *Város Mindenkié* csoport aktivistájaként évente több tucat olyan emberrel kerülök kapcsolatba, akik saját építésű kunyhókban élnek, és akiket megfenyegettek

legalább ezer olyan ember él (Fekete, 2011), akik saját építésű kunyhóban húzzák meg magukat, és állandóan ott lebeg a fejük felett a jogszerűtlen kilakoltatás veszélye (lásd Dósa, 2012a). Ezenkívül, mivel a legtöbb magánlakást szerződés nélkül adják ki, a bérlők és albérlők többsége is rendkívül kiszolgáltatott helyzetben van a tulajdonossal szemben.

Másodszor, a szolgáltatásokhoz és alapvető infrastruktúrához való hozzáférés (például víz, csatorna, energia) szintén elengedhetetlen a megfelelő lakhatáshoz. Bár a magyarországi lakások zömében hozzáférhetők az olyan alapvető ellátások, mint a vezetékes víz és a WC, a legszegényebb háztartások továbbra is nagyon rossz lakáskörülmények között élnek (Hegedüs és Horváth, 2013). Különösen a szegregált, elsősorban romák lakta telepekre jellemző, hogy nincs rendszeres szemétszállítás vagy megfelelő csatornázás.⁶ A sajókazai Sólom-telepen például csaknem ezer lakosra összesen négy köztéri kút jut, ebből kell a lakosoknak napi vízszükségletüket kielégíteni (Ádám, 2013). A fűtés szintén jelentős probléma Magyarországon, hiszen a lakosság csaknem 12%-a él nem megfelelően fűtött lakásban (Koltai, 2013, 3).

A megfelelő lakhatás harmadik aspektusa a *megfizethetőség*. Ahhoz, hogy egy lakóhely megfizethetőnek minősüljön, „a lakhatással kapcsolatos személyes vagy háztartási kiadások nem haladhatják meg azt a szintet, amellyel más alapvető szükségletek biztosítása és kielégítése veszélybe kerül” (*The right to adequate housing*, 1991). 2012-ben a magyar háztartások átlagosan jövedelmük 27,1%-át fordították lakáskiadásokra, ami erősen megközelíti azt a 30%-os arányt, amit a megfizethetőség maximumának tekintenek (Hegedüs és Horváth, 2013, 36.). Egy 2010-es felmérés szerint a magyarországi válaszadók 40%-a számára a lakhatási kiadások nagyon megterhelőek, további 53% szerint pedig időnként megterhelők (Misetics, 2013, 40.), ami azt mutatja, hogy a lakhatással kapcsolatos kiadások fedezése a magyar háztartások többsége számára gondot jelent.

azzal, hogy eldózerolják az otthonaikat. Több esetben ezek a fenyegetések meg is valósulnak, és az önkormányzat mindenféle előzetes írásbeli értesítés nélkül próbálja meg őket kilakoltatni.

⁶ A továbbiakban a roma és a cigány szavakat szinonimaként használom, összhangban mind az antropológiai hagyományokkal (lásd Prónai, 2006), mind pedig a roma/cigány magyarok többségének mindennapi szóhasználatával.

A negyedik szempont a *lakhatóság*, amely a lakás fizikai jellemzőire vonatkozik: mekkora és mennyire alkalmas arra, hogy megvédje lakóit a természeti erőktől és más, az egészségre veszélyes körülményektől. Ebben a tekintetben Magyarországon a legszegényebb és leginkább szegregált települések lakásállománya elkésztető állapotban van: sok helyen hiányzik az ablak, lukas a tető, a lakás penészedik, és a fűtés sem mindig megoldott (Kadét és Varró, 2010). Ezenkívül a kihűléses halálesetek száma az elmúlt két évtizedben éves szinten két- és háromszáz között van, amely kivételesen magasnak számít (lásd Koltai, 2013). A kihűléses halálesetek nagy része otthon következik be (és nem az utcán, ahogyan sokan feltételezik), vagyis az emberek nagy része az elégtelen fűtés következtében fagy halálra (Koltai, 2013, 3.).

Az ötödik elvárás a *hozzáférhetőség*, amely azt jelenti, hogy a hátrányos helyzetű csoportoknak, például az időseknek, a gyerekeknek, a mozgáskorlátozottaknak, a súlyos betegeknek és a HIV-pozitív személyeknek elsőbbséget kell élvezniük a megfelelő lakáshoz jutásban. Magyarországon a szociális bérlakások aránya annyira alacsony (a lakásállomány kevesebb mint 3%-a van önkormányzati tulajdonban),⁷ hogy az igénylések messze meghaladják az elérhető lakások számát.⁸ Noha az állami gondoskodásból kikerült emberek és a gyermekes családok sokszor elsőbbséget élveznek a szociálisbérlakás-pályázatokon, még így is az igénylők csupán töredékének jut megfizethető, támogatott lakás. A rendkívül szűk lakásállomány és a hatalmas igények között tátongó szakadék miatt az egyedülálló személyeknek, a nem házasságban élő pároknak és a nagyon alacsony jövedelemmel rendelkező idősebb embereknek ma szinte nincs is esélye szociális bérlakáshoz jutni.

⁷ Fontos megjegyezni, hogy nem minden önkormányzati bérlakás szociális bérléti, hiszen léteznek költségvetési és piaci alapú önkormányzati bérlakások is. Az önkormányzati lakások lakbér szerinti megoszlásának arányáról sajnos nem áll rendelkezésre pontos információ. A fenntartható bérlakásrendszerek lényege, hogy sokféle árkategóriában vannak elérhető lakások, azonban a magyar önkormányzati és magántulajdonú bérlakásszektor annyira szűk, hogy ennek a hatása hazánkban alig érvényesül.

⁸ A *Habitat for Humanity* 2013 novemberében tartott konferenciáján hangzott el például, hogy Kecskeméten 8 meghirdetett önkormányzati lakásra összesen 248 pályázat érkezett, ami 31-szeres túljelentkezést jelent. Ez az arány tipikusnak tekinthető.

A hatodik szempont a *lakás elhelyezkedése*: „A megfelelő lakásnak olyan helyen kell lennie, amely elérhetővé teszi a munkalehetőségeket, az egészségügyi ellátást, az iskolákat, óvodákat és egyéb szociális létesítményeket” (*The right to adequate housing*, 1991). Magyarországon körülbelül 300 ezer ember él olyan szegregátumban, ahol a szegénység koncentráltan van jelen, és ahol szinte egyáltalán nem lehet hozzáférni minőségi szolgáltatásokhoz (Szalai A., 2010). Az ország északkeleti részén egyes falvakban a munkanélküliségi ráta eléri a 90%-ot (lásd Matkovich, 2010), miközben ezeken a településeken gyakran alig van (vagy egyáltalán nincs) tömegközlekedés, ami még inkább megnehezíti az itt élők számára, hogy munkát találjanak.

A *kulturális megfelelés* az ENSZ megfelelő lakhatás definíciójának utolsó dimenziója. „A lakás kialakítása, a felhasznált építőanyagok és ezek szakpolitikai környezete lehetővé kell, hogy tegye a kulturális identitás és a lakások sokszínűségének kifejezését.” (*The right to adequate housing*, 1991.) Magyarországon ez a szempont leginkább a cigány lakosság kapcsán merül fel. A csoporton belüli szolidaritás eltérő mintái, a szegénység és a nagycsalád fontossága miatt a roma családokban gyakran a megengedettnél sokkal többen élnek együtt egy szociális bérlakásban. Ezenkívül gyakran kerülnek konfliktusba mind a szomszédokkal, mind pedig a hatósággal azért, mert gyerekeik a közös udvaron vagy az utcán játszanak, és ezzel áthágják a magán- és közterület szigorú elválasztására vonatkozó uralkodó társadalmi normákat. A magyar társadalom jelenleg nincs felkészülve arra, hogy ezeket a konfliktusokat a romák szociális és kulturális igényeinek figyelembevételével oldja meg, és ezért sokszor kerül az egész család lakhatása veszélybe a kimondott vagy kimondatlan szabályok megszegése miatt.

Mindent összevetve, az ENSZ „megfelelő lakhatás” definíciójának haszna abban áll, hogy hangsúlyozza a lakhatás mint szükséglet fogalmának összetettségét, és annak fizikai, társadalmi, gazdasági és kulturális aspektusait. Miközben a lakásokat közösségi vagyonnak tekinti, és a megfelelő lakhatás biztosítását az állam feladatkörébe utalja, az ENSZ a lakhatást a teljes értékű állampolgárság alapjának is tekinti: „A megfelelő lakáshoz való emberi jog, amely a megfelelő életszínvonalhoz való jogból eredeztethető, alapvető fontosságú minden gazdasági, szociális és kulturális jog gyakorlásához.” (*The right to adequate housing*, 1991.) Végül e meghatározás nemcsak politikai szempontból hasznos, hanem azért is, mert konkrét jogi kötelezett-

ségeket ró azokra az országokra, amelyek aláírták a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát – ahogyan azt Magyarország is megtette még 1974-ben.

A hajléktalanság és a lakhatásból való kirekesztettség európai tipológiája

A második meghatározás, amelyre ebben a könyvben támaszkodom, a hajléktalanság és a lakhatásból kirekesztettség európai tipológiája (*European Typology on Homelessness and Housing Exclusion*, ETHOS). A FEANTSA által kidolgozott megközelítés lényegében az ENSZ szempontjait konkretizálja oly módon, hogy azok alkalmazhatók legyenek a közpolitikák kialakítása során. E tipológia szerint a hajléktalanságnak és a lakhatásból kirekesztettségnek három területe van: a fizikai, a jogi és a szociális dimenzió (*On the way home?*, 2012, 11.). E három dimenzió alapján a nem megfelelő lakhatás két fő típusát határozták meg: az egyik a *hajléktalanság*, amelynek két al-esete a fedélnélküliség és a lakástalanság, a másik pedig a *kirekesztettség a lakhatásból*, ami bizonytalan vagy nem megfelelő lakhatást jelent. Természetesen lehetetlen ezeket a kategóriákat tökéletesen elválasztani egymástól, hiszen sok köztük az átfedés, illetve az érintettek viszonylag gyakran mozognak a kategóriák által leírt különböző élethelyzetek között. Ezzel együtt ez a két nagy kategória megfelelő képet ad arról, hogy melyek azok az élethelyzetek, amelyekben a hajléktalanság megnyilvánul.

A hajléktalanság tágabb kategóriáján belül a *fedélnélküliséget* mindhárom területen a biztonság hiánya jellemzi: nincs fedél az ember feje fölött, nincs jogcíme egy tér kizárólagos használatára, és nincs privát tere a személyes kapcsolataihoz. Magyarországon ebbe a kategóriába tartoznak azok, akik az utcán vagy ún. éjjeli menedékhelyen⁹ töltik az éjszakát (az utóbbi intézménytípusban a jogviszony csak egy éjszakára szól), vagy esetleg egy olyan helyen, amely eredetileg nem lakás céljára szolgált, például barlangban, pincében, szelőlőzőaknában stb. A *lakástalanság* arra az állapotra utal, amikor valakinek van hol laknia, de nincs jogcíme a kizárólagos használatra (ez

⁹ A köznyelvben az éjjeli menedékhelyeket fapados szállóknak vagy fapadoknak hívják.

nem feltétlenül tulajdont jelent), és nincs privát tere a személyes kapcsolataihoz. Ebbe a kategóriába tartoznak azok, akik ún. átmeneti szállón élnek (ahol hosszabb távra lehet szerződést kötni), vagy más intézményekben, például menekülteket befogadó állomáson, állami gondoskodást nyújtó intézményben vagy börtönben.

Az ETHOS szerint a lakhatásból való kirekesztettség tágabb kontextusában a *bizonytalan lakhatás* azokra az élethelyzetekre utal, amelyekben a fizikai körülmények ugyan elfogadhatóak, de a használat jogi értelemben bizonytalan. Az „önkéntes” lakásfogalás vagy a szívésségi lakáshasználat, valamint a szerződés nélküli lakásbérlet mind ebbe a kategóriába tartozik. Azoknak is rendkívül bizonytalan a lakhatása, akiket hátralekók miatt kilakoltatás fenyeget, vagy akik családon belüli erőszak áldozatai. A *nem megfelelő lakhatás* többek között olyan életkörülményekre utal, amelyek nem elégítik ki az alapvető köztisztasági és infrastrukturális szükségleteket. Idetartoznak például a fürdőszoba nélküli lakások, a túlszűfolt lakások és a saját építésű kunyhók is.

A hajléktalanság mint szimbolikus és anyagi kirekesztés

A hajléktalanság azonban nem csupán lakhatási és szociális kérdés, hiszen erősen társul hozzá a szimbolikus, anyagi és fizikai kirekesztés is. Ebben a tekintetben a fedélnélküliség szorosan összefonódik az elnyomásnak azzal az öt megnyilvánulásával, amit Iris Marion Young (1990, 48–63.) politológus azonosított: a kizsákmányolással, a marginalizációval, a hatalomnélküliséggel, a kulturális imperializmussal és az erőszakkal.

Kizsákmányolás. Bár a hajléktalan emberek nagy része nem áll hivatalos munkaviszonyban, a különböző cégek és magánszemélyek munkájukból többféle módon is hasznot húznak. Például sok hajléktalan ember dolgozik alkalmi munkásként nagyon kevés pénzért, mindenféle jogi vagy szociális védelem nélkül (A Város Mindenkié, 2012b). Az újrahasznosítás is egy rendkívül kizsákmányoló rendszer része: míg a hulladékgyűjtők jelentős fizikai erőfeszítéseikhez képest kevés pénzt kapnak, a felvásárló cégek hatalmas nyereségre tesznek szert, miután újra eladják vagy feldolgozzák a behordott hulladékot.

Marginalizáció. Young (1990) a marginalizációt olyan helyzetként határozza meg, amelyben „emberek egy egész kategóriáját zárják

ki a társadalmi életben való hasznos részvételből, és így az anyagi nélkülözés, sőt a megsemmisülés veszélyének teszik ki őket” (53.). Ma Magyarországon a hajléktalan embereket morális, adminisztratív és térbeli eszközökkel is marginalizálják. Egy 2005-ös budapesti felmérésben az összes válaszadó csaknem fele gondolta úgy, hogy a felsorolt csoportok (például fogyatékkal élők, idősek, munkanélküliek) közül a hajléktalan emberek vannak a legrosszabb helyzetben (Studio Metropolitana és Double Decker, 2005, 10.).¹⁰ Ezzel együtt, a hajléktalan emberek is tisztában vannak a velük kapcsolatos negatív attitűdökkel. A széles körű megbélyegzés rombolóan hat nemcsak a hajléktalan emberek és a „többségi” társadalom viszonyára, hanem a hajléktalan emberek egymás közötti kapcsolatára is, ami fontos szerepet játszik e társadalmi probléma konzerválásában.

Hatalomnélküliség. Bár Young (1990) leginkább a munka területén végzett érdekérvényesítő képesség alapján határozza meg a hatalomnélküliséget (56–58.), a szegény és hajléktalan emberek életében a munka világán kívül is fontos szerepet játszik a politikai hatalom hiánya. A hajléktalan emberek alárendelt viszonyban vannak az állammal (amikor például segélyért folyamodnak), és az őket ellátó intézményekkel (pl. a hajléktalanszállókkal vagy a nappali melegezőkkel), illetve az őket segítő szakemberekkel (pl. a szociális munkásokkal) szemben is, hiszen gyakran bizonyítaniuk kell, hogy „megérdemlik” a támogatást. Ezenkívül sokszor még olyankor is megálázónak vagy lealacsonyítónak érzett szabályoknak kell eleget tenniük, amikor létfontosságú ellátásokat akarnak igénybe venni (*A Város Mindenkié*, 2012b). A rossz tapasztalatok ellenére a hajléktalan emberek ritkán képviselik nyíltan érdekeiket (leginkább azért, mert félnek a következményektől), és ha mégis, akkor ezt szinte mindig egyéni leg, és szinte sohasem kollektíven teszik.

Kulturális imperializmus. Young (1990) szerint „a kulturális imperializmus annak megtapasztalását jelenti, hogy a társadalom uralkodó értelmezései egy embercsoport saját perspektíváját láthatatlanná teszik, egyben sztereotipizálják a csoportot, és »Másiknak« címkézik” (59.). Az önmeghatározás lehetőségének hiánya a szimbolikus elnyomás egyik legfájdalmasabb formája, mellyel a hajléktalan emberek

¹⁰ Számos felmérés mutatta ki, hogy Magyarországon az egyik leginkább elutasított csoport a hajléktalan emberek (lásd például Borgos, Kende, Csabai, Erős és Szili, 2002).

szembesülnek. A fedél nélkül élőkről többnyire úgy tartják, hogy saját hibájukból kerültek ebbe a helyzetbe, a média és a közbeszéd pedig sokszor ábrázolja őket negatív és megalázó módon (Frida, 2004). Ahogy a kriminalizáció fokozódásáról szóló harmadik fejezetben kifejtem, a „hajléktalanbűnöző” alakjának megkonstruálása többek között azt a politikai célt szolgálta, hogy igazolja a hatóságok keményebb fellépését az utcán élő emberekkel szemben.

Fizikai erőszak. Az elnyomás ötödik formája, amelynek a hajléktalan emberek ki vannak téve, a fizikai erőszak. A családon belüli erőszak jelentős szerepet játszik különösen a nők hajléktalanná válásában (Buzás és Hoffmann, 2010), és a hajléktalan emberek nemüktől függetlenül gyakran válnak gyűlölet-bűncselekmények (például a kunyhójuk felgyújtása, rájuk vizezés vagy fizikai bántalmazás), illetve egyéb bűncselekmények (lopás vagy zaklatás) áldozatává (erről részletesebben lásd Bíró és Vadász, 2003). Ezenkívül, ahogyan azt *A Város Mindenkéi* (2013) kutatása is kimutatta, a hajléktalan emberek gyakran tapasztalnak fizikai és verbális erőszakot az egyenruhás hatóságok részéről.

A fentiek fényében az „otthontalanság” sokféle életkörülményre utalhat: közterületi tartózkodásra, hajléktalanszállóra vagy más átmeneti lakhatásra, vagy akár nagyon leromlott állapotú saját lakásra is. Ebben a könyvben a „hajléktalan” kifejezést azoknak az embereknek a megnevezésére használom, akik az utcán vagy hajléktalanszállón élnek, „lakásszegényeknek” pedig azokat hívom, akik lakásban laknak ugyan, de súlyos problémákkal küszködnek annak fenntartásában, illetve megtartásában. Bár elsősorban a városi hajléktalansággal, valamint a lakásszegénység által érintett legsérülékenyebb csoportokkal foglalkozom, a lakhatással kapcsolatos általános szemlélet megértése érdekében a tágabb lakáspolitikákat is vizsgálom.

Kétségtelen, hogy a lakástulajdon megszerzésének nehézségei (például a hiteltartozások) nagyon fontos kérdéseket vetnek fel a megfizethetőséggel és a lakhatás biztonságával kapcsolatban, és a magyar lakosság igen széles rétegét érintik. Azonban én ebben a könyvben csak a lakásszegénység legszélsőségesebb megnyilvánulásainak vizsgálatára szorítkozom, így ezeket a problémákat nem fogom részletesen tárgyalni. Végül – bár alkalmanként utalást teszek a vidéken élő szegény lakosságra, különösen a cigány magyarok lakáskörülményeire – a könyv központi témája a városi, és azon belül is a budapesti hajléktalanság.

A könyv szerkezete

Ez a könyv a lakhatással és hajléktalansággal kapcsolatos politikákat vizsgálja *alulról és felülről* – a civil társadalom nézőpontjából és az állam perspektívájából. Három fő részből áll: 1. a magyar állam lakás- és hajléktalanpolitikájának története és a kriminalizáció erősödése, 2. a civil lakhatási szerveződések és a kriminalizációval szembeni ellenállás, és 3. a kutatás és a társadalomtudományok szerepe a társadalmi mozgalmak támogatásában.

A könyv első részében azt vizsgálom, hogyan kezelte a magyar állam a szegénységet és a hajléktalanságot a XIX. század közepétől a XX. század végéig. Különös figyelmet fordítok a lakásvesztés folyamataira, és kiemelem az állami beavatkozás és visszavonulás ciklikus jellegét a lakásszegénység enyhítésében (második fejezet). A hajléktalanság kriminalizációját tágabb kontextusba helyezve egyrészt a szegény emberek által tapasztalt erkölcsi kirekesztés történelmi folyamatát vizsgálom, másrészt megpróbálom megmagyarázni, hogy miért vált a kriminalizáció központi állami politikává a poszt-szocialista Magyarországon (harmadik fejezet).

A könyv második részében a lakhatás körül kialakult civil mozgalmakat veszem számba történeti perspektívában és ma. A negyedik fejezetben azokról a civil mozgalmakról írok, melyek a XX. század során a rendszerváltásig a lakhatás köré szerveződtek. Kiemelem azokat a kezdeményezéseket, amelyek állami beavatkozást sürgettek, és felmérem, mennyire voltak sikeresek céljaik, mozgósító erejük és társadalmi befolyásuk tekintetében. Az ötödik fejezetben a hajléktalansággal kapcsolatos ellenállás történetét mutatom be 1989–90-től kezdődően úgy, hogy közben elsősorban a hajléktalan emberek saját maguk által szervezett mozgósításaira összpontosítok.

A könyv harmadik részében azt vizsgálom, hogy milyen szerepet játszhatnak a társadalomtudományok és társadalomkutatók a társadalmi mozgalmak céljainak megvalósításában. A hatodik fejezetben saját tapasztalataimra támaszkodva járom körül ezt a kérdést *Az Utca Embere* önkéntes hálózatban, majd *A Város Mindenkié* csoportban végzett munkám alapján. Ebben a részben többek között megvizsgálom az alulnézetből végzett etnográfia és a részvételi akciókutatás közötti hasonlóságokat és különbségeket, és felmérem, hogy a két megközelítés milyen módon tud hozzájárulni a pozitív társadalmi változásokhoz.

A könyv utolsó fejezetében azt vizsgálom, mennyire akadályozza a hajléktalanság ma uralkodó társadalmi értelmezése annak a paradigmának a megváltoztatását, amely a hajléktalanságot „kezelni” és eltüntetni, de nem felszámolni akarja, és amellett érvelek, hogy a probléma megoldásához a hajléktalanságot újra kell értelmezni. Végül konkrét javaslatokat is megfogalmazok arra vonatkozóan, hogy milyen lépésekre lenne minimálisan szükség a közpolitika, a szociális szakma, a kutatás és az aktivizmus területén ahhoz, hogy mindenkinek legyen megfelelő otthona, amely nemcsak fizikai biztonságot nyújt, de lehetővé teszi azt is, hogy a társadalom teljes értékű állampolgáraként éljen.

2. „Folyton laknátok!”¹¹

A magyar állam válasza a hajléktalanságra Történeti áttekintés

A tömeges (lakás)szegénység a XX. századi magyar történelem egyik legégetőbb kérdése. Miközben a magyar társadalmat mindvégig a társadalmi javak torz elosztása és a hatalmas egyenlőtlenségek jellemezték, bizonyos történelmi pillanatokban az állam aktívabb szerepet vállalt a lakhatási és egyéb társadalmi problémák megoldásában, míg máskor kifejezetten a háttérbe húzódott. Négy időszakot érdemes kiemelni, amikor a közhatalom valamilyen módon beavatkozott a lakáshelyzet alakításába. Az 1910-es és '20-as éveket, amikor megindult a közszéki bér- és szükséglakások építése; az 1956-os forradalom és 1980 közötti időszakot, amikor a tömeges lakásépítés és -elosztás a politikai legitimáció fontos forrásává vált, és így jelentős méreteket öltött; az 1989 és 1996 közötti időszakot, amikor az állam privatizálta lakásállománya nagy részét; és végül a 2000-es évek első felét, amikor a kormányzat vezető szerepet vállalt a magánlakások hitelből történő megvásárlásának támogatásában. Ezen túl, a legszegényebbek lakhatása soha sem került igazán hangsúlyosan a magyar politika napirendjére, és a hajléktalanság ügyét mindig is az ideiglenes és másodrendű megoldások jellemezték.

Ebben a fejezetben történeti áttekintést nyújtok a magyar államnak a lakásszegénységgel kapcsolatos főbb intézkedéseiről a XX. században. Miközben az állami elköteleződés és visszahúzódás ciklusainak hátterében megbújó politikai, társadalmi és gazdasági erőket vizsgálom, figyelmemet az állami beavatkozás három fő színterére összpontosítom: a szociálpolitikára, a lakáspolitikára, valamint a büntető- és rendészeti politikára. Ebben a fejezetben azt mutatom be, hogy milyen különböző körülmények határozták meg, hogy

¹¹ Idézet Solt Ottiliától (n. d.), a SZETA alapítójától (lásd a negyedik fejezetet).

egy-egy korszakban a három megközelítés közül melyik és hogyan került előtérbe, illetve melyikre esett kisebb hangsúly és miért. Mielőtt azonban rátérnék a XX. századi fejleményekre, megvizsgálom az előzményeket: a felbomló feudalizmus és a felívelő kapitalizmus időszakát Nyugat- és Kelet-Európában.

Érdemes és érdemtelen szegények Európában

A szegénységgel kapcsolatos társadalmi attitűdök szorosan kötődnek az adott társadalom gazdasági és politikai viszonyaihoz, valamint az uralkodó erkölcsi meggyőződésekhez és normákhoz. A preindusztriális Európában a szegényekről való gondoskodás elsősorban a család és a helyi közösség felelősségi körébe tartozott. Ezzel együtt a katolikus egyház egyre jelentősebb szerepet játszott a társadalom marginalizált tagjainak, így a szegények, az öregek és az árvák támogatásában, és fokozatosan kialakította az ellátásukra szolgáló intézményeket is. A szegényekről való gondoskodás egyéni szinten is megjelent, hiszen az alamizsnanyújtás keresztényi cselekedetnek számított. Azonban az adományban részesülő személy kiválasztásakor nagy figyelmet kellett fordítani arra, hogy az illető méltó-e az adományra vagy sem. Hosszú távon a szegénységre adott intézményes válaszok gyökerét is azokban a morális elképzelésekben és időnként írásba is foglalt egyházi rendelkezésekben kell keresnünk, amelyek megtiltották az alamizsna adását a munkaképes, agresszív, vagy a pénzt vélhetően itatra költő személyeknek.¹²

A képesség és hajlandóság a munkavégzésre döntő tényezővé vált annak meghatározásában, hogy ki milyen segítségben részesülhet (Castel, 2003), és az ennek alapján kialakult megkülönböztetés az érdemes és érdemtelen szegények között évszázadokon át meghatározta a szegénységre adott társadalmi válaszokat. A feudális Európában az *érdemes szegényeket* – például a betegeket, öregeket és fogyatékosokat – nem tartották felelősnek helyzetükért, ezért úgy tekintettek rájuk, mint akik megérdemlik, hogy túlélésüket a társadalom (feltétel nélkül) támogassa. Az *érdemtelen szegényekre*, vagyis akiket felelősnek tartottak saját helyzetükért, gyanús és veszélyes

¹² Erről részletesebben lásd Oross (1996) és Kocsis A. (2009).

elemekként tekintettek, ezért a munkaképesnek vélt csavargókat és koldusokat megpróbálták szoros társadalmi kontroll alá vonni, és erkölcsi nevelésben részesíteni.

Anglia: a véres törvényektől a szegénytörvényekig

A középkori Európában uralkodó feudális rend alapvetően a föld tulajdonlásán alapuló viszonyrendszerként fogható fel, amelyet jelentősen megváltoztatott a gyarmatosítás következtében beindult kapitalista fejlődés. A nyugat-európai társadalmak szerkezetében bekövetkezett hatalmas változások következtében többek között a tömeges otthon- és földnélküliség is megjelent. A gazdasági átalakulást kísérő társadalmi válsággal csaknem egyidejűleg bukkantak fel a szegénységre adott rendészeti és szociális válaszok, ami jól nyomon követhető Anglia társadalmi és jogi fejlődésében is.

A feudalizmus alatt a közlegelők intézménye egész Európában jelentős szerepet játszott a jobbágyok és parasztok mindennapi szükségleteinek kielégítésében. Angliában az ún. nyitott földek rendszere (*open land system*) biztosította egy-egy falu számára a közös legelőket és a parasztok megélhetéséhez szükséges megművelhető földet. Azonban a XV–XVI. században a földesurak és a szabad kisbirtokosok (*yeoman*) elkezdtek bekeríteni a korábban közösségi használatban lévő földeket, és kiterjesztették a textilgyártást megalapozó juhtenyésztést. A bekerítésekkel az angol parasztokat tömegesen fosztották meg a megélhetésük alapját biztosító földektől.

Miközben a föld nélkül maradt népesség bért munkásként részben vidéken maradt, az éhezés és a szegénység elől sok paraszt a városokba menekült. Mindez a vidéki és városi szegénység drasztikus növekedéséhez vezetett (McNally, 1990). A látható és tömeges szegénység „kezelésére” – amely érezhetően jelentős fenyegetést képviselt a társadalmi rendre és az uralkodó elite nézve – 1495-től bevezették a Marx által „véres törvényeknek” ([1867] 1992) nevezett intézkedéseket, amelyek többek között a koldusok és csavargók könyörtelen büntetését rendelték el. A kiszabható büntetések a kényszermunkától a megkorbácsoláson át egészen a kivégzésig terjedtek. Az angol uralkodó osztály hosszú időn át alkalmazta ezeket a kíméletlen tör-

vényeket, hogy ellenőrzés alatt tartsa a szegény lakosságot, és megerősítse a születőben lévő kapitalista termelési módot.

A társadalmi és gazdasági rend fokozatos megszilárdulásával a szegényekkel szembeni bánásmód is megváltozott. Nagyjából egy évszázaddal a véres törvények után, 1601-ben fogadták el az első Erzsébet-féle szegénytörvényt, amely a büntetőjogi válaszokat már szociális intézkedésekkel ötvözte. Az angol szegénytörvények egyértelműen kijelölték azoknak a körét, akik szociális támogatást kaphattak: az *érdemes szegények* különféle támogatásokra voltak jogosultak, míg az *érdemtelen szegényeket* – főként a koldusokat és csavargókat – továbbra is bűnözőnek tekintették, akiket ki kell toloncolni vagy el lehet zárni. Az angol szegénytörvények – amelyekhez hasonlótt több európai országban is bevezettek – bizonyos tekintetben annak a modern szociálpolitikának az előfutárai, amely a magántulajdon és a tökefelhalmozás miatt keletkezett népességfelesleget egyidejűleg próbálja meg kezelni szociális és büntetőeszközökkel.¹³ Ez a törvény úgy próbálta enyhíteni a kapitalizmus által kitermelt társadalmi problémákat, hogy közben érintetlenül hagyta a társadalmi egyenlőtlenségeket, és biztosította a tőkés termelés zavartalanságát.

Ennek a kettős megközelítésnek a következtében a XIX. század közepére egész Európában elterjedt mind az önkéntes, mind pedig a kötelező dologház intézménye. A dologház elsősorban azon a meggyőződésen alapult, hogy a szegénység valójában bűn (vagy legalábbis annak forrása), és az életerős szegény embereket kényszer-munkával kell a javulás útjára terelni. Bizonyos esetekben még az érdemesség/érdemtelenység dichotómiáját is felfüggesztették, mint például az 1834-es új angol szegénytörvényben, amely lényegében kimondta, hogy a szegények – függetlenül helyzetük okaitól – kizárólag akkor részesülhetnek közsegélyben, ha dologházba vonulnak.

¹³ Marx a *Tőke* első kötetében foglalkozik a „népességfelesleg”, illetve az „ipari tartaléksereg” jelenségével, amely a kapitalista munkaszervezés elengedhetetlen eleme. A „munkanélküliek” elsődleges szerepe a kapitalista termelésben, hogy a munkáért fizetett bért a lehető legalacsonyabban tartsák, hiszen mindig sokkal többen akarnak majd dolgozni, mint ahány elérhető munkahely van. Ebben a könyvben minden olyan társadalmi csoportot a kapitalista állam szempontjából „felesleges népességnek” tekintek, amely valamilyen oknál fogva nem tud bekapcsolódni az uralkodó termelési módba, vagy azt nem az elvárásoknak megfelelően teszi. Ez természetesen egyáltalán nem jelenti azt, hogy *mint emberek*, feleslegesek volnának.

Lassú átmenet a feudalizmusból a kapitalizmusba Magyarországon

Miközben a feudális viszonyok Nyugaton a XV. században bomlásnak indultak, és lassan kibontakozott a kapitalizmus, Kelet-Európában még évszázadokon át fennmaradt a merev hierarchián alapuló feudális rendszer. Az 1514-es Dózsa György-féle parasztfelkelést követően kezdődött a „második jobbágyság” korszaka, amelynek során szigorúan korlátozták a jobbágyok szabad költözését, és még inkább megerősödött a földtulajdonosok uralkodó helyzetét biztosító jogrendszer. Magyarországon a feudalizmus lassú átalakulása a XIX. században indult meg, és az 1848–49-es forradalom után, vagyis a polgári szabadságjogok kiterjesztésével és a jobbágyfelszabadítással gyorsult fel. A magyar társadalmat mindezek ellenére egészen a XX. századig feudális jellegű hierarchia és tulajdonviszonyok jellemezték. Veres Péter (1948) író találó megjegyzése szerint: „Magyarországon ugyanakkor, amikor ránk jött a kapitalizmus, nem ment el a feudalizmus sem.” (10.)

A tömeges városi szegénység megjelenése Magyarországon is részben a földdel való viszony megváltozásához köthető. Noha az 1848-as jobbágyfelszabadítás véget vetett a második jobbágyságnak, az intézkedést nem kísérte földreform, így az agrárnépesség nagy része föld nélkül maradt, és a földtulajdon túlnyomó része az arisztokrácia és az egyház kezében maradt. Életfeltételeik romlása miatt a föld nélküli parasztok elindultak a születőben lévő iparvárosok felé, és így a városi migráció egyidejűleg duzzasztotta fel az ipari munkások és a városi szegények tömegét.

Az 1867. évi kiegyezést követően az ország gyors fejlődésnek indult politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális tekintetben is. Noha a korszak fontos vonása volt a demokratizálódás, a kisebbségek erőltetett asszimilációja és a komoly választójogi korlátozások (a választókorú népesség kevesebb mint 10%-a rendelkezett szavazati joggal), erősen korlátozták a politikai változások haladó jellegét. Gazdasági tekintetben a mezőgazdaság megtartotta ugyan vezető szerepét, de az ipar is egyre fontosabbá vált (Hanák, 1975, 350.). A földtulajdon továbbra is szélsőségesen egyenlőtlen megoszlása a feudális viszonyok továbbélését tükrözte.¹⁴ Ami a társadalmi fejlődést illeti, a korszak a

¹⁴ 1900-ban az agrárlakosság csaknem 50%-át kitevő kisbirtokosok a földterület 5,8%-ával rendelkeztek, szemben a lakosság 0,5%-át kitevő nagybirtokossággal, amely a földek közel 50%-át birtokolta (Hanák, 1975, 352.).

burzsoázia térhódításával, valamint az agrár- és városi proletariátus tömeges megjelenésével jellemezhető. A kulturális élet terén a korszak a városi liberális polgárság és a vidéki népesség fokozódó ellentétével írható le (Gyáni, 2008).

Az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között Magyarországon a szegénységgel kapcsolatos állami intézkedések skálája a szelektív együttérzéstől a szigorú szabályozásig terjedt. A szegényekről való szociális gondoskodás egyfelől az érdemesség/érdemtelenység dichotómiáján alapuló helyi szabályokra épült. Például amikor a XIX. század végén törvénybe foglalták a közsegélyt, mint a munkára vagy önfenntartásra képtelen lakosok egyfajta jogosultságát (erről lásd a harmadik fejezetet), a koldulást az érdemesnek tekintett szegényeknek tartották fenn (a helyhatóságok által kiadott koldulási engedély lényegében a közgondoskodás egy formája volt), miközben az engedély nélküli koldulást és a csavargást szigorúan szabályozták.¹⁵ 1881-ben egy budapesti jogszabály felhatalmazta a rendőrséget a csavargók, koldusok és a közbiztonságra veszélyesnek vélt más személyek előállítására.¹⁶ Másrészt, a közgondoskodás szorosan kötődött a tartózkodási helyhez, vagyis a helyi hatóságoknak lényegében csak a „saját szegényeikkel” kellett törődniük (erről részletesebben lásd a harmadik fejezetet). A már említett budapesti rendelet alapján például azokat is elzárhatták, akiknek nem volt munkájuk vagy megfelelő tartózkodási helyük (Kiss, 2012, 138.).¹⁷

¹⁵ Ezek a törvények különösen a vándorcigányokat sújtották. A XVIII. században az állam számos erőfeszítést tett a cigányok letelepítésére és asszimilációjára, például kriminalizálták a cigányok hagyományos tevékenységeit és mesterségeit, gyermekeiket pedig „civilizációs” céllal állami nevelőotthonokba küldték (Kiss, 2012, 176.).

¹⁶ 1881. évi XXI. törvénycikk a Budapest-fővárosi rendőrségről.

¹⁷ Magyarországon a kényszersmunka a XVIII. századtól vált a javító-büntető eljárások fontos elemévé. Az első modern dologházat egy jótékonsági egyesület állította fel Pesten 1817-ben, de itt (még) nem alkalmaztak kényszert a szegények munkára fogására. Azonban amikor 1833-ban a helyhatóság átvette az intézmény működtetését, ún. kényszerítő dologházzá változtatta, „hol oly egyének, kik magukat csekélyebb rendőrségi áthágások miatt vétkesekké tették, tartatnak” (Gyáni, 1999a).

Lakásszegénység és lakáspolitikai a XIX. század végétől az I. világháborúig

Példátlan ütemben gyarapodó lakosságával Budapest a XIX. század második felében vált az ország központjává, 1873-tól fővárosává. A városi népességnövekedés 70%-át a vidékről érkezett bevándorlók tették ki, amelynek eredményeképpen 1910-re Budapest lakossága közel egymillióra nőtt. A magyar főváros így Európában a nyolcadik legnépesebb (Gyáni, 1992), Közép-Kelet-Európában pedig a legnagyobb város lett. A város anyagilag és szellemileg is aranykorba ért. A nagyszabású középítkezések kivitelezésére sok bevándorló költözött a fővárosba, amely Párizs és Bécs utánzó széles sugárútjaival, a kontinentális Európa első földalatti vasútjával, két nagy pályaudvarával, impozáns Parlamentjével és Operaházával fokozatosan a világvárosok sorába emelkedett.

Gazdasági liberalizmus és siralmas lakásviszonyok a XIX. század végén

A vidéki tömegek beáramlása nyomozó lakásínséghez vezetett. Emberek tízezrei éltek pincékben vagy maguk építette kalyibákban (Kiss, 2012, 146.). A néhány tucat ún. tömegszállás zsúfolt helyiségeiben a vándormunkások a padlón vagy priccseken aludtak.¹⁸ Sokan éltek al- vagy ágybérlőként a már amúgy is zsúfolt lakásokban. 1870-ben a mintegy harmincezer al- és ágybérlő a város lakosságának 15%-át tette ki (Gyáni, 2010, 5.), miközben a lakosság 32%-a élt túlszúfolt körülmények között (Ferenczy, [1906] 1992, 84.), ráadásul az egészségtelen, nyomorúságos és bizonytalan lakásokban élők mellett (legalább) ötezer ember a szó szoros értelmében hajléktalan volt (Gyáni, 2010, 2.).

Ekkoriban az uralkodó *laissez-faire* jegyében a lakhatást alapvetően magánügynek tekintették, amely kívül esik a hatóságok felelősségi körén. A főváros közjegyzőjének 1878-ban tett kijelentése jól jellemzi a főváros viszonyát a lakáskérdéshez, amely szerint a lakáspiaci beavatkozás „annyiban lehet joga és feladata a hatóságnak, amennyiben azt a köztekintetek megkívánják” (Gyáni, 2010, 2., kiemelés tőlem). Másképpen fogalmazva, a város csak reprezentációs

¹⁸ Ez volt a lényegében munkásszállóként funkcionáló átmeneti szállások neve.

okok miatt volt érdekelt a lakhatási beruházások finanszírozásában, és nem azért, hogy égető lakossági szükségletet elégítsen ki. Ennek megfelelően ebben az időszakban a közpénzeket jellemzően a magánépítkezéseket és presztízsb beruházásokat szolgáló infrastruktúra fejlesztésére használták.

A gyorsan romló közegészségügyi körülmények hatására azonban a városvezetés arra kényszerült, hogy tudomást vegyen a helyzetről, és rá is szánta magát néhány szigorúan adminisztratív lépésre. Egy 1884-es fővárosi szabályrendelet-tervezet jó betekintést nyújt a főváros „lakáspolitikai” elképzeléseibe.¹⁹ A tervezet szerint a munkáslakások építése elsődlegesen a munkáltatók felelőssége volt (ezt támasztotta alá az ugyanebben az évben született ún. II. Ipartörvény²⁰ is), és ezek ösztönzésére a város adókedvezményeket nyújtott a magántársaságoknak. A túlszűfolttság elleni küzdelem jegyében a város az ingatlantulajdonosoknak minimális méretbeli követelményeket írt elő, és a rendeletet megszegő háziurakat bírsággal sújtotta. A város hasonlóképpen rögzítette a pincelakásokra vonatkozó szabványokat, a nem megfelelő helyiségek kiadását pedig betiltotta. A tömegszállások tekintetében a város fenntartotta magának a jogot az engedélyek kibocsátására, míg az engedély nélküli szállásokat pedig szintén pénzbírsággal sújtotta. Ami a hajléktalanná vált emberek gondozását illeti, a város csupán arra szorítkozott, hogy az 1870-es évek közepén magánkezdeményezésre létrejött *Hajléktalanok Menhelye Egylet* (lásd Győri, 2003) tevékenységét támogassa. Mindent összevéve, ebben az időszakban a hatósági beavatkozás egy viszonylag szigorú szabályozási környezet létrehozására és a magán-erős kezdeményezések (vállalatok és civil szervezetek) támogatására korlátozódott, miközben a város lényegében semmilyen lépést nem tett sem a hajléktalanság megelőzése vagy csökkentése, sem pedig a tartós lakhatás biztosítása érdekében.

A XIX. század folyamán Budapest gyakran vészelt át kolera- és egyéb járványokat. Ezekre a közegészségügyi krízisekre a városvezetés főként rendészeti és igazgatási intézkedésekkel reagált. Így például speciális lakásrendészetet állítottak fel, amely ellenőrizte a kór gócpontjaként azonosított tömegszállásokat és túlszűfolt lakáso-

¹⁹ Szabályrendelet-tervezet a fővárosi lakásviszonyok rendezésére, 1884 (1992).

²⁰ 1884. évi XVII. törvénycikk.

Az épület homlokzata.

1. kép. Hajléktalanok menhelye a Rottenbiller utcában

kat (Győri, 1997). A járványok kitörésekor a háziurakat megbírsá-
golták (Umbrai, 2007, 9), a lakókat pedig anélkül telepítették ki, hogy
gondoskodtak volna az elhelyezésükről (Kiss, 2012, 146.). Az 1886-os
kolerajárvány viszont fordulópontnak tekinthető a közegészségügy
és a lakhatás hatósági megközelítésében. Ekkor fordult elő ugyan-
is először, hogy a városvezetés elhelyezést biztosított a kilakoltatott
családoknak. Noha az erre a célra felhúzott szükségbarakkokat ere-
detileg ideiglenes megoldásnak szánták, a járvány elmúltával mégis
megtartották azokat, sőt még továbbiakat létesítettek. Végül ezekből
a fabarakkokból lettek a főváros első szociális célú lakásai (Umbrai,

2. kép. Guberálók, 1910

2007, 10.); az 1900-as évek elejének gazdasági visszaesése során a barakkokban például munka nélküli családokat szállásoltak el (Kiss, 2012, 156.).

Hatósági beavatkozás a lakásügybe a XX. század elején

Bárczy István 1906-os főpolgármesterré választása jelentős változást hozott a főváros lakásügyi politikájában. Bárczy irányítása alatt a főváros programot hirdetett a munkásoknak szánt kislakások építésére, amelynek jegyében több mint 5000 bérlakást és 500 szükséglakást létesítettek (Győri és Sass, 2003, 8.). A városban megnyílt a Népszálló és

a *Népház* is. Míg az előbbi egy kifejezetten jó színvonalú, angol mintára kialakított munkásszálló volt egyággyas szobákkal,²¹ az utóbbi az átmeneti szállás mellett népkonyhát, óvodát és szociális műhelyeket is magában foglalt (Győri és Sass, 2003, 14.). Jóllehet a lakásprogram meg sem közelítette azt a mértéket, ami a lakásválság megoldásához szükséges lett volna – 1911-ben a fővárosi lakosságnak még mindig harmada élt túlszűfolt körülmények között (Gyáni, 1992, 71.) –, Budapest történetében kétségtelenül ez volt az első stratégiai jelentőségű közösségi beavatkozás a lakhatás ügyébe.

A tárgyalt időszakban a központi kormányzat is aktívabbá vált lakásügyben, noha szerepe jórészt a vállalati lakásépítés támogatására szorítkozott. A XX. század elején a magán- és állami vállalatok összesen 42%-a rendelkezett saját munkáslakóteleppel, ahol a fizikai munkásokat többnyire elkülönítették a tisztviselőktől és a vállalatvezetéstől.²² Miközben a vállalati lakások zöme vidéken volt, a főváros szomszédságában épült Wekerle-telep a korszak fontos állami befektetését képviselte. Az építkezést 1908-ban indították és 1927-ben fejezték be. A telep összesen 20 ezer vasúti alkalmazott lakhatását biztosította (Gyáni, 2010, 8.), ami európai viszonylatban is kiemelkedőnek minősült.

A haladó lakáspolitikai intézkedések mellett ebben az időszakban a hajléktalanságot és a szegénységet továbbra is erősen kriminalizálták (Kiss, 2012, 109.). A hajléktalanok menhelyein gyakoriak voltak a rendőrségi razziák és a tömeges letartóztatások. Az első ilyen jellegű razziát még 1889 elején dokumentálták, és nagyjából egy évtizeddel későbből, 1898-ból származik az alábbi kérdés, amelyet a *Budapesti Hírlap* újságírója a főváros rendőrkapitányához intézett

Miért üldözi a hajléktalanokat, akik keservesen megszerzett hat krajcárjukért nyugalmat akarnak vásárolni a jótékonyaság szállásain, és fogságot és kényszerű útlevelet kapnak érte? (...) A főváros egyik leghumánusabb intézménye a hajléktalanok menedékháza. (...) Mégis miért tartóztatja le a rendőrség a menedékház lakóit, amikor reggelre kelve munkába sietnek? (...) Mindezeket pe-

²¹ A Rowton-házakat *Lord Rowton*-ról nevezték el, aki a XIX. század utolsó éveiben létesített több olcsó, a kor más átmeneti szállóihoz képest magas színvonalú szállót Londonban olyan munkásoknak, akik nem tudtak saját lakást fenntartani. A Népszálló ma is működik a XIII. kerületben a Dózsa György út 152. szám alatt, és továbbra is az egyetlen olyan hajléktalanszálló, ami egyággyas elhelyezést biztosít.

²² Erről tanúskodnak a még ma is megtalálható ún. tisztviselőtelepek például a Józsefvárosban vagy Óbudán.

dig azért mondjuk el, mert ma megint megtartották a szokásos hajtóvadászatot, melynek az lett az eredménye, hogy Gál rendőr ellenőr negyven egynéhány hajléktalant tartóztatott le kardos legényeivel a külső váci-úti vámnál. Június 27-ike óta négy ízben kerek félezer embert kísértek a toloncházba a menedékházból, és nyolc-tizenötnapi fogságra vetették őket (idézi Dömsödi, 2000).

Susan Zimmerman (2011) történész szerint 1890-től 1914-ig csak Budapesten évente 4-8000 embert állítottak elő csavargás, koldulás vagy prostitúció miatt (29.), amelyek mind erősen a szegénységhez köthető „bűncselekmények”.

Az 1913-as év mérföldkő volt a szegénység (és ezen belül a hajléktalanság) kriminalizációjának történetében. Abból a meggyőződésből kiindulva, hogy a munkakerülő a „társadalom élőlőkődi” (Oross, 1996, 100.), a „közveszélyes munkakerülést” büntetendő cselekménynek nyilvánították, és a dologházak működését is részletesen szabályozták. A jogszabály szerint a köztereken „őgyelgőket”, és az állandó jövedelemmel és családdal nem rendelkező egyéneket megbírságozhatták, elzárhatták vagy dologházba küldhették. E törvény évtizedekre megerősítette azt a felfogást, hogy a szegénység forrása alapvetően a személyes gyarlóság, és ezért nem vezethető vissza rendszerszintű problémákra. Ahogyan Nagyiványi Fekete Gyula ([1891] 1998), a dologházakról szóló törvény elkötelezett híve kifejti:

A dologház oly intézet, melynek alapfeladata figyelmeztetés, munka és fegyelem segítségével az ott letartóztatott egyének erkölcsi megjavítása, vallásos érzelmük emelése és közveszélyes életmódjukba való visszaeséstől megóvása. A dologházakba tehát nem azért zárjuk be a csavargókat és társaikat, hogy a társadalomra nézve egy időre kártékonyakká lenni szűnjenek meg, de azért, hogy *jellemükön változtassunk*, belőlük használható munkásokat idomítsunk, a dologháznak a szó szoros értelmében *javító-intézetnek* kell lennie. (134., kiemelés az eredetiben.)

Állami beavatkozás a lakásügybe: az I. világháború kötött lakásgazdálkodása és a Tanácsköztársaság

A lakáspolitikai és a szociális ellátás rövid fejlődését az első világháború akasztotta meg. Miközben egyre több ember érkezett a fővárosba a háború sújtotta területekről – még nagyobb nyomást gyakorolva a már addig is elégtelennek bizonyuló lakásállományra –, a közössé-

gi és magánépítkezések lényegében abbamaradtak. A nyomasztó lakásínség mértékére jellemző, hogy Budapesten 1917-ben mindössze 251 üres lakás volt (Kiss, 2012, 161.), miközben a lakbért fizetni képtelen családokat a kilakoltatás fenyegette. A háború alatt a szociális intézmények, így a Népszálló és a menhelyek állapota is jelentősen romlott.

A válsággal szembesülve a kormányzat fontos lépésre szánta el magát: noha új lakások nem épültek, az első állami lakásrendelettel 1916-tól kezdve bevezették a kötött lakásgazdálkodást és a lakbér-behajtási és kilakoltatási moratóriumok egész sorát rendelték el.²³ Az 1917-es ún. második lakásrendelet többek között azzal a különleges jogosítvánnyal is felruházta a várost, hogy ha egy tulajdonos nem talált rövid időn belül bérelőket megüresedő lakásába, akkor oda a főváros jelölhetett ki lakókat²⁴ (Kiss, 2012, 161.).

Az I. világháborút követő őszirózsás forradalom nyomán létrejött az első magyar (nép)köztársaság, amelynek keretei között a Károlyi-kormány számos fontos jogi és politikai reformot kezdeményezett 1918 novembere és 1919 márciusa között. Idetartozik többek között a választójog, valamint a sajtó- és egyesülési szabadság kiterjesztése, továbbá olyan társadalmi reformok bevezetésének megindítása, mint a gyermekmunka tilalma és a földreform, amelynek gyakorlati megvalósítása végül elmaradt. A kormányra egyre erősebb baloldali nyomás nehezedett, míg végül 1919 márciusában a kommunisták átvették a hatalmat, és az ország 133 napra Tanácsköztársaság lett.

A lakásügy területén a hatalomátvétel erősen érezte hatását. Csak néhány hónapra ugyan, de a korábbi liberális lakás- és szociálpolitikát egy sokkal egyenlőbb, központosított szemléletmód váltotta fel. A kormány többek között államosította az összes tőkevagyon, beleértve a városi lakásokat is (Oláh, 2010). Radikálisan csökkentették a lakbéreket, az üres szobákra pedig bejelentési kötelezettséget írtak elő. Miközben a hajléktalan emberek előnyt élveztek a lakáshoz jutásban, a nagyméretű lakásokban élő polgári háztartások mellé munkáscsaládokat költöztettek társbérelőként. Az egykorú statisztikák szerint a kommunista kormány összesen 90 ezer embert juttatott ily módon lakhatáshoz (lásd Oláh, 2010, 151–153.). Noha a megvalósítás formája és erőszakossága sok kétséget vet fel az ilyen

²³ 3787/1916 M. E. rendelet.

²⁴ 4180/1917. M. E. rendelet.

jellegű intézkedések fenntarthatóságát illetően, a rövid életű kommunista vezetés ezekkel az intézkedésekkel drasztikus és sokak által régóta várt változásokat eszközölt a lakhatáshoz kapcsolódó javak és általában a társadalmi erőforrások elosztásában.

A kommunista vezetés bukását követően szinte azonnal visszaállították a korábbi jogviszonyokat: az 1919. augusztus 1. és 6. között uralmon lévő Peidl-kormány első intézkedései között volt a lakások államosítása, rekvirálására és a társbérletre vonatkozó rendelkezések eltörlése és a lakbérek megemlése. Sajnos nincs adat arról, hogy mi lett a kommunista időszak alatt lakáshoz juttatott több tízezer ember sorsa. Mivel azonban a kényszerszállás már bevezetésekor is a lakások kisajátításával sújtott családok – érthető – ellenállását váltotta ki, feltételezhető, hogy ezek zömét azonnal felszámolták.

Elmélyülő válság és lassú konszolidáció az 1920-as és 1930-as években

Az egyenlősítő szándékú, de erőszakos kommunista kísérletet egy konzervatív és tekintélyelvű rezsim követte. Az 1920-tól 1944-ig tartó Horthy-korszakban a demokratikus részvétel lehetőségei erősen beszűkültek: a rezsim elnyomta ideológiai ellenfeleit, megerősítette az uralkodó elit gazdasági és politikai hatalmát és a korszak intézményesített antiszemitizmusa közvetetten is hozzájárult a szélsőjobboldal későbbi előretöréséhez. Mindezzel együtt a Horthy-korszakban néhány fontos szociális reform is született, amelyeket elsősorban a társadalmi legitimáció biztosítása érdekében vezettek be (Hámori, 2004).

A '20-as években a budapesti lakásínség drámai méreteket öltött. Ezek éjszakáztak a mintegy 50 tömegszálláson (Gyáni, 1992, 107.), az ágy- és albérlők a város lakosságának több mint 10%-át tették ki (Győri és Sass, 2003, 36.), és egész Budapest területén bódévárosok nőttek ki a földből. A saját kezű építkezéseknek két kiemelkedő hulláma volt: az első a kötött lakásgazdálkodás feloldását követően kezdődött a '20-as évek elején, amikor a moratóriumok fokozatos megszüntetésével családok ezreit fenyegette a kilakoltatás. Az ekkor kialakult jelentősebb bódévárosok közé tartozott többek között a Ferencvárosban található ún. Kiserdei telep is, amelyről Móricz Zsigmond is többször megemlékezik (lásd a negyedik fejezetet). A bódéépítés má-

3. kép. Vagonlakók

sodik hulláma a nagy gazdasági válság alatt tetőzött: a munka nélkül maradt és kilakoltatott emberek a korábban létesített telepek körül építették fel viskóikat. 1931-ben a hivatalos becslések szerint a fővárosban körülbelül nyolcezer ember élt viskólakban (Böröcz, 2009, 4.).

Az első világháború alatt és után a háború sújtotta területekről, valamint a trianoni békeszerződés következtében elcsatolt országrészekből menekültek százezrei érkeztek Magyarországra. 1918 és 1924 között összesen 350 ezer menekültet tartottak nyilván (Szűts, 2010, 115.). A válságosra fordult lakáshiány miatt a menekülteket többek között a fővárosi pályaudvarokon veszteglő tehervagonokban helyezték el: 1921-ben országosan összesen 4000 vasúti kocsi szolgált a menekültek szálláshelyéül (Nagy-Csere, 2010, 47.). Érdeemes megjegyezni, hogy a menekültek közül nem feltétlenül volt mindenki sze-

gény. Többségük az elcsatolt országrészekben korábban köztisztviselő volt, vagyis eredetileg a középosztályhoz tartozott (Csóti, 2010). Mivel a menekültek a nacionalista Horthy-rendszer fontos politikai bázisát képviselték, az újonnan érkezők lakásigényei szükségszerűen szembekerültek a helyi népesség hasonló törekvéseivel. Ily módon a lakásigénylés jelentős társadalmi feszültség forrásává vált, és fokozta a hatóságokra nehezedő nyomást.²⁵

A központi kormányzat több ezer barakkot és szükséglakást létesített a vagonlakók és kilakoltatott viskólakók számára (Umbrai, 2007, 172.), de az ideiglenes szállások száma még így sem volt elég a felmerülő igények kielégítésére. Sok barakk, amelyet lakhatási célokra alakítottak át, korábban kórházként funkcionált (ilyen volt például a ferencvárosi Zita-telep és a kőbányai Augusztus-telep is). Noha a szükségbarakkokat az állam eredetileg ideiglenes megoldásnak szánta, számos telep évtizedekig fennmaradt, és belőlük jöttek létre a város nyomortelepei, köztük a híres-hírhedt ferencvárosi Mária Valéria-telep is. Az eredetileg katonai kórháznak épült telepen 1940-ben még mindig 1800 lakás volt, teljes felszámolására csak az 1960-as években került sor, amikor a helyén építették fel a József Attila-lakótelepet (*Mária Valéria-telep*, 2012).

Miközben a községi lakásépítés az első világháború alatt és után erősen lelassult, a városvezetés 1925 után aktívabb lakáspolitikába kezdett. A '20-as évek végétől egészen 1945-ig a főváros mintegy 11 ezer bér- és szükséglakást épített (Umbrai, 2010, 69.). A '20-as években a vidéki lakásproblémák kezelésére létrehozták az *Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezetet* (OFAKSz), amely elsősorban hitelek nyújtásával támogatta a szegény agrárlakosságot (Hátori, 2004). A nagy gazdasági válság idején a főváros megpróbált új lakástámogatási formákat is bevezetni. 1935-re például olyan sok volt az üresen álló lakás, hogy a város magánlakásokat bérelt a lakás nélkül maradt emberek elszállásolására. Noha a költségek szempontjából ez igen hatékony megoldásnak bizonyult, az üresen álló lakások számának csökkenésével ez a gyakorlat abbamaradt (Umbrai, 2007, 176.). Összességében elmondható, hogy noha a '20-as és '30-as évek közösségi lakásberuházásai kétségkívül javították a lakásviszonyokat, az újlakás-építések legfőbb forrását továbbra is a magánpiac képezte (Gyáni,

²⁵ Erről részletesebben lásd Szűts, 2010.

4. kép. A Mária Valéria szükséglakótelep az 1920-as években

5. kép. A Mária Valéria-telep az 1930-as években

6. kép. A Mária Valéria-telep 1945-ben

1992, 127.), a szociális bérlakásállomány pedig messze elmaradt a valós szükségletektől.

A hajléktalanellátásban mérföldkövet jelentett az 1932-ben hozott 4780/1932. M. E. számú rendelet, amely a helyhatóságok feladatává tette, hogy az elfogadható lakóhely fenntartására saját erejükből képtelen emberek számára szükséglakásokat és menedékhelyeket alakítsanak ki (Kiss, 2012, 166.). Ebben az időben Budapestnek már saját fenntartású hajléktalanmenhelyei voltak, és számos magánegyesület is működtetett menedékhelyeket és népkonyhákat (Kiss, 2012, 170–171.). A szolgáltatások bővülő rendszerének irányítására 1936-ban központi igazgatási egységet hoztak létre, amely nyilvántartotta a férőhelyeket, és biztosította a hajléktalan emberek foglalkoztatását (a

7. kép. A Mária Valéria-telep az Üllői úton, 1950-ben

lakóknak a szállásért cserébe dolgozniuk kellett). 1938-ban a főváros egymillió fölötti népességéből 4534 főt regisztráltak hajléktalanként (Győri, 1997), ami minden bizonnyal messze alatta marad az állandó és megfelelő lakással nem rendelkezők valódi létszámának.

A lakáspolitikán túl az 1930-as és korai '40-es évek a társadalompolitikai törvényalkotás mennyiségét és hatókörét illetően kétségtelenül a fellendülés korszaka voltak: ekkor hoztak törvényt többek között a földreformról, a társadalombiztosításról, az egészségügyi intézményekről és az öregségi nyugdíjakról is (Romsics, n. d.). A konzervatív-autoriter rendszer a szociálpolitikát egyértelműen a társadalmi feszültségek csillapítására és a baloldali erők semlegesítésére használta, és a jogosultak körét nemritkán kirekesztő módon határozta meg.

Az 1940-ben megalapított *Országos Nép- és Családvédelmi Alap* (ONCSA) – amely részben az OFAKSz feladatait vette át – jól mutatja a szóban forgó időszak társadalmi és politikai ellentmondásait. Egyfelől az Alap több mint 8400 – elsősorban vidéki – szegény családnak nyújtott közvetlen segítséget lakás, föld és más erőforrások formájában (Szikra, 2008, 62.). Másfelől a „produktív szociálpolitika” nevében az ONCSA fontos szerepet játszott nemcsak a nacionalista ideológia terjesztésében (a családoknak szigorú erkölcsi kritériumoknak kellett megfelelniük, hogy méltóvá váljanak a segítségre), de a zsidó magyaroktól elvett tulajdon kisajátításában és újraelosztásában is (Szikra, 2008, 52.). Az ONCSA példája jól mutatja, hogy a szociálpolitika miként használható kétélű fegyverként, hiszen egyszerre lehet a társadalmi befogadás csatornája és a kirekesztő ideológia eszköze is.

Szükségintézkedések a második világháború alatt és után

A második világháború alatt Budapest válságüzemmódban működött. 1940-től a kormány az első világháború alatti kötött lakásgazdálkodáshoz hasonló rendszert vezetett be, azaz befagyasztotta a lakbéreket, felmondási tilalmat vezetett be, és lehetővé tette, hogy a város a katonai személyzet és a közalkalmazottak számára lakásokat sajátítson ki (Umbrai, 2010, 73–74.). A háború során Budapest épületeinek nagy része megrongálódott: a lakásállomány 4%-a megsemmisült, 17%-a súlyos károkat szenvedett, és mindössze 14%-a maradt teljesen érintetlen (Kocsis, J. B., 2009, 85.). A háború végével az állam

a lakás nélkül maradt lakosok számára menhelyeket nyitott (Oross, 2001, 110.).

Ennek az időszaknak a leginkább figyelemreméltó lakásügyi jelensége a tömeges épület- és lakásfoglalások voltak: az elhagyott lakások eredeti lakóit az esetek többségében deportálták, mások meghaltak a háborúban, vagy elhagyták az országot.²⁶ Egy 1945-ös szabályozás ezeket a lakásfoglalásokat lényegében legális beköltözésnek ismerte el azáltal, hogy a lakók számára előírta új tartózkodási helyük hatósági bejelentését.²⁷ A rendelkezés értelmében, ha valaki talált egy üres lakást, beköltözési kérelmet terjeszthetett elő, amit a hatóságoknak 48 órán belül el kellett bírálni (Győri és Gábor, 1990, 67.).

Hogy megszilárdítsa a törvényes rendet, a szociáldemokratákból, kommunistákból, kisgazdákból és parasztpártiakból álló koalíciós kormány 1948-ban átfogóan szabályozta az elhagyott lakások állami rekvirálásának folyamatát.²⁸ Ennek során bizonyos csoportokat feljogosított arra, hogy lakáskérelmet nyújtsanak be, amelynek jóváhagyása esetén a hatóság lakást utalt ki számukra. A lakásigényles-re jogosultak közé tartoztak bizonyos státuszú egyének, például a hajléktalanok és a megfelelő lakással nem rendelkező családok, valamint különböző intézmények is, mint a demokratikus pártok, az új közhivatalok és a szakszervezetek (Győri és Gábor, 1990, 69.). Ha ugyanarra a lakásra többen is nyújtottak be kérvényt, a hatóságok a kérelmezők szociális körülményei alapján döntöttek. A rendelet formálisan az illegális lakásfoglalások megfékezését célozta, valójában azonban a lakásfoglalók zöme visszamenőleges amnesztiában részesült. Ráadásul a jogszabály lehetőséget adott a kilakoltatások felfüggesztésére, ha az érintett személy saját hibáján kívül vált képtelenné a lakbérfizetésre (Győri és Gábor, 1990, 70.). Ezenkívül a rendelet azt is megszabta, hogy hány darab és mekkora szoba jár egy-egy embernek, és ha egy család lakásának mérete túllépte az engedélyezett, társbérlet címén másokat költöztettek be hozzájuk (Antal, 1995).²⁹ Noha az 1948-as rendelkezés összességében még mindig a válság-

²⁶ A magyarországi lakásfoglaló mozgalmakról lásd még a negyedik fejezetet.

²⁷ 34/1945 M. E. A háborús viszonyok következtében elhagyottá vált lakásokkal kapcsolatos kérdések szabályozása tárgyában.

²⁸ 6000/1948. Korm. rendelet a lakásügy ideiglenes rendezése tárgyában.

²⁹ Az '50-es évek vége felé az országban 36 ezer ilyen társbérlet volt (Sindelyes, 2008, 53.). A társbérlet intézményét hivatalosan 1971-ben szüntették meg.

helyzet szellemiségét tükrözte, valamennyire konszolidálta a lakásügyet, és sok szempontból megalapozta a hosszabb távú lakáspolitikai megfontolásokat is.

Újraelosztás és egyenlőtlenség az államszocializmusban

A világháborús romokon létrejött koalíciós kormányt 1948/49-ben egy szovjet ellenőrzés alatt álló, szocialista tervgazdaságra épülő rezsim váltotta fel. Társadalompolitikai értelemben az államszocializmus radikálisan szakított a két világháború közötti korszak konzervatív rendszerével, és nagyszabású kísérletet indított a magyar társadalomszerkezet átrendezésére a korábitól gyökeresen eltérő osztálylogika alapján.

A lakások államosítása a Rákosi-rendszerben

Az 1949-től 1956-ig tartó sztálini típusú diktatúra az államszocializmus legsötétebb időszaka, amit a brutális politikai elnyomás, az életszínvonal általános és drasztikus csökkenése, valamint a növekvő elszegényedés jellemezett. A szociális intézkedések zöme nem a polgárok egyenjogúsítására, hanem sokkal inkább leigázására irányult, és sok embert – különösen a mezőgazdaságban dolgozókat – kizártak az egészségügyi ellátásból és más szociális támogatásokból is. A hajléktalanság pusztá létét – hasonlóan a szegénység más látható megnyilvánulásaihoz – hivatalosan tagadták.

A kormány a lakásviszonyok intenzív szabályozásába kezdett.³⁰ A mérföldkőnek számító 1952-es lakástörvény államosította a bérbeadás útján hasznosított magánlakásokat, továbbá

a tőkések, egyéb kizsákmányolók és a megdöntött társadalmi rendszer népelemének házingatlanai[t], abban az esetben is, ha azokat nem bérbeadás útján hasznosítják. (...) Ha [ez utóbbi] személy az állami tulajdonba vett házingatlanában, vagy annak egy részében nem lakik állandóan, állami tulaj-

³⁰ A Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) lakáspolitikája sok szempontból hasonlított ahhoz, amit az 1919. évi Tanácsköztársaság alatt vezettek be.

donba kerül a tulajdonosnak a házingatlanban, vagy annak egy részében tartott valamennyi ingósága is.³¹

Bár a törvény említést tesz a kisajátított lakásokért járó kártalanításról, ez a kitétel a gyakorlatban sohasem valósult meg. A kisajátításon túl az állam különféle megbélyegzett társadalmi csoportok – többek között a magyarországi németek, az arisztokraták, a tőkések és a háború előtti rendszer köztisztviselői – kitelepítésével további lakásokat tett „hozzáférhetővé”.

Az 1953-as lakásrendelet a lakáskiutalás folyamatát is újraszabályozta.³² Az előnyt élvező bérlői csoportok listája sajátosan átalakult: a leginkább kedvezményezett csoportot a termelésben érdemeket szerzett dolgozók képezték, őket a sokgyermekes családok, majd a veszélyes lakáskörülmények között élők követték (Győri és Gábor, 1990, 74.). A rendszer elitizmusával összhangban egy szűk kör számára lehetővé tették, hogy az átlagos állampolgároknál több szobát és nagyobb lakást kapjanak. E privilegizált csoportba tartoztak többek között a pártfunkcionáriusok, a magas rangú tisztviselők, a Magyar Tudományos Akadémia tagjai, továbbá bárki más, akit egy kijelölt politikai testület erre méltónak talált (Győri és Gábor, 1990, 74.). Az állami lakáskiutalás ilyenfajta szabályozása a korrupció elharapódzásához, valamint az informális kapcsolatok jelentőségének megnövekedéséhez vezetett.

Növekvő életszínvonal és formális demokrácia: a kádári konszenzus 1956 után

Az 1956-os forradalom leverését követően a lázadó nép lecsendesítése, valamint a gazdasági, politikai és társadalmi élet konszolidálása érdekében a kormány számos olyan rendelkezést vezetett be, amely hosszú távon hozzájárult az ország fejlődéséhez. A teljes foglalkoztatottság politikájának, valamint a társadalombiztosítás, a nyugdíjrendszer, az egészségügy és az oktatás fejlesztésének köszönhetően az

³¹ 1952. évi 4. törvényerejű rendelet egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről.

³² 11/1953. (III. 24.) MT rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről.

életszínvonal 1957-től 1977-ig folyamatosan emelkedett (Ferge, 1986). Az anyagi jólét legtöbb vonatkozásában minden társadalmi csoport tapasztalt javulást, és ebből a szempontból az 1956 utáni államszocializmus jelentősen hozzájárul a magyar társadalom (megkésett) modernizálásához. Ezzel együtt – és az uralkodó ideológia állításai ellenére – továbbra is maradtak egyenlőtlenségek, különösen a politikai hatalom elosztásának tekintetében. Az antidemokratikus rendszerben a hatalom egy szűk elit kezében összpontosult, amely a társadalom tagjainak többsége elől elzárt előjogokat élvezett.

Ezen túl – noha az államszocialista rendszer számos eredményt ért el az általános jólét és a társadalmi viszonyok egyenlősítése terén – a strukturális szegénység nem szűnt meg. A szocialista rendszer alsóbb osztályát a vidékről a városokba vándorolni kénytelen szakképzetlen munkástömegek alkották, akik között jelentős csoportot képviseltek a cigány magyarok (Solt, 1998b). A városokban élő szegények helyzetét a túlszűfolt lakhatási körülmények, valamint az alapvető infrastruktúra, az egészségügyi szolgáltatások és a szakképzettség hiánya jellemezte (Solt, 1998a).

Noha a szegénységet nem sikerült felszámolni, a szocialista állam ennek pusztá létét is tagadta (Ferge, 2000). Az uralkodó ideológia szerint a teljes foglalkoztatottság egyúttal a szociális problémákat is megszüntette (Oross, 2001, 110.). A szegénységhez hasonlóan hivatalosan nem létezőnek nyilvánították a hajléktalanságot is. Az államszocialista törvényhozás egyetlen alkalommal, az 1957-es lakástörvényben használta a „hajléktalan” szót, amikor konkrétan azokra az emberekre utalt, akik az 1956-os árvíz vagy a forradalom alatt veszítették el lakásukat, és nem általában a fedél nélkül élőkre.³³ A hivatalos tiltás ellenére történtek kísérletek a társadalmi egyenlőtlenségek és a szegénység mélyebb vizsgálatára,³⁴ azonban a szocialista rendszer visszasságait érdemben bíráló társadalomtudósokat gyakorta elhallgattatták, vagy az ország elhagyására kényszerítették (lásd Magyar és Pető, 2012).

³³ 1957. évi 28. tvr. az állami tulajdonba vett házingatlanokkal kapcsolatos egyes kérdések rendezéséről.

³⁴ Lásd például Kemény István és Bokor Ágnes munkáit (Ferge, 2002, 7.).

Lakáspolitikai 1956 után: az államosítástól a liberalizációig

Az államszocializmus idején a lakásügy nem egyszerűen gazdasági, hanem nagyon is politikai kérdésnek minősült (Szelényi, 1990, 37.). Mivel a lakáspolitikai társadalmi legitimáció alapvető forrása lett, az állam jelentős erőforrásokat fordított a lakásviszonyok javítására. A lakások árujellegének visszaszorítása érdekében nem engedélyezték a lakásépítésen alapuló haszonszerzést, a lakhatást pedig a munkásosztály egyik támogatási formájának tekintették (Szelényi, 1990, 42.). A lakóépületek államosítása után állami monopólium lett a lakásépítés és a lakáselosztás is.³⁵ Az egyéb, jellemzően egyenlősítő társadalompolitikai intézkedéseken túl az állam a megfelelő lakhatás hiányára elsősorban három eszközzel válaszolt: 1. széles körű állami lakásépítés és lakáselosztás, 2. a szegénység mint „társadalmi deviancia” kriminalizációja és 3. a szegény vagy lakás nélküli emberek szociális, egészségügyi és büntetés-végrehajtási intézményekbe zárása.

Az égető lakáshiány a világháborút követő államosítások ellenére is megoldatlan maradt, különösen a városokban. A lakások mennyiségének növelése érdekében az állampárt nagy léptékű lakásépítési programot indított, amelynek célja a panellakótelepek tömeges építése és a lakótelepi lakások elosztása volt. 1960-tól 1989-ig csak Budapesten 190 ezer ilyen épületet (benne összesen 800 ezer lakást) építettek (Csizmady, 2003, 61.). A legtöbb lakótelep az 1970-es években épült (az összes lakótelep 42%-a létesült ebben az időszakban), míg a '80-as években a hangsúly a mennyiségről a minőségre került át: kevesebb lakást építettek, azonban ezek már nagyobbak és jobban felszereltek voltak, mint korábban. A lakótelepek építése az 1980-as évek közepén lelassult, és a '90-es évek közepére teljesen leállt (Egedy, 2005).

Míg Nyugat-Európában az ilyen típusú lakótelepekre kifejezetten a leghátrányosabb helyzetű társadalmi csoportokat költöztették, Magyarországon – Kelet-Európa többi országához hasonlóan – a népességet sokkal nagyobb arányban érintették (Csizmady, 2003, 63.). Éppen ezért noha nagyon sok szegény család élvezte a szocialista lakáspolitikai előnyeit, számos középosztálybeli (vagy ahhoz közelítő)

³⁵ Ez a monopólium viszonylag rövid életűnek bizonyult, miután az állam elismerte a magánlakás-építés jelentőségét.

család is lakótelepre költözött. Az újonnan épült állami lakások elvileg bármely igénylő számára hozzáférhetők voltak, azonban a lakótelepek esetében is érvényesült egyfajta differenciálódás az oda költözők vagy már ott lakók társadalmi státusza, illetve a lakótelep földrajzi fekvése szerint. Míg a városok peremterületein lévő lakótelepekre inkább a szegényebbek vagy a rossz lakáskörülmények között élők kerültek, addig a központi(bb) elhelyezkedésű lakótelepekre jellemzően a jobb anyagi helyzetű lakosság költözött (Csizmady, 2003, 64.).

A szocialista lakáspolitikai fontos eredményekkel is dicsekedhetett. A fizikai lakáshiány tekintetében megvalósult az 1960-ban meghirdetett egymillió lakás megépítését célzó 15 éves terv (Barta és Vukovich, 1983, 214.). Az ezer főre számított új lakások számát tekintve 1971 és 1975 között Magyarország a Szovjetuniót kivéve az összes szocialista országot megelőzte (Ballai, 1983, 86.). Az intenzív állami beavatkozásnak és a jövedelmi különbségek csökkenésének köszönhetően a lakáskörülmények minden társadalmi réteg esetében jelentősen javultak. Miközben például 1962-ben a teljes népességnek mindössze 19%-a élt fürdőszobás lakásban, ez az arány 1982-ben már 64% volt. A fejlődés különösen kiemelkedő volt a szakmunkások, betanított munkások, segédmunkások, valamint a mezőgazdaságban dolgozók között (Ferge, 2002, 21.). Jelentősen javult a lakásállomány árammal, vízzel és csatornával való ellátottsága, és a lakások, illetve szobák átlagos mérete is növekedett (Barta és Vukovich, 1983).

A szinte teljes társadalmi spektrumot átfogó javulás ellenére egy 1970-es vizsgálat szerint a magyarok legsúlyosabb problémájuknak továbbra is a lakáskérdést tartották (Szelényi, 1990, 34.). Ez egyfelől magyarázható azzal, hogy a városokba áramlás és a magas népességszaporulat miatt még a jelentős építkezések ellenére is lakáshiány volt tapasztalható (Szelényi, 1990, 35.). 1978-ban például 400 ezren vártak állami lakásra (Dániel, 1983, 115.). Másfelől – és ez talán még fontosabb – a lakások elosztása meglehetősen egyenlőtlen volt. Szelényi Iván szerint „a lakásrendszer működése (...) akkor válik társadalmi problémává, amikor hozzájárul a társadalmi előnyök konzerválásához, illetve a társadalmi hátrányok felhalmozódásához” (Szelényi, 1990, 41.). Az államszocialista Magyarországon a mesterségesen alacsonyan tartott lakbérek a gazdaság teljesítőképességét meghaladó lakáskeresletet idéztek elő, amelynek következtében verseny alakult ki az állami tulajdonú lakásokért. Ebben a versenyben a magasabb jövedelműek egyre nagyobb szeletet hasítottak ki az álla-

mi támogatásokból, míg az alacsonyabb jövedelműek gyakran saját lakást építettek, többnyire családi házak formájában. Ahogy Szelényi (1990) fogalmazott: „A magasabb jövedelmű rétegek olcsóbban vagy ingyenesen jobb lakáshoz jutnak, az alacsonyabb jövedelmű rétegek aspirációinak csúcsán pedig a viszonylag drága és szerényebb színvonalú lakás áll” (71.). Vagyis nem csupán az elit és az átlagpolgárok lakásai között fennálló minőségi különbségekről volt szó, hanem arról is, hogy az államilag támogatott lakhatás hozzáférhetősége szoros összefüggésben állt a létező jövedelmi egyenlőtlenségekkel.

Mint a fentiekből látszik, a népesség lakásszükségleteinek kielégítésében az állami és magánérős építkezések kiegészítették egymást. A fent említett – a rezsim által rendkívül sikeresnek elkönyvelt – 15 éves lakásépítési terv megvalósítása során például az épített lakásoknak csak 36%-át építette közvetlenül az állam, a többi magánérős beruházás volt (amelyek nagy részét olcsó, államilag támogatott OTP-kölcsönökkel szubvencionáltak) (Barta és Vukovich, 1983, 214.). Miközben a köztulajdonú lakásokban élők lényegében ingyen jutottak lakáshoz, és névleges lakbért fizettek, a lakosság egy jelentős része nagyrészt saját erőből kellett, hogy felépítse (családi) házáat, és „piaci” árakon fedezte lakáskiadásait (Csizmady, 2003, 63.). Mivel a lakótelepi lakásokba nem feltétlenül a leginkább rászorulóknak költöztek, a duális lakásrendszer bizonyos aspektusai nemhogy megszűntették volna, inkább megerősítették a társadalmi egyenlőtlenségeket.

Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az állam képtelen elegendő olcsó lakást építeni, a kormány maga is bátorítani kezdte a piacbarát megoldásokat. 1968-ban az új gazdasági mechanizmus fontos változásokat indított el a gazdaságban, és az újonnan bevezetett piacorientált reformok közé tartozott a magánérős lakásépítkezések kiemelt közösségi támogatása is. Ettől kezdve nemcsak az állami lakásokat pótolták egyre nagyobb mértékben magánlakás-építéssel, hanem az állami építésű lakóingatlanok is fokozatosan átmentek magántulajdonba. Számos állami tulajdonú lakás vált ún. szövetkezeti lakássá (amely valójában a magántulajdon speciálisan szocialista formája volt) (Réder, 2013, 387–388.), míg sokat a lakók vásároltak meg az 1980-as években bevezetett, államilag támogatott OTP-kölcsönből.

A szocialista bérlakásrendszer másik megkülönböztető vonását az állami tulajdonú lakások bérlői által élvezett tulajdonosi jellegű jogok kiterjesztése jelentette. Lehetővé vált a bérleti jogviszony átruházása a gyermekekre, és informális, de megtűrt gyakorlattá vált a

lakások albérletbe adása. Ráadásul a második gazdaság kialakulását segítette az állami lakások elcserélhetősége, illetve a bérleti jog készpénzért történő adásvétele. Pickvance szerint (1994) „a városi tanács mindaddig tolerálta ezt a piaci gyakorlatot, amíg az új bérlő nevét szabályosan bejelentették és a lakáshasználat minimális szabályait betartották” (435.). A lakáscsere és a lakásátadás előnyeit gyakran a magasabb jövedelműek élvezték, még hozzá kétféleképpen: először is készpénzért értékesíthettek egy magasabb értékű (nagy méretű, jó helyen lévő) állami tulajdonú ingatlant, másodsor pedig alacsony kamatozású hitelt vehettek fel az új lakás vásárlásához (Pickvance, 1994, 435.).

Az 1971-es lakásreformcsomag (amelybe számos rendelet és határozat tartozott) jelentős változásokat hozott a tanácsi lakáselosztás rendszerében. Megszüntették az ingyenes lakáselosztást, és a lakóknak minimális díjat kellett fizetniük az állami lakások birtokba vételéért. Ezenfelül regisztrációt vezettek be, és hosszú idő után újra hivatalosan is szemponttá vált a kérelmezők szociális helyzete a lakáskiutalásoknál. 1982-ben még egy további kísérlet született az állami tulajdonú lakások differenciálására, ekkor vezették be ugyanis a „szociális” és a „nem szociális” lakások kategóriáját, amely a lakbérek szintjét a lakók jövedelme szerint határozta meg (Győri és Gábor, 1990, 84.).

A roma magyarok lakáshelyzete: szelektív egyenlőség

Az államszocializmus lakáspolitikájának fontos célcsoportját képezte az 1970-ben közel 320 ezer fős roma kisebbség (Kemény, 2004). A cigányokat elsősorban a munkásosztály egy rétegének kezelő szocialista ideológia alapján 1961-ben a romák asszimilációja a párt hivatalos politikájává vált (*A cigánykérdés jogi szabályozása*, 2000), az asszimiláció két fő színterének a foglalkoztatást és a lakásügyet jelölték ki.

A cigány magyarok foglalkoztatottsági adatai az 1970-es évektől egészen a '80-as évek közepéig figyelemre méltó javulást mutattak. 1971-ben a roma foglalkoztatottság szintje lényegében azonos volt a teljes lakosság átlagával: a foglalkoztatható nem roma férfiak 87%-a rendelkezett munkával, míg ez az arány 85%-a volt a roma férfiak esetében (Havas és Kemény, 1995). Azonban a számok mögött meglehetősen nagy egyenlőtlenségek húzódtak meg: a cigány munká-

sok – akik közül nagyon sokan ingáztak vidékről a városba – jelentős hátrányokat szenvedtek el a városi munkásokkal szemben (Solt, 1998c). Ráadásul azzal, hogy a romákat az iparba kényszerítették, felszámolták a hagyományos mesterségeket és megélhetési módokat is, ami erőteljes állami függést és a helyi gazdasági tevékenységek leépülését eredményezte. A folyamatos ingázás a romák helyi közösségeinek szempontjából is számos negatív hatással járt: a férfiak a hét folyamán a munkásszállókon laktak, és csak hétvégén tértek haza, a meglazult családi kötelékek pedig gyakran a családok szétzilálódásához vezettek.³⁶

A lakhatás területén 1965-ben meghirdették a cigánytelepek felszámolásának programját. A cigány háztartások alacsony kamatozású hitelt vehettek fel ahhoz, hogy üresen álló falusi házakba költözzenek, vagy hogy ún. cs-házakat, azaz csökkentett értékű ingatlanokat vásároljanak. A kisméretű, fürdőszoba nélküli családi házak többnyire a falu szélére épültek, így mind fizikai, mind pedig szimbolikus értelemben kilógtak a helyi társadalom szövetéből. A telepfelszámolási program beindítása ellenére 1971-ben a cigány magyarok kétharmada még mindig szegregált telepeken élt olyan lakásokban, amelyekből igen gyakran még az alapvető infrastruktúra is hiányzott (Havas és Kemény, 1995).

A telepelszámolási program jól illusztrálja a szocialista állam ambivalens viszonyát a cigánysághoz. Egyfelől kétségtelen, hogy az állam erőforrásokat szánt a cigány állampolgárok életkörülményeinek javítására, és ebben a tekintetben az államszocializmus egyike a magyar történelem azon ritka időszakainak, amikor politikai értelemben komolyan vették a romák társadalmi integrációját. Másfelől ezek az erőforrások gyakran alatta maradtak a nem roma népesség számára nyújtott kedvezményeknek, és nemritkán a cs-házakhoz hasonló, alacsonyabb rendű megoldásokat kínáltak. Összességében az anyagi feltételek javulása ellenére az intézményes rasszizmus a rezsim jellemzője maradt, és a cigány magyarok másodrendű állampolgársága a legtöbb őket érintő állami intézkedésben kódolva volt.

³⁶ Jól mutatja be ezeket az ellentmondásokat Schiffer Pál 1978-as filmje, a *Cséplő Gyuri*.

A hajléktalanság elrejtése: munkásszállók, kriminalizáció és intézményes elhelyezés

Az államszocializmus lakhatási politikájában fontos szerepet töltöttek be a munkásszállók, amelyeket az állami vállalatok és a tanácsok tartottak fenn. Míg 1949-ben csupán 15 ezer ember élt munkásszállókon, 1960-ra a számuk elérte a 208 ezret. Ezt követően a szállók lakóinak száma fokozatosan csökkent: 1970-ben 140 ezerre, 1980-ban 92 ezerre, majd 1990-ben 56 ezerre (Győri, 1997, 3.). Bár ezek a szállások kifejezetten ideiglenes lakhatást kívántak nyújtani, sok embernek mégis állandó lakóhelyévé váltak. Egy 1985-ös tanulmány szerint a szállólakók 20%-ának nem volt más tartózkodási helye, és a lakók többsége halmozottan hátrányos helyzetű volt (Oross, 2001, 114.). A szállások minősége rendkívül eltérő volt: volt példa az egy- vagy kétágyas elhelyezésre is, de sok szálló inkább hajléktalanmenhelyre emlékeztetett, ahol egyetlen szobában tucatnyi ember aludt. 1960-ban a legtöbb szálló túlszűfoltnak minősült (Horváth, S., 2012).

Bár a hivatalos ideológia nem használta a „hajléktalan” fogalmát, a munkásszállók mind társadalmi funkciójukat, mind működésüket tekintve erősen hasonlítottak a háború előtti korszak menedékhelyeire. A '60-as évek idevonatkozó rendőrségi dokumentumaiból – amelyek rendszeresen említik a hajléktalanokat, koldusokat és csavargókat – kiderül, hogy a rendőrség legtöbbször a munkásszállókba vitte az utcán összeszedett embereket (Horváth, S., 2012). Ilyen volt például az ún. Lordok Háza, amely hivatalosan munkásszállóként működött, de valójában inkább hajléktalanmenhelyként szolgált. Az intézmény a háború előtt az Üdvhadsereghez tartozott,³⁷ azonban a szocializmus alatt a frissen szabadult elítéltek és a rendőrség által az utcán „felszedett” emberek menedéke volt (Oross, 2001, 111.).

Mivel az államszocializmus alatt nem lehetett hivatkozni a hajléktalanság létezésének strukturális okaira, az otthon hiányát a rendszer a személyes devianciákkal magyarázta (Horváth, S., 2012, 370.).³⁸ Ebből a nézőpontból a kriminalizáció és az intézménybe kényszerítés adekvát állami válaszreakciónak tűnt a hajléktalan emberek

³⁷ A Dobozi utcai intézmény ma ismét az Üdvhadserégé, és továbbra is hajléktalanszállóként működik.

³⁸ Ebben a tekintetben az államszocialista diskurzus feltűnően hasonlít a kapitalista beszédmódhoz: akik nem dolgoznak, azok munkakerülők, lusták, tehát munkára kell fogni őket.

eltüntetéseire. A fedél nélkülieket gyakran valamely büntetés-végrehajtási intézetbe, kórházba vagy pszichiátriai intézménybe küldték (Romhányi, 2010b). Budapest rendőrkapitányának 1967-es jelentéséből az is kiderül, hogy az időskorú szegények különös problémát jelentettek a rendszer számára: „igazoltatással zavarjuk őket [a kol-dusokat], és ha fiatalok vagy munkaképesek, akkor elvisszük őket, de az öregekkel és betegekkel mit kezdjünk?” (Horváth, S., 2012, 196.) Az időskorú szegényeket jellemzően vidéki, sokszor rendkívül elszigetelt szociális otthonokba (Horváth, S., 2012, 373.), az alkoholistákat pedig a börtön és a dologház sajátos kombinációját képező Nagyfai Munkaterápiás Alkoholelvonó Intézetbe küldték (Szász, 1998, 106.). A közveszélyes munkakerülés miatt előállított embereket bírsággal, kényszermunkával, elzárással és/vagy kitiltással büntették. Csak 1985-ben összesen 5780 esetben indult eljárás közveszélyes munkakerülés miatt (Győri, 2010).

Az 1970-es évek végén és a '80-as évek elején egyre több tudományos tanulmány tárgyalta a szegények számának növekedését (Ferge, 2000), a közbeszédben pedig mind markánsabban jelent meg az ún. csövesprobléma. Noha a „csövesjelenség” kétségtelenül hordozott kulturális elemeket (a csöves fiatalokat zenei és öltözködési ízlésük miatt sokszor a nyugati punkokhoz hasonlították), a szegénység igen fontos szerepet játszott a fiatalok hajléktalanná válásában.³⁹ Egy 1980 és 1985 között végzett vizsgálat tanúsága szerint a fiatal csövesek 30%-a otthontalan volt, és nagyon magas volt közöttük a nevelőotthonban felnőttek aránya (Oross, 2001, 113.). Az utcákon élő vagy ott huzamosabb ideig tartózkodó fiatalok növekvő számára az állam kiemelt rendőri ellenőrzéssel és egyre intenzívebb kriminalizációval válaszolt (Rácz, Goncz és Kéthelyi, 1998, 19.).

Utasi Ágnes (1987) kutatása, amelynek során hajléktalan emberekkel és drogfogyasztókkal készített interjúkat, ritka betekintést nyújt a késői államszocializmusban létező hajléktalanság etnográfijába. A tanulmány többek között feltárja a hajléktalan emberek („csövesek”) különféle alvóhelyeit (többek között olcsó, illegálisan bérelt lakások, pincék, viskók és parkok) és jövedelmük lehetséges forrásait (például alkalmi munka, újrahasznosítás vagy lakhatás fejében vállalt munka). Miközben a kutató folyamatosan azt a kérdést feszegeti, hogy vajon miért válnak ezek az emberek kívülállóvá a szocialista

³⁹ Az ún. csövesjelenségről lásd még a negyedik fejezetet.

társadalomban, végül megállapítja, hogy a hajléktalanságnak az államszocializmusban is strukturális okai vannak:

A vizsgált interjúk azt is jelezték, hogy (...) a csövesek közül csak kevesen képesek megfogalmazni kívülrőlállásuk, menekülésük, lázadásuk célját, csak kis hányaduk kivonulása történik tudatosan megalapozott ideológiával. Vagyis az alanyok többsége nem tudatosan választja a menekülő kívülrőlállást, hanem életútja, hátrányos életfeltétele sodorja a társadalom periferiájára (Utasi, 1987).

Összességében elmondható, hogy a nagy léptékű állami programok és jelentős közösségi beruházások ellenére az államszocializmus időszaka alatt is sok ember élt lakhatási szegénységben. Az 1980-as népszámlálási adatok szerint a 10 millió 700 ezer magyar közül több mint 360 ezer személy nem lakásban élt: 191 ezren éltek gyermek- és ifjúsági intézményekben, 92 ezren munkásszállókban, barakkokban és szolgálati lakásokban, 60 ezren munkaterápiás és alkoholelvonó intézetekben és 33 ezren egyéb szociális intézményekben. Mintegy 30 ezer személy lakott bódékban, vasúti kocsikban, pincékben, rak-tárhelyiségekben vagy garázsokban, és az effektív hajléktalan emberek számát is 30 ezer körülire becsülték (Oross, 2001, 113.).

Átmenet a tervgazdaságból a szabadpiaci kapitalizmusba

Szinte már közhely, hogy az újkapitalista átalakulás Magyarországon nem 1989-ben kezdődött, hiszen a lassú átmenetnek már korábban is voltak gazdasági és politikai jelei. Az állampárt 1968-tól kezdve nyíltan támogatta a piaci reformokat, majd Magyarország 1982-ben felvettelt nyert a globális kapitalizmus két kulcsintézményébe, az IMF-be és a Világbankba is. Az IMF a felvett kölcsönökért cserébe meg-szorításokra és szigorú pénzügyi ellenőrzésre alapozott kiigazítási programot várt el, ami ugyancsak a tőkés átalakulást mozdította elő (Boughton, 2001, 19.). 1986-ban a Szovjetunióban bevezették a közélet demokratizálását és a gazdasági hatékonyság növelését célzó politikai és gazdasági reformprogramot, azaz a *peresztrojkát*. Ahogyan a szovjet szorítás enyhült, úgy lett Magyarországon is egyre nyíltabb az államszocializmussal szembeni politikai ellenállás. A nemzetközi és hazai nyomás hatására a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) tárgyalásokat kezdett a demokratikus ellenzékkel, 1989.

október 23-án pedig kihirdették a többpárti parlamentáris demokrácián alapuló harmadik magyar köztársaságot.

Noha a rendszerváltás körül jelentős volt a civil aktivizmus, az átmenetet a szocializmusból a kapitalizmusba elsősorban a politikai elit vezérelte, így alapvetően fentről lefelé ható változásként jellemezhető (Bozóki, 2000, 463.). Ezenfelül, ahogyan Magyarország 1989 előtt sem képviselte a „tisztá szocializmust”,⁴⁰ így az 1989 után kialakult gazdasági és politikai rendszer sem volt „tisztá kapitalizmus”, és sok szempontból átvette a régi rendszer intézményeit, attitűdjét és bevett gyakorlatait (Stark, 1992).

Társadalmi válság 1989 után

Az államszocializmus idején a társadalmi egyenlőtlenségek szűkültek, és megerősödtek az olyan mindenki számára elérhető intézmények, mint az egészségügy és a közoktatás. Ezzel egyidejűleg azonban a politikai jogok gyakorlását erősen korlátozták: a tiltakozást elnyomták, a spontán civil életet háttérbe szorították, és a választások még látszatra sem szóltak a valódi választás lehetőségéről. Az újkapitalista rendszer ezzel szemben visszaállította a többpárti és szabad választásokat, valamint biztosította többek között a gyülekezési, válás- és sajtószabadságot. Noha az új rezsim ebből a szempontból jelentős pozitív változást hozott a korábbi rendszerrel szemben, ezzel párhuzamosan meggyengültek a szociális jogok, és lényegesen megnöttek a társadalmi egyenlőtlenségek (Ferge, 1993).

A kapitalizmus első éveiben a köztulajdonú cégek, valamint az állami föld és lakásállomány kirívóan szabályozatlan privatizációja révén a vagyon radikális újraelosztása ment végbe (Ferge és Tausz, 2002, 176.). Noha a privatizáció az állam számára hozott bizonyos bevételeket, e pénzek nagy részét a kormány nem a gazdaság strukturális fejlesztésébe fektette be, hanem a nemzetközi adósságok visszafizetésére fordította (Rostoványi, n. d.). Az államháztartás adóssága 1989 végén az akkori GDP 73%-át tette ki, ami eleve igen magasnak számított, és 1989 végétől 1994 végéig még tovább nőtt: 1993

⁴⁰ Lásd Tamás (2008a) érvelését, miszerint lényegében semmiféle szocializmust nem képviselt.

végén az államadósság 90,7%-on tetőzött (*Az államadósságról – a GKI háttérelemzése*, 2011).

A politikai és gazdasági átmenetért a magyar társadalom hatalmas árat fizetett. Az 1988 és 1995 közötti strukturális kiigazítás nagyobb gazdasági rombolással járt, mint a második világháború (Tamás, 2008b). A nemzetközi pénzügyi intézmények és az Európai Unió támogatásával beáramló külföldi tőke, a modern technológiák bevezetése, valamint a fokozatos átmenet a pénzügyi és szolgáltatás-alapú gazdaságba az addigi szaktudást és infrastruktúrát elavulttá, a szakképzetlen munkások tömegét pedig feleslegessé tette. 1989 és 1992 között az összes munkahely egyharmada (kb. másfél millió munkahely) megszűnt. A foglalkoztatottság visszaesése aránytalanul sújtotta az amúgy is rosszabb helyzetben élő népességet. A tömeges munkanélküliség tömeges szegénységhez vezetett; ebben az időszakban az abszolút és relatív szegénység is több mint háromszorosára nőtt (Ferge, 2002, 15.). A rejtett szegénység felszínre kerülésén túl a munkások és a szocialista korszak középosztálya is elszegényedett (Szalai, J., 2002). Ferge és szerzőtársai (1995) szerint a rendszerváltás fő vesztesei azok voltak, akik

mindenfajta tőkével való ellátottságban – legyen az gazdasági, kulturális, társadalmi, pszichológiai vagy más egyéb – gyenge pozícióban voltak. Ezek az emberek valószínűleg sohasem tartoztak a legsikeresebbek közé, de a múlt rendszerben többnyire szert tettek valamekkora egzisztenciális biztonságra és bizonyos fokú – talán csak színleges – megbecsülésre (...). Konkrétan a vesztesek között találjuk a munkanélkülieket, (...) közülük sokan képzetlenek vagy alulképzettek; (...) a vidékieket (parasztokat), a gyerekes családokat, akik elvesztették a családi kedvezményeket és a gyermekgondozási ellátásokat; s ennek eredményeként, számos nőt. (4.)

A rendszerváltáskor megjelenő erős neoliberális nyomás ellenére a posztiszocialista magyar állam nem rázta le magáról automatikusan az államszocializmusban felvállalt összes felelősségét, így más országoktól eltérően Magyarországon a rendszerváltás után *közvetlenül* nem csökkentek drámai mértékben a szociális és jóléti kiadások (Vanhuyse, 2006). A gazdasági sokkhatás enyhítésére és a lakosság megnyugtatására ugyanis többek között bevezették a korengedményes és a rokkantsági nyugdíjat, amely sok százezer munka nélkül maradt embernek biztosított minimális jövedelmet. Noha ez rövid távon valamennyire enyhítette a válság hatásait, hosszú távon intézményesítette az olyan szegregált és alacsony minőségű ellátásokat,

amelyek szinte egyáltalán nem segítik a szegényeket sem abban, hogy önálló, méltóságteljes életet tudjanak élni, sem pedig abban, hogy gazdaságilag újra aktívvá válhassanak. Ezzel párhuzamosan a rendszerváltás után a jóléti állam intézményeinek fokozatos leépítése is megkezdődött, amely a társadalom jelentős rétegeinek leszakadását eredményezte. Szalai Júlia (in Bundula, 2007) ezt így fogalmazza meg:

Nem az az alapprobléma, hogy a két nagy csoport [„a rászoruló” és az „adó-zók”] között mekkora a jövedelmi különbség. Hanem hogy ez két külön világ egy országban. Ugyanannak az államnak a polgárai, de nem ugyanannak az életvilágnak az állampolgárai. A rászorultak második világából nincs a másikkba átlépés. A szemünk láttára, a részvételünkkel épül egy olyan struktúra, aminek csak az egyik fele mehet be a nyugatiasodó, jólétiállam-szerű, a hozzájárulás és részesedés szerződéses viszonyán alapuló rendszerbe. A másik felének az élete az alávétésen nyugszik, hiszen a „mi” gondoskodásunk függvénye. Ebben az országban nem minden állampolgár egyforma. Nem az életminőségek szerint különülnek el, hanem az említett elvek szerint. A kettős normarend intézményesedik, és körülötte gettófalak épülnek fel.

Ladányi János szerint (2010b), az átmenet utáni szegénység elhelyülésének következménye az ún. *underclass*-nak, annak a tartósan munka nélküli népességnek a kialakulása, amely nem vagy alig részesül a társadalombiztosítás, az oktatás és az egészségügy nyújtotta szolgáltatásokból. A közbeszédben ez a társadalmi osztály gyakorlati válik faji előítéletek tárgyává, amelynek egyik oka, hogy a romák erősen felülreprezentáltak a szegények között. A rendszerváltás következményei a cigányokat igen súlyosan érintették, és gyakran őket tekintik a rendszerváltás legnagyobb veszteseinek. Így például, szemben az államszocializmus bizonyos időszakainak szinte teljes foglalkoztatottságával, 1995-ben a roma férfiak mindössze 30%-ának volt munkája. Ladányi ugyanakkor emlékeztet arra, hogy a mélyszegénységben élő magyarok többsége nem roma (Ladányi, 2010b, 467.), és a szegénység újratermelődése nem etnikai kérdés, hanem a kapitalizmus társadalmi és gazdasági struktúrájából következik. A szegénység etnicizálódásán túl a posztoszocialista átalakulás másik jellemzője a szélsőséges regionális egyenlőtlenségek felerősödése volt. Az államszocializmusban kialakított, sokszor erőltetett ipari termelés összeomlása bizonyos területeket – különösen Északkelet-Magyarországon – a tartós szegénység állapotába taszított, és létrehozta a csaknem teljes munkanélküliség és nyomor zárványait.

A szocialista lakáspolitikának lebontása és a tömeges lakásprivatizáció

A köztulajdonban lévő lakások tulajdonjogát 1989 után az önkormányzatokra ruházták, amelyek rövid időn belül el is adták azokat. Ezzel a korábban kiépült állami lakáspolitikai rendszere pár év alatt lényegében megszűnt. A gyors privatizációnak több oka volt. Először is, miközben az újonnan létrejött önkormányzatok tanácsai elődjeikénél jóval nagyobb hatalmat kaptak a helyi ügyek alakításához, finanszírozásuk messze nem fedezte feladataik terjedelmét, így a gyors pénzszerezés egyik útja az újonnan megkapott lakások eladása volt (Günther, 2000, 25.). Másodszor, az 1993-as lakástörvény nemcsak hogy a lakosság még szélesebb köre számára tette lehetővé „tanácsai” lakásuk megvásárlását, de korlátozta az önkormányzatok azon jogát is, hogy bizonyos szint fölé emeljék az eladási árat.⁴¹ Ezenkívül a törvény ötéves határidőt szabott a privatizáció végrehajtására, akár a piaci árnál jóval alacsonyabb ellenértéken is. Mindez összességében a lakások igen gyors és tömeges privatizációját eredményezte, sokszor szélsőségesen alacsony árakon (Bodnár, 1996, 622.).

Az 1989 utáni privatizáció mértéke még akkor is példátlan, ha figyelembe vesszük, hogy a magánlakások jelentősége már a '70-es évektől folyamatosan növekedett. 1989 és 1996 között a magántulajdonú lakások száma több mint félmillióval nőtt, és a köztulajdonú bérlakások száma országos szinten 1,3 millióról 200 ezerre esett vissza. Ugyanez százalékokban kifejezve: míg 1980-ban a teljes lakásállomány 28%-a és a budapesti lakások 55%-a volt állami tulajdonban (Günther, 2000, 24–25.), addig 1996 végére a köztulajdonban lévő lakások részaránya országosan kb. 5%-ra, Budapesten pedig 13%-ra csökkent (Günther, 2000, 26.). Önkormányzati tulajdonban jellemzően a legrosszabb minőségű lakások maradtak mind az elhelyezkedésüket, mind pedig az állapotukat tekintve, így az önkormányzatok egyre kevésbé voltak érdekeltek a tulajdonukban maradt lakások átlagának megóvásában vagy esetleges javításában. Noha az eredeti elképzelések szerint a privatizációs bevételeket az önkormányzatoknak a lakásgazdálkodásba kellett volna visszaforgatni, a fővárosi kerületek többsége ezt a szabályozást figyelmen kívül hagyva a pénzt

⁴¹ 1993. évi LXXVIII. törvény a lakások és helyiségek bérletére, valamint az elidegenítésükre vonatkozó egyes szabályokról.

más célokra költötte (Günther, 2000, 26.). A rendszerváltás után tehát összességében jelentősen romlottak a szociális lakhatás feltételei, és az önkormányzatok mindmáig erősen vonakodnak a saját lakásállományuk megőrzését vagy javítását szolgáló beruházásoktól.

A lakásprivatizáció összességében meglehetősen egyenlőtlen folyamat volt (Bodnár, 1996, 633.). Mivel a lakásárakat szinte önkényesen állapították meg – számításon kívül hagyva a lakások elhelyezkedését és minőségét –, a jó minőségű lakásokat a piaci ár töredékéért lehetett megszerezni. Sok esetben a magasabb jövedelmű csoportok és az előző rendszer által is kedvezményezett csoportok ismét jobb lakásokat tudtak megvenni, míg az alacsony jövedelmű népesség vagy a rossz állapotú épületekben vásárolt lakást, vagy szociális bérliként maradt az önkormányzati lakásokban. A magánosítás „szépséghibáit” jól jelzi az a tény, hogy a '90-es évek vége felé sokan próbálkoztak azzal, hogy lakásaikat visszavásároltassák az önkormányzattal – kevés sikerrel (Bodnár, 1996).

A tömeges hajléktalanság megjelenése az átmenet időszakában

Az elhallgatás évtizedeit követően a '80-as évek vége felé a hajléktalanság nyilvános elismerésére is sor került. Ekkor kezdtek megjelenni tudományos igényű és publicisztikai írások a munkásszállások lakóiról (lásd Franka, 1982) és a társadalom peremén élőkről (lásd Demszky, 1980). A tudományos elemzések nagyobb számban 1987-ben tűntek fel, aminek fő oka, hogy ezt az évet az ENSZ a Hajléktalanok Nemzetközi Évének nyilvánította. 1989 februárjában a *Hajléktalanokért Társadalmi Bizottság*⁴² volt az első civil kezdeményezés, amely felhívta a figyelmet az átlagpolgárok és az állam számára is egyre nyilvánvalóbb hajléktalanválságra. 1989/1990 telén hajléktalan emberek munkát és lakást követelve tiltakozássorozatba kezdtek, amelynek hatására üresen álló katonai és más állami épületeket jelöltek ki ideiglenesen az elhelyezésükre.⁴³ A második világháború óta először ekkor nyitottak meg Budapesten hajléktalanszállót.

⁴² A szervezetről részletesebben lásd a negyedik fejezetet.

⁴³ A hajléktalan emberek tüntetéseiről részletesebben lásd a negyedik fejezetet.

A látható hajléktalanság megjelenésének a strukturális tényező-kön kívül voltak közvetlenebb okai is. Először is, a rendszerváltás után szinte azonnal hatályon kívül helyezték az előző rendszer elnyomó rendszabályait. A közveszélyes munkakerülés fogalmát eltörölték, a Nagyfai Munkaterápiás Intézetet bezárták, és 1989-ben részleges amnesztiát hirdettek (Győri, 1997, 5.). Mindennek következtében sok ember került ki úgy ezekből az intézményekből, hogy nem volt hova hazamennie. Másodszor, a munkásszállók tömeges bezárása is fontos szerepet játszott az utcai hajléktalanság kialakulásában. Sok állami tulajdonú üzem csődje vagy privatizációja miatt a munkásszállókban található férőhelyek száma néhány év alatt 60 ezerről 6 ezerre csökkent (S. I., 2005), így több ezer ember (zömében férfi) talált magát munka és lakóhely nélkül. Harmadszor, a lakhatási támogatások csökkentése megnövelte a lakbérek és a háztartási költségeket, aminek következtében jelentősen megnőtt a lakbér- és közüzemidíj-hátralékos háztartások száma (Győri, 1995, 16.), és sok családot a kilakoltatás fenyegetett. Miközben a '90-es évek elején a kilakoltatás még valamennyire tabunak számított, a '90-es évek második felétől a helyi önkormányzatok és a közüzemi szolgáltatók is hozzáálltak a lakberek és különféle díjak hatékonyabb behajtásához, és egyre gyakrabban indították meg a végrehajtási eljárásokat.⁴⁴ Ezek a tényezők együttesen nemcsak a látható hajléktalanság, de általában a lakhatási szegénység erőteljes növekedéséhez vezettek.

Magyarország 1989 után: növekvő szegénység és elmélyülő egyenlőtlenség

A rendszerváltást követően a magyar gazdaság minden aspektusát tekintve megfeneklett, ideértve a termelést, a fogyasztást és a munkabérek is. Az ország a fizetésképtelenség határára sodródott. A pénzügyi és gazdasági válságra válaszul a Horn-kormány 1995-ben az ún. Bokros-csomaggal megszorítási intézkedések egész sorát léptette érvénybe. Ennek következtében többek között csökkentek a közszféra bérei, leszűkítették azoknak a körét, akik családi és gyermekek után járó támogatásra voltak jogosultak, és megnyirbálták az

⁴⁴ Egy másik jól ismert jelenség, az ún. lakásmaffia is szerepet játszott abban, hogy a '90-es években sokan elvesztették lakásukat (lásd Póczik, 2004).

egészségügyi és oktatási kiadásokat is (Répássy, 2002). Amikor 1996 után a gazdasági növekedés felgyorsult – amit egyesek a megszorítási intézkedések, mások a globális gazdasági fordulat javára írtak –, és az ország elérte a pénzügyi egyensúlyt, Magyarország „a neoliberális átalakulás mintagyereke lett” (Fabry, 2011, 203.).

A számokban kifejezhető gazdasági növekedés ugyanakkor nem hozott létre új munkahelyeket (Ladányi, 2010b, 461.), és a lakosság életminősége sem javult. 2000-ben például a magyarok 57%-a érezte úgy, hogy rosszabbul él, mint 1988-ban (Ladányi és Szelényi, 2010, 469.). Valamivel objektívebb adatokat alapul véve, amíg 1993-ban a népesség 1%-a tapasztalta meg az éhezést, 2000-ben ez az arány elérte a 6%-ot (Ladányi és Szelényi, 2010, 469.). Amikor Győri Péter közgazdász-szociológus (2005a) 2005-ben feltette a kérdést: „vajon nem fenyegeti-e a köztársaság jelenét s jövőjét a jogállamiság szelektivitása, vajon helytállóan lettek-e elosztogatva a jogok és kötelezettségek, vajon nem kellene-e a piactudomány hiányzó, szociális jogokat biztosító oszlopát is elkezdni megépíteni?” (3.), voltaképpen a kelet-európai tőkés átalakulás alapvető ellentmondásaira mutatott rá.

Szegénység és hajléktalanság az újkapitalizmusban

A szegénység ma Magyarországon ismét nyomasztó problémává vált. 2010-ben a KSH a létminimum alatt⁴⁵ élők arányát 37%-ra tette (Központi Statisztikai Hivatal, 2011, 2.), míg 2012-ben a lakosság 14%-a élt a szegénységi küszöb⁴⁶ alatt (*A relatív jövedelmi szegénység*, 2013, 1.). Becslések szerint a lakosság kb. 6%-a él még ennél is rosszabb helyzetben, azaz mélyszegénységben⁴⁷ (Ferge, 2012).

⁴⁵ A „létminimum” kifejezés az általánosan elfogadott társadalmi norma szerinti szerény életminőség fenntartásához minimálisan szükséges jövedelmet jelenti. A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) 1991-től minden évben a háztartások élelmiszerkosára alapján számítja a létminimumot (Központi Statisztikai Hivatal, 2012), amelynek egy fogyasztási egységre számított átlagos értéke 2010-ben havonta 78 ezer forint volt (Központi Statisztikai Hivatal, 2011).

⁴⁶ Vagyis az EU által elfogadott számítások szerint olyan háztartásban él, ahol a háztartás jövedelme nem éri el az ekvivalens mediánjövedelem 60%-át. Egyfős háztartások esetében ez 2012-ben havi kb. 66 ezer forint.

⁴⁷ Havi 20 ezer forint/fő jövedelem alatt.

A lakásszegénység is emberek millióit sújtja. 2012-ben a magyar háztartások átlagosan jövedelmük 27,1%-át fordították lakáskiadásokra, ami nemcsak magasabb a korábbi éveknél, de egyre inkább közelít a 30%-os arányhoz, amit egyezményesen a megfizethetőség maximumának tekintenek (Hegedüs és Horváth, 2013, 36.). A gyenge minőségű és rendkívül túlszűfolt lakásban élők száma kb. másfél millió. A háztartások összes adósságát tekintve 2011-ben Magyarország az Európai Unióban a hatodik helyen állt (*Éves jelentés a lakhatási szegénységről* – 2011, 2012, 3.). 2012-ben 413 ezer háztartás közüzemdíj-hátraléka haladta meg a három hónapot (Hegedüs és Horváth, 2013, 47.), és jelzáloghitelek nemfizetése miatt több tízezer háztartást fenyegetett a kilakoltatás vagy a lakásvesztés.

Ezenfelül 300 ezer ember él ún. szegregátumokban (Szalai A., 2010), azaz olyan területeken, ahol a felnőtt lakosság nagy részének nincs 8 általánosnál magasabb végzettsége és rendszeres munkajövedelme. A roma polgárok mintegy 50%-a alacsony infrastruktúrájú, etnikailag szegregált területeken (vagyis lényegében gettóban) él (*Éves jelentés a lakhatási szegénységről* – 2011, 2012, 22.). Több mint egymillió azoknak a száma, akik anyagi okokból nem tudják otthonukat rendesen fűteni, és a fagyhalál előfordulása Magyarországon többszöröse más fejlett országokénak (Koltai, 2013).

Nagyon nehéz megállapítani, hogy ma Magyarországon pontosan hány embert érint a hajléktalanság.⁴⁸ Az „effektív hajléktalanok” száma, vagyis azok, akik utcán vagy szállón élnek, 25-30 ezer fő lehet (Győri, 2005c; Matalin, 2010).⁴⁹ Azonban becslések szerint évente mintegy 100 ezer ember tapasztalja meg hosszabb vagy rövidebb időre az otthontalanság valamely formáját. Ebbe a körbe tartozik az a több mint 42 ezer fő, aki 2010-ben legalább egy ízben igénybe vette a hajléktalanellátás valamely szolgáltatását (ebből több mint 29 ezren a hajléktalanellátás tartós ügyfeleként voltak regisztrálva), továbbá azok is, akik szívésségi lakáshasználóként a családjuknál vagy barátoknál kénytelenek meghúzni magukat (*A magyarok egy százaléka*, 2012). A közel kétmillió Budapesti kb. négyezer ember él közte-

⁴⁸ A hajléktalan népesség létszámának pontos meghatározásának nehézségeiről lásd Dávid és Snijders, 2002.

⁴⁹ Országosan összesen kb. 15 ezer férőhely van hajléktalanszállón vagy családok átmeneti otthonaiban, amelyek rendszerint (közel) telt házzal működnek.

rületen⁵⁰ és több mint hatezren alszanak éjjeli menedékhelyeken, átmeneti szállókon, családok átmeneti otthonában és egyéb intézményekben.

A hajléktalanság által leginkább veszélyeztetett népességbe tartoznak az állami gondoskodásban felnőtt fiatalok, a munkanélküliek és alulfoglalkoztatottak, a fogvatartottak és a fogyatékosok (Oross, 2001), valamint a családon belüli erőszak áldozatai (Buzás és Hoffmann, 2010). Miközben a hajléktalan emberek többsége 38-44 éves férfi (Győri és Maróthy, 2008, 16.), a hajléktalan nők aránya a rendszerváltást követően 10%-ról 25-30%-ra nőtt (Buzás és Hoffmann, 2010).

Ami az etnikai összetételt illeti, egy 2011-es vizsgálatban a hajléktalan válaszadók 16% vallotta magát cigánynak (Győri, 2013b, 100.), ami jóval meghaladja a roma magyarok össznépességen belüli arányát. A hajléktalan emberek iskolai végzettsége rosszabb, mint az átlag felnőtt magyar lakosságé, azonban nem tér el jelentősen az 50-69 éves korcsoport átlagától (Győri, 2013a, 19.). Ezzel együtt egyre több a szakképzettséggel nem rendelkezők, illetve az elavult szakképzettséggel rendelkezők aránya. A hajléktalan fiatalok között is nő az alacsony vagy semmilyen iskolai végzettséggel nem rendelkezők száma (Győri és Maróthy, 2008, 17.; Győri, 2013a, 19.), ami rendkívül megnehezíti, hogy megfelelő munkához, és így hosszú távon biztonságos lakhatáshoz jussanak.

A hajléktalanság kezelése a rendszerváltás után

Miközben a hajléktalan emberek 1989-90-es demonstrációi viszonylag hamar abbamaradtak, a hajléktalanság rövid távú, tűzoltó jellegű megközelítése a szociális ellátórendszer fő jellemzőjévé vált. A '90-es évek elején a hajléktalanszállók zömét a nyomorenyhítés szellemében nyitották meg. A legelső szálló egy középiskolai tornateremben létesült; a '90-es évek elején laktanyákat, gyárépületeket, vasúti ko-

⁵⁰ Ez az információ a Nemzeti Rehabilitációs és Szociális Hivatal válaszából származik, amelyet *A Város Mindenkié* csoport 2013-ban beadott közérdekűadatigénylésére adott, és az utcai szociális munkások ügyfeleként regisztrált hajléktalan emberek számára utal.

csit⁵¹ és még egy dunai hajót is átalakítottak erre a célra. A „hajléktalanválságot” követően a szükségmegoldásokat a mindenkori kormányok anélkül intézményesítették, hogy szembenéztek volna a probléma mélyebb okaival. Jó példa erre az 1993-ban elfogadott szociális törvény,⁵² amely szabályozta ugyan a már akkor megglehetősen kiforrott szociális ellátórendszert, de tartósabb megoldások bevezetésére egyáltalán nem törekedett. Ez a törvény lényegében megerősítette azt a felfogást, amely szerint a hajléktalanság egyéni válsághelyzet és nem strukturális probléma.

2002 fordulópontot jelentett a hajléktalanság kormányzati megközelítésében. Ekkor ugyanis a szocialista kormány Vecsei Miklós személyében hajléktalanügyi miniszteri biztost nevezett ki, jelezve ezzel a probléma súlyának hivatalos elismerését. A miniszteri biztost azzal bízták meg, hogy kísérelje figyelemmel a hajléktalansággal kapcsolatos törvényalkotást, dolgozzon ki új javaslatokat és megelőző intézkedéseket (különösen az egészségügyi ellátás területén), szükség esetén kezdeményezzen azonnali kormányzati beavatkozást, és alakítson ki új hajléktalanügyi programokat (Állami Számvevőszék, 2006, 21.). A miniszteri biztos több fontos eredményt ért el többek között a meglévő ellátások rendszerbe foglalása és jobb koordinációja tekintetében, valamint új programokat is sikerült bevezetni (Állami Számvevőszék, 2006). Noha az első országos hajléktalanügyi stratégia tervezete is a miniszteri biztos felkérésére született (*Merre tovább? Egy nemzeti hajléktalanügyi stratégia lehetséges keretei*), a stratégia azóta sem vált hivatalos dokumentummá. A javaslatot lényegében csak a szakma vitatta meg, döntéshozatali fórumra be sem került, és ajánlásainak nagy része soha nem épült be a gyakorlatba. A miniszteri biztosi pozíció 2007-ben megszűnt, miután Vecsei Miklós lemondott.⁵³

A biztos tevékenysége összességében jól tükrözi a magyar lakás- és szociálpolitika állapotát. Egyfelől magának a pozíciónak a létrehozása a korábbinál jelentősebb állami elkötelezettséget jelzett a hajléktalanság ügyével kapcsolatban, és a biztos működése való-

⁵¹ Ez az éjjeli menedékhely még ma is működik a Nyugati pályaudvar egyik használaton kívüli sínjén, a Máltai Szeretetszolgálat fenntartásában.

⁵² 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról.

⁵³ Lemondásának hivatalos oka az volt, hogy az ún. bázisszállás (sátras elhelyezés) tiltakozása ellenére is bekerült a szociális törvénybe, mint alacsony küszöbű, államilag támogatott szolgáltatás.

8. kép. Hajószálló, 1993. Hajtmanszki Zoltán fotója

ban a meglévő ellátások minőségi javulásával járt. Másfelől azonban úgy tűnik, hogy a gyakorlatban sem a megbízók, sem maga a biztos nem kérdőjelezte meg alapjaiban azt az uralkodó paradigmát, amely a hajléktalanságot inkább szociális és nem lakhatási problémaként értelmezi.⁵⁴ Végül az a tény, hogy azóta sem került sor új biztos ki-nevezésére, egyben azt is jelenti, hogy 2007 után a hajléktalanság érdemi kezelésének ügye visszakerült a politikai jelentéktelenség homályába.

Ma a népkonyhák, nappali melegedők, éjjeli menedékhelyek, átmeneti szállók és utcai gondozás elemeiből álló ellátórendszer fő célja az, hogy táplálja, ruházza és ideiglenesen elszállásolja a válságban lévő embereket. Ezen túl azonban teljesen hiányoznak azok a szolgáltatások, amelyek a hajléktalanság megelőzését és felszámolását céloznák – vagyis egy olyan szociális támogató rendszer, amely megelőzi az eladósodást és a lakásvesztést, segít kikerülni a hajléktalanságból, és utána segít megtartani a biztonságos lakhatást. Ezzel együtt még a létező férőhelyek száma is messze elmarad a hajléktalan emberek számától, ráadásul sok hajléktalanszálló silány körülményei és merev szabályai sok fedél nélkül élő embert elriasztanak. Előfordul ugyan néhány szórványos kezdeményezés az ellátás javítására, azonban központi erőforrások és állami elkötelezettség nélkül a jelenlegi helyzetben szinte nincs esély az általános javulásra.

A fejlődés reményével kecsegtetett egy 2010-ben megjelent kormányhatározat, amelyben a miniszterelnök arra utasította az érintett minisztereket, hogy 2010. november 30-ig dolgozzanak ki az „utcán élő hajléktalan személyek számának csökkentését, valamint a hajléktalanellátó rendszer megújítását célzó középtávú cselekvési tervet”.⁵⁵ Azonban ez a cselekvési terv azóta sem készült el, és a kormánynak nincsen elfogadott hajléktalanügyi stratégiája. A helyzet érdemi megoldására vonatkozó állami akarat szinte teljes hiányát támasztja alá az a tény is, hogy 2006 óta a szociális ellátásokra szánt normatíva – beleértve a hajléktalanügyi, gyermekjóléti és pszichiátriai szolgáltatásokat is – minden évben vagy változatlan maradt, vagy a korábbihoz

⁵⁴ Ezzel együtt tény, hogy a biztos felkérésére született, hajléktalanügyi stratégia-
ára tett javaslat (lásd fent) hangsúlyozza a kivezető utak megteremtését és a lakás-
vesztés megelőzését, mint stratégiai célokat.

⁵⁵ A kormány 1217/2010. (X. 19.) Korm. határozata a közterületek rendeltetéssze-
rű használatával kapcsolatos jogszabályi változásokkal összefüggésben elvégzendő
feladatokról.

képest nominálisan is csökkent. 2010 és 2014 között a hajléktalanelátásra fordított normatívák reálértéke összesen 15%-kal csökkent.⁵⁶

A szegénység e tűzoltó jellegű megközelítése kiegészül a hajléktalanság egyre intenzívebb kriminalizációjával is. Noha 1989-ben eltörölték a szegénységet büntető államszocialista intézkedéseket, az egyenruhás hatóságok továbbra is előszeretettel zaklatják a hajléktalan állampolgárokat, és sok önkormányzat tesz újabb és újabb kísérletet arra, hogy láthatatlanná tegye őket. A hajléktalan emberek megrendszabályozása a 2000-es évek elejétől vált egyre hangsúlyosabbá, majd 2010-től a kriminalizáció lényegében a hivatalos politika szintjére emelkedett. A hajléktalanság kriminalizációja a 2013-as alaptörvény-módosításában csúcsosodott ki, amely felhatalmazza az önkormányzatokat arra, hogy korlátozzák és büntessék a hajléktalan emberek közterületi tartózkodását.⁵⁷

A posztoszocialista lakáspolitikai

Az Európai Unió más országaival összehasonlítva Magyarországon a lakhatási jogok igen gyenge lábakon állnak. Annak ellenére, hogy az Országgyűlés számos olyan nemzetközi dokumentumot ratifikált, amely az államot a lakhatás biztosítására kötelezi – így a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát, az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát és az ENSZ Egyezményt a Gyermek Jogairól –, 2000-ben az Alkotmánybíróság azt a döntést hozta, miszerint a lakhatáshoz való jog nem vezethető le az (akkori) magyar alkotmányból (lásd Kardos, 2001).

Az Európai Szociális Karta 1999-ben történt ratifikálásának folyamata jól mutatja az uralkodó elit attitűdjét a szociális jogokkal kapcsolatban. A Karta kilencvennyolc paragrafusa közül Magyarország csak azt a hatvanat fogadta el, amely egybevágott a már addig is érvényes és létező kötelezettségekkel, és visszautasította a szociális jogok kiterjesztését. A mellőzött klauzulák között szerepel a szegénységgel és a társadalmi kirekesztettséggel szembeni védelemhez, valamint a

⁵⁶ A normatíva csökkenése mellett az elszámolási szabályok is egyre szigorodtak. Például az átmeneti szállókon ma már csak betöltött ágyak után jár a normatíva, illetve a nappali melegedőknek az új elektronikus nyilvántartási rendszer, a KENY-SZI bevezetése óta már a tényleges forgalmat sem fizeti ki az állam.

⁵⁷ Erről részletesebben lásd a harmadik fejezetet.

lakhatáshoz való jog is (Vojtonovszki, 2010, 27). A mai magyarországi szociálisbérlet-lakás-gazdálkodás elsősorban önkormányzati szinten dől el, és rendkívül korlátozott. Mivel a lakástörvény semmilyen minimális kötelezettséget nem határoz meg az önkormányzatok lakáspolitikájára vonatkozóan, így azok a helyi önkormányzatok sem sértenek törvényt, amelyek teljes bérletlakásállományuktól megszabadultak.

Noha az új Alaptörvény 2013-ban elfogadott módosítása sok tekintetben antidemokratikus és kirekesztő, az újonnan elfogadott pontok közé bekerült egy fontos utalás a megfelelő lakhatásra, mint olyasvalamire, aminek biztosítására az állam *törekszik*. Ezenkívül a helyi önkormányzatokról szóló törvény, amely 2013. január 1-jén lépett hatályba, a helyi önkormányzatok felelősségi körébe sorolja „a terület[ükön] hajléktalanná vált személyek ellátásának és rehabilitációjának, valamint a hajléktalanná válás megelőzésének biztosítás[át]”.⁵⁸ Azonban sem az Alaptörvényben tett elvi deklaráció, sem pedig az újonnan meghatározott törvényi kötelezettség nem járt semmilyen gyakorlati következménnyel. Az Alaptörvény módosításához nem kapcsolódik semmilyen intézkedési terv vagy jogszabály, amely a lakhatáshoz való jog széles körű érvényesülését a gyakorlatban is lehetővé tenné,⁵⁹ és a helyi önkormányzatok sem változtattak lakáspolitikai vagy szociálpolitikai gyakorlatukon (illetve ha igen, akkor az elsősorban a megszorítás jegyében történt). Vagyis az első látásra haladónak tűnő intézkedések ellenére kijelenthető, hogy Magyarországon továbbra sem létezik érdemi szociális lakáspolitikai, és sem az államnak, sem pedig az önkormányzatoknak nincs semmilyen konkrét kötelezettségük arra, hogy biztosítsák az állampolgárok megfelelő lakhatását, illetve megelőzzék a lakásvesztést.

A szociális bérletlakások aránya európai összehasonlításban hazánkban az egyik legalacsonyabb. Miközben a teljes lakásállományhoz képest a nyugat-európai országok többségében a szociális lakásszektor részesedése 15 és 25% között van (Hegedüs, 2006), addig Magyarországon az önkormányzati lakások aránya nem éri el a 3%-ot (Hegedüs és Horváth, 2013, 25.), és még ezeknek a lakások-

⁵⁸ 2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól.

⁵⁹ Az 2012-es ún. *Orthonteremtési stratégia* elsősorban a lakástulajdonlás támogatásában látja az állami lakáspolitikai lényegét.

nak is csak egy része szociális bérletű.⁶⁰ Az alacsony jövedelmű háztartások számára nyújtott lakásfenntartási támogatás összege még az alapvető lakáskiadásokat sem fedezi (ez az összeg ma havonta a háztartás jövedelmétől és méretétől függően 2 és 6 ezer forint között mozog). Végül, miközben a téli kilakoltatási moratórium alapján a december 1. és március 1. közötti időszakban minden bírói végzésen alapuló kilakoltatást fel kell függeszteni, a védelem nem vonatkozik sem az ún. önkényes lakásfoglalókra,⁶¹ sem pedig az engedély nélküli kunyhóban vagy hajléktalanszállón élő emberekre, akik ebben a tekintetben a leginkább sérülékenynek tekinthetők. Ezen túl a kilakoltatások végrehajtásakor sem az önkormányzatoknak, sem a magánszemélyeknek nincsen semmilyen elhelyezési kötelezettségük, így a jogszerű eljárás lefolytatása után bárkit az utcára is ki lehet lakoltatni (ami számos esetben családok széteséséhez, a gyermekek állami gondoskodásba vételéhez vezet).

A szociális bérlakások lakói jellemzően a nagyon alacsony jövedelmű népességből kerülnek ki, és helyzetük egyre bizonytalanabbá válik. 2003-ban a közösségi tulajdonú lakások bérlőinek jövedelme 26%-kal maradt el a saját tulajdonú lakásban élőkétől, és esetükben három-négyszeres volt annak valószínűsége, hogy munka nélküli személyek éljenek együtt (Hegedüs, 2009, 3.). Miközben a szociális bérlakások aránya a teljes lakásállományon belül 2000 és 2010 között megfeleződött, a bennük élők által felhalmozott adósságok összege háromszorosára nőtt (Győri, 2011). Ennek oka egyfelől az, hogy a rendszerváltás után az önkormányzati lakásokban főként igen alacsony jövedelmű bérlők maradtak (vagy költöztek be), másfelől pedig az, hogy az elmúlt évtizedekben az önkormányzatok jelentősen

⁶⁰ Az önkormányzati bérlakások aránya számos más kelet-európai országban hasonlóan alacsony (lásd Misetics, 2013).

⁶¹ A kilakoltatás jogi folyamatát 1994-ben szabályozták. Miközben a törvény jogi eszközöket adott mind a hatóságok, mind pedig a magánszemélyek kezébe a kilakoltatások végrehajtásához, némi jogbiztonságot nyújtott az „önkéntesek” számára is, akiket a jogszabály szerint csak bírósági végzéssel lehetett kilakoltatni. Ezután a lakásfoglalók jogi helyzete folyamatosan romlott. 2000-ben fogadták el az ún. *Lex Juharost*, ami megkönnyítette az „önkéntesek” kilakoltatását: a lakás elfoglalásától számított 60 napon belül nem volt szükség bírói végzésre az eljárás megindításához, elég volt egy jegyzői határozat is. Ma az „önkéntes beköltözés” szabálysértés, amit 150 ezer forintig terjedő pénzbírsággal és elzárással is lehet büntetni. Ezenkívül az egy éven belüli önkényes lakásfoglalás esetén a kilakoltatást jegyzői birtokvédelmi eljárásban is elrendelhetik, bírósági végzésre csak egy éven túl van szükség.

megemelték a lakbéreket, tekintet nélkül a lakók pénzügyi teherbíró képességére.

A megfizethető lakhatásra fordított állami támogatás nemcsak korlátozott, de elosztását tekintve is nagyon egyenlőtlen. 2000 és 2004 között⁶² – az egyetlen olyan rendszerváltás utáni időszakban, amely proaktív lakáspolitikával jellemezhető – az állami támogatások a magántulajdon megszerzését részesítették előnyben, és néhány kivétellel az egyébként is jobb helyzetben lévő társadalmi csoportokat segítették. A kivételek közé tartozik, hogy ebben az időszakban az adósságkezelés kötelező szolgáltatássá vált, a 40 ezer lakos feletti településeken programot indítottak az önkormányzati lakásépítés támogatására és a panellakások felújítására; valamint kiterjesztették a lakásfenntartási támogatásra jogosultak körét. Fontos leszögezni, hogy ha ezeket a programokat az eredeti tervek szerint valósították volna meg, akkor valóban javulhatott volna az alacsony jövedelmű rétegek lakáshelyzete. Azonban e kezdeményezések végrehajtása vagy igen korlátozott volt, vagy el sem indult.⁶³ Valamennyi újonnan meghirdetett program közül a lakáshitelek állami támogatása volt a legjobban finanszírozott, és az egyetlen valóban hosszú távú kezdeményezés. Míg 2005-ben csaknem 240 milliárd forintot fordított az állam magánlakások támogatására – többek között új lakások építésére, régiók felújítására és a jelzáloghitelek kamattámogatására –, ugyanebben az évben csupán 12 milliárd forintot költött lakásfenntartási támogatásra (Győri és Maróthy, 2008, 20.). Összességében a vizsgált periódusban az állami lakástámogatások 60%-a az össz népesség felső 20%-ának jutott (Hegedüs, 2009).

⁶² Ezeket a programokat az első Fidesz-kormány (1998–2002) vezette be. A programok az MSZP–SZDSZ-kormány első ciklusának (2002–2006) kb. félidejéig folyótódtak, majd fokozatosan megszűntek.

⁶³ A havi lakhatási támogatásban részesülők száma három év alatt 150 ezerről 300 ezerre nőtt, a juttatás összege azonban rendkívül alacsony maradt. Az adósságkezelési szolgáltatás bevezetése nagyon fontos lépés volt, viszont a gyakorlatban mindmáig csak rendkívül korlátozott mértékű segítséget tud nyújtani az eladósodott háztartásoknak. A panelfelújítási program ugyan elindult, de egy idő után leállt, a szociálisbérlet-lakás-programból pedig alig valósult meg valami (Hegedüs, 2009).

A pénzügyi válság és a középosztály megerősítése

A 2000-es évek közepén Kelet-Európában beindult a döntően a nemzetközi bankok likviditása által táplált gazdasági növekedés (Dale és Hardy, 2011, 252.). A könnyen hozzáférhető olcsó hitel egyszerre hozott magával előnyöket és hátrányokat is. A magyar gazdaság és a lakosság életminősége is javuló tendenciát mutatott, azonban mindezt a nemzeti és lakossági adósság jelentős növekedésével kellett fizetni. Az államadósság éveken át tartó csökkenés után 2001 és 2007 között ismét növekedésnek indult, és 2007 végére elérte a GDP 65,9%-át (*Az államadósságról – a GKI háttérelmzése*, 2011). A magánszemélyek az akkor jónak tűnő árfolyamok miatt tömegesen vettek fel devizaalapú lakáshiteleket és egyéb kölcsönöket, amit az állam is bőkezűen támogatott. A KSH adatai jól mutatják az eladósodottság mértékét:

2008-ban a háztartások mintegy harmada, azaz megközelítőleg egymillió-kétszázezer háztartás rendelkezett valamilyen pénzügyi hitellel, ebből körülbelül 842 ezernek volt egy, 238 ezernek két és 102 ezernek három, illetve több hitele. Közel 750 ezer ingatlanra jegyeztettek be jelzálogot, a lakáshiteleken túl felvett, különböző típusú fogyasztási kölcsön-törlesztések száma pedig meghaladta a 900 ezret (Menczö, 2010, 33.).

A nagyfokú eladósodottság és a magyar gazdaság külföldi tőkekitettsége miatt a 2008-ban kirobbant gazdasági válság erőteljes gazdasági visszaesést okozott (Dale és Hardy, 2011, 253.). A pénzügyi összeomlás megelőzése érdekében a kormány további kölcsönöket vett fel, és ún. takarékosági intézkedéseket vezetett be (Bogár és Mészáros, 2008). A nemzetgazdaság hanyatlásán túlmenően a válság a magánadósságokat is erőteljesen sújtotta. A forint árfolyamának romlása miatt sokan nem tudták rendszeresen törleszteni tartozásaikat. Dale és Hardy (2011) szerint Közép-Kelet-Európában a devizaalapú hitelezés közeli rokonságban áll azzal az USA-beli gyakorlattal, hogy a bankok ún. másodrendű (*sub-prime*) kölcsönöket adtak, tekintet nélkül arra, hogy a hitelfelvevők azt reálisan vissza tudják-e fizetni.⁶⁴ A válság derekán a hitelt felvevő háztartások 20%-ánál fordult elő,

⁶⁴ Az USA-ban ezért hívták a 2008-ban kitört pénzügyi krachot *sub-prime mortgage* (másodosztályú jelzáloghitel) válságnak, mert éppen ezeknek a spekulatív alapon kiadott hiteleknek a bedőlésével kezdődött.

hogy pénzügyi nehézségek miatt késtek a lakáshitelek törlesztőrészeleteinek fizetésével (*Társadalmi helyzetkép 2010, 2012, 15*).⁶⁵

A 2010-ben hatalomra került Fidesz-kormány a pénzügyi válság kezelése során – amely több millió ember pénzügyi és lakhatási biztonságát veszélyeztette – elsősorban a jobb helyzetben lévő háztartásokat támogatta. Így például noha 2010 tavasza és 2011 nyara között az összes kilakoltatásra átmeneti moratóriumot vezettek be, azt 2011 áprilisában módosították, és attól kezdve a moratórium nem vonatkozott a közüzemi vagy egyéb tartozások miatt veszélyeztetett lakókra, hanem kizárólag a jelzáloghitel miatti kilakoltatásokra. Noha sok alacsony jövedelmű ember is megmenekült így a kilakoltatástól, az önkormányzati vagy magántulajdonú bérlakásban élők nagy része rendkívül szegény, és lakhatásuk igen gyakran kerül veszélybe tartozások miatt. Ezenkívül a kormány bevezette az ún. előtörlesztést, ami lehetővé tette a devizaalapú hitelek fix árfolyamon történő visszafizetését. Ezt az igen jelentős támogatást jórészt azok élvezhették, akik rendelkeztek megtakarításokkal, vagy kölcsön tudtak kérni a családtagjaiktól, rokonaiktól, így ez az intézkedés ismét csak a jobb módú állampolgárokat segítette ki a bajból. Végül a kormányzat felállította a Nemzeti Eszközkezelő Zrt.-t, amely a jelzáloghitel fizetni képtelen, szociálisan hátrányos helyzetű, gyermekes családok lakásait volt hivatott felvásárolni azzal a céllal, hogy az érintettek hosszú távú bérlőként lakásukban maradhassanak.⁶⁶ A kifejezetten jónak tűnő kezdeményezés megvalósítását azonban erősen akadályozta,

⁶⁵ Noha kezdetben jellemzően csak a vagyonosabb rétegek vettek fel lakáshitelt, 2010-re az alsó jövedelmi csoportokban is lényegében ugyanannyi hiteltörlesztő volt, mint a magasabb jövedelmű rétegben (Tóth és Medgyesi, 2010, 13). Azonban az alacsony jövedelemmel rendelkező háztartásoknak sokkal nagyobb nehézséget okozott a hitelek visszafizetése, amikor a törlesztőrészlet a gazdasági válság hatására jelentősen emelkedni kezdett. „A háztartások alsó jövedelmi ötödébe tartozó hitelfelvevők 2010 januárjában jövedelmük 29 százalékát költötték banki hitelek törlesztésére, míg a legfelső ötödbe tartozó háztartásoknál ez az arány 14 százalék volt. A közvetett megközelítés alapján tehát az alacsony jövedelműek számára lényegesen nagyobb terhet jelent banki hitelek törlesztése, mint a jómódúak számára, annak ellenére, hogy abszolút összegben alacsonyabb részleteket kell befizetniük.” (Tóth és Medgyesi, 2010, 15.)

⁶⁶ Szintén a hátrányos helyzetű hitelesek megsegítésére indította a kormány az ócsai lakóparkprogramot, amelynek keretében nyolcvan ház készült el abból a célból, hogy bebukott hiteleseknek nyújtson elhelyezést. A hatalmas költségvetésű programot a kormány 2014 elején végül leállította, mert érdemi megvalósítása teljesen lehetetlennek tűnt.

hogy a programba való belépés feltételeit kezdetben olyan szigorúan szabták meg, hogy csak nagyon kevés család számára vált ténylegesen hozzáférhetővé. A segítségre szoruló háztartások hatalmas számához képest 2012 végéig csupán pár ezer kérelmet nyújtottak be (*Nemzeti Eszközkezelő 2.0, 2012*).⁶⁷

Miközben a kormány a középosztály lakhatásának konszolidációján dolgozott, az Országgyűlés egész sor, a leginkább hátrányos helyzetű csoportok helyzetét aláásó jogszabályt fogadott el. Korlátozták egyebek között a rokkantsági nyugdíjakat és támogatásokat, megkurtították a munkavállalói jogokat, csökkent a munkanélküliség idején kapható segély ideje és összege, nominálisan is csökkent a hosszú távú munkanélküliek által igénybe vehető juttatás, és az éhbérért végzett (köz)munka rendszerét a szociálpolitika központi elemévé tették.⁶⁸ Ezenkívül 2009 óta – Európában egyedülálló módon – a szociális célokra fordított államháztartási kiadások folyamatosan csökkentek, amelyeknek korábban jelentős szerepük volt a szegénység mérséklésében. Végül, a progresszív adózást 2011-ben felváltotta az egykulcsos (16%-os) jövedelemadó, amely nemcsak az államháztartás bevételeit csökkentette, hanem egyértelműen a jobb módúaknak kedvez, és így jelentősen növeli a jövedelmi egyenlőtlenségeket:

Az adóreform összességében évi 444 milliárd forinttal csökkentette az állam bevételeit. Az összeg 74 százaléka a két legmagasabb jövedelmi tizedhez tartozó gyermektelen állampolgárok nettó jövedelmét növeli. Bár a három vagy több gyermeket nevelők 63 százaléka az adóreform nyertesének számít, az alsó hat jövedelmi tizedhez tartozó sokgyerekes adózók adókötelezettsége nem csökkent érdemben (Tóth és Virovác, 2013, 385., kiemelés tőlem).

Mindezen intézkedések következtében 2009 és 2014 között Magyarországon jelentősen növekedett a szegénységben élők aránya, és fo-

⁶⁷ 2013 májusában a szigorú kritériumokat valamelyest módosították, ami több háztartás számára tette lehetővé a programba való belépést. A program indulásától 2013 végéig összesen 15 ezer lakást ajánlottak fel (*Tízezer lakást gyűjt be a bajba jutott devizahitelesektől az állam, 2014*) az Eszközkezelőnek, mely 2014 végéig összesen 25 ezer lakásingatlan tulajdonjogát veheti át (Hegedüs és Horváth, 2013, 9.). Ha jól működne, ez az intézmény alkalmas lenne egy nagyszabású állami bérlakásprogram működtetésére.

⁶⁸ A munkaalapú segélyezés rendszerét (*workfare*) először az első Fidesz-kormány vezette be 2000-ben, de a gyakorlatot a szociálliberális koalíció is folytatta, sőt kiterjesztette (lásd a harmadik fejezetet).

lyamatosan nő a jövedelmi egyenlőtlenség (*A relatív jövedelmi szegénység*, 2013). Mára egyértelművé vált, hogy a Fidesz-kormány aktív és tudatos osztálypolitikát folytat: miközben az állami forrásokat a kifejezetten jó anyagi helyzetben lévő emberek támogatására használja, minden eszközt megragad, hogy tovább szűkítse az alacsony jövedelmű emberek létfeltételeit.

Konklúzió

A tömeges (lakás)szegénység történelmi léptékkal mérve Magyarország egyik legsúlyosabb problémája. A XX. század során a problémára adott országos és helyi szintű válaszokat nagy ideológiai és politikai kilengések jellemzik, amelyek amplitúdója a gazdasági liberalizmustól a szegénység területi kezelésén és kriminalizációján, valamint a magántulajdon kisajátításán át a nagy ívű állami lakásprogramokig és a magántulajdon megszerzésének aktív állami támogatásáig terjed.

A XIX. század végén és a XX. század elején a budapesti várospolitikában a szabadpiaci liberalizmus uralkodott, és a város vezetői teljesen visszautasították a közhatalom felelősségét a szociális lakáspolitikában. Az 1910-es és '20-as évekre azonban olyan nagy lett a lakásválság, hogy a főváros és a központi kormányzat is rákényszerült, hogy aktívan beavatkozzon. A gazdasági válság kitörésével egyidejűleg az 1930-as években a lakáskrízis is elérte csúcspontját: emberek ezrei kerestek menedéket nyomornegyedekben és szükségbarakkokban. Noha a munkásmozgalom nyomására a második világháborút megelőző két évtizedben a jobboldali kormányok több fontos szociális reformot is bevezettek, a Horthy-korszakban az általános életszínvonal nagyon alacsony volt, a társadalmi egyenlőtlenségek pedig hatalmasak maradtak. Az államszocializmus alatt a lakáskérdés politikai prioritás volt, 1956 után kormányzati intézkedések egész sorát vezették be, amelyek a szegénység és a társadalmi egyenlőtlenségek visszaszorítását célozták. Miközben az állam széles körű lakásépítési beruházásokba kezdett – és ezzel hozzájárult a hosszú távú lakáskrízis tényleges megoldásához –, a lakáselosztás továbbra is meglehetősen egyenlőtlen volt, a szegénységet pedig az erőszakszervezetek és különböző totális intézmények segítségével tüntették el.

1989-től a magyar gazdaság egyik fő jellemzője, hogy miközben a társadalom egy szűk rétege gyarapodik, addig a többség egyre nagyobb megfosztottságban él. A rendszerváltás óta a lakhatás területéről az állam lényegében kivonult, és néhány kivétellel lényegében csak a magántulajdonú lakások megszerzésében és megtartásában játszott és játszik ma is jelentősebb szerepet. Ezenkívül, bár a rendészeti megközelítés mindig is jelen volt az állam repertoárjában, 2010 óta a Fidesz-kormány vezető szerepet vállal általában a szegénység és különösen a hajléktalanság kriminalizációjában is.

Összességében elmondható, hogy ma Magyarországon továbbra is hiányzik a politikai akarat ahhoz, hogy az állam nyíltan szembenézzen a tömeges lakásszegénység problémájával. Az egyre gyengülő szociális ellátórendszer részeként a hajléktalan embereknek nyújtott szolgáltatások éppenhogyan kezelik a lakhatási válság tüneteit. A hajléktalanszállók pusztán arra jók, hogy hosszabb-rövidebb időre „elraktározzák” a szegényeket (lásd Hopper, 2003, 18.), a lakáspiacon lényegében nem léteznek megfizethető lakhatási alternatívák. A rendszerből való kitörés lehetőségeitől megfosztott hajléktalan emberek bezáródnak a megbélyegző gondoskodás ördögi körébe, ami állandósítja az egyéni kudarc mítoszát, és megerősíti társadalmi ki-rekesztésüket. Ezzel egyidejűleg a hajléktalan emberek üldözése és kriminalizálása, továbbá a szükségmegoldások intézményesítése eltereli mind a figyelmet, mind pedig az erőforrásokat a hosszú távú megoldásoktól, és ezzel együtt érintetlenül hagyja a társadalmi válság valódi okait.

3. „Ha nem szorítjuk ki a hajléktalanokat, akkor ők szorítják ki a józsefvárosiakat”⁶⁹

A kriminalizáció mint állami stratégia

Az 1980-as évek végén, az államszocializmusból a neoliberális kapitalizmusba történő átmenet során a társadalmi egyenlőtlenségek erősen növekedni kezdtek. Az ország átalakulásának egyik legszembetűnőbb jele a közterületi hajléktalanság megjelenése volt. Míg a '90-es évek elején a hajléktalan emberekről alkotott közvélekedés inkább az együttérzés és a sajnálat felé hajlott, később felerősödött a hajléktalanellenesség. Ugyanakkor a hajléktalanságra adott intézményi válaszok egy komplex, de hatékornynak semmiképpen sem nevezhető hajléktalanellátó rendszer kiépítésében öltöttek testet, ami 1990 óta leginkább csak a férőhelyszám tekintetében nőtt, a kivezető utak megteremtése nélkül. A hajléktalanság tüneti kezelése legújabbban az egyre szigorodó szociálpolitikával és a rendészeti eszközök intenzív használatával társult, amelyek az alapvető emberi szükségletekkel szemben a „tisztá” és „rendes” köztereket helyezik előtérbe.

A magyar történelem során az állam mindig is egyszerre adott szociális, lakhatási és rendészeti válaszokat a hajléktalanság létezésére. A különböző eszközök súlya ugyanakkor folyamatosan változott az adott korban uralkodó társadalmi, politikai és gazdasági körülményeknek megfelelően. A kriminalizáció növekvő jelentősége a társadalmi és gazdasági struktúrában gyökerezik, és így elsősorban az uralkodó viszonyok válságának tüneteként értelmezhető. Ugyanakkor a kriminalizáció legitimitása a célba vett csoport erkölcsi kirekesztésétől is függ – vagyis csak azt a csoportot lehet szélsőségesen kriminalizálni, amelyet már korábban kitaszítottunk erkölcsi közösségünkől.

⁶⁹ Interjú Kocsis Máté polgármesterrel. Józsefváros. 2011. szeptember 12. http://jozsefváros.hu/hir/588/Interju_Kocsis_Mate_polgarmesterrel/. Letöltés: 2014. március 22.

Ebben a fejezetben először az erkölcsi kirekesztés azon folyamatát vizsgálom meg, amelynek következtében a hajléktalan emberek az utóbbi időben viszonylag könnyen válhattak a kriminalizáció célpontjává, a fejezet második részében pedig azt a politikai és gazdasági válságot fogom elemezni, amely a '90-es évek eleje óta egyre erősödő rendészeti megközelítéshez vezetett, és amely 2010 után korábban nem látott mértéket öltött.

Hajléktalanság és erkölcsi kirekesztés

Az „igazságosság köre” (*scope of justice*) és a „morális közösség” (*moral community*) kifejezések arra utalnak, ahogyan egy társadalom a jogosultság és igazságosság mércéjét meghatározza. Susan Opatow szociálpszichológus (2008) szerint

amikor bizonyos embereket az igazságosság körébe (vagy morális közösségünkbe) tartozónak tekintünk, akkor úgy gondoljuk, hogy az igazságosság tényezői rájuk is vonatkoznak, jogosultnak tekintjük őket erőforrásainkra és hajlandóak vagyunk áldozatokat hozni jólétük érdekében. Amikor az igazságosság köréből kizárunk embereket, akkor a közös erkölcsi értékek és normák nem vonatkoznak rájuk. Ehelyett visszatárhathatunk tőlük forrásokat és ellenezhetjük a jólétük megteremtésére irányuló erőfeszítéseket is. (28.)

A morális kirekesztés különböző formákban nyilvánulhat meg, és különösen magas a tétje társadalmi konfliktusok idején. „Azok, akik ki vannak rekesztve az igazságosság köréből, irreleváns senkiknek tűnhetnek, akik feláldozhatók és nem érdemlik meg az igazságosságot, illetve a közösség erőforrásait és áldozatait.” (Opatow, 2008, 28.)

Az igazságosság körének kollektív meghatározása elkerülhetetlen egy csoport identitásának meghatározásakor. Ugyanakkor az, hogy ki van az igazságosság körén belül, idővel változhat, és erősen függ az adott társadalom struktúrájától. Jó példa erre a magyar kormány már korábban említett reakciója a 2008-ban kitört hitelválságra, amikor az újonnan megválasztott Fidesz-kormány retorikájának egyik központi eleme az „otthonmentés” volt – ekkor vált híressé a szlogen, amely szerint „senkit nem hagyunk az út szélén”. Azonban – ahogy arról a második fejezetben is szóltam – a gyakorlati politikában az otthonmentés lehetősége elsősorban társadalmi státus alapján szerveződött, és a „jó” lakásvesztő és a „rossz” hajléktalan

dichotómiája erősen áthatotta a kormányzati kommunikációt. Azok, akiknek az otthona pénzügyi spekuláció miatt került veszélybe, „jó-nak” számítottak, így megérdemelték a társadalmi támogatást, míg a „rossz” hajléktalanok (akik már a válság előtt is az utcán éltek, vagy sokkal korábban veszítették el otthonukat) csak magukat okolhatták hajléktalanságukért. A „rossz” hajléktalanoknak így továbbra is csak a „maradék” jutott: az átmeneti szállók, az éjjeli menedékhelyek, az ételosztások és a hatósági zaklatás.

A szegények mindig is a magyar társadalom igazságosságfelfogásának peremén egyensúlyoztak. Időnként épphogy a mezsgyén belül találták magukat, máskor pedig egyértelműen kiszorultak belőle. Mindenesetre az erkölcsi kirekesztés (vagy annak fenyegetése) tökéletesen alkalmas arra, hogy a szegény embereket az uralkodó hatalom a „helyükön tartsa”, vagy akár el is rejtse a nyilvánosság elől. A hajléktalan emberekkel kapcsolatos mai magyar közbeszédben az erkölcsi kirekesztés Opatow (1990) által azonosított szinte összes tünete megfigyelhető, ideértve a megalázást, a fertőzéstől való félelmet, a dehumanizálást, az áldozat hibáztatását és az öngigazoló összehasonlításokat (10.). A diszkurzív szinten túl a hajléktalan emberek erkölcsi kirekesztése társadalmi, gazdasági, jogi, intézményi és térbeli folyamatokon keresztül is újratermelődik. A következőkben a magyar társadalom három olyan mechanizmusát vizsgálom meg, amelyek következtében a hajléktalan emberek kívül kerülnek az igazságosság körén: a) torz elismerés, b) kirekesztés az állampolgárságból és c) fizikai kitiltás a közterekről.

Torz elismerés

Annak a meghatározása, hogy ki tartozik bele az „ember” kategóriájába és ki nem, mindig az uralkodó politikai és társadalmi csoportok kezében van. Ha az erkölcsi kirekesztést egy sor koncentrikus körként képzeljük el, akkor a torz elismerésen alapuló dehumanizáció a legkülső kört képviseli, hiszen ez a lehető legtágabb közösséghez, az emberiséghez való tartozást tagadja meg az érintettektől.

A „emberi lények” körét meghatározó diszkurzív gyakorlatok lényeges szerepet játszanak abban, hogy kinek jár teljes értékű tagság egy csoportban és kinek nem. Azok számára, akik kívül esnek ezen a kategórián, mindez igen konkrét és súlyos negatív következmé-

nyekkel is járhat. Ebből a szempontból nem véletlen, hogy 1989-ben a hajléktalan tüntetők transzparensain is ez állt: „Mi is emberek vagyunk!” A társadalmi befogadás követelése kapcsán tehát elsősorban nem „magyarságukra” hivatkoztak, hanem egy annál sokkal alapvetőbb társadalmi kötelékre: ember mivoltukra.

A mai magyar politikai diskurzusban – sok más országhoz hasonlóan – a hajléktalan embereket gyakran permanens kívülállókként kezelik. Leonard Feldman (2006) amerikai politológus a hajléktalan emberek torz elismerésének négy területét azonosította, mely a magyarországi helyzetre is jól alkalmazható. Az *első*: a hajléktalan embereket gyakran *nem emberként* kezelik, hanem úgy, mintha láthatatlanok, vagy ami talán még rosszabb, szemétkupacok lennének. Erre utalnak például a döntéshozók és állampolgárok azon megjegyzései, amikor a hajléktalan emberekről olyan utakadályként beszélnek, amit el kell távolítani a „normálisan” közlekedők útjából. Ezenkívül a magyar sajtóban a hajléktalanságról szóló cikkeket vagy riportokat gyakran olyan képekkel illusztrálják, amelyekben egy arcátalan ember fekszik a földön, ruhákkal betérítve és bevásárlószatyrokkal körülvéve. Ez az ábrázolásmód szintén a dehumanizáció egyik megnyilvánulása, hiszen a hajléktalan emberek saját egyénisége szinte teljesen megsemmisül, miközben a hiányosságaik hangsúlyozottan és általánosítva jelennek meg.

A torz elismerés *második* formája a hajléktalan emberek ábrázolása olyan „felforgató elemként” (Feldman, 2006), akik nem érdemlik meg az együttérzést, mert ők maguk a felelősek saját helyzetükért. Tarlós István újonnan megválasztott főpolgármesterként 2010 őszén például a következő kijelentést tette:

Ha valaki ... életvitelszerűen már-már garázda módjára a túlnyomó többség érdekeit alapvetően veszélyeztetve megpróbálja azt az életmódot folytatni, mint eddig, az *saját magát helyezi törvényen kívül*, és azzal úgy kell eljárni, ahogy az ilyenekkel szemben el szoktak, azokat el kell onnan vinni, és el is fogjuk. (*Így tesz rendet Tarlós István*, 2010, kiemelés tőlem.)

Ez a kijelentés nemcsak összemosza a többség Tarlós István által elgondolt érdekeit a formális jogszabályokkal, hanem arra is utal, hogy a főpolgármester már nem tartja magára nézve kötelezőnek az igazságosság *normatív* szabályait. Vagyis a fedél nélkül élőknek nem kell ahhoz szabálysértést vagy bűncselekményt elkövetniük, hogy meg lehessen őket büntetni (és el lehessen őket távolítani), hiszen lényeg-

gében létükkel helyezik saját magukat törvényen kívül. Ez a megközelítés nemcsak azt bizonyítja, hogy az igazságosság köre mindig társadalmi konstrukció (azaz nem objektíven létező valóság), hanem azt is, hogy hogyan lehet felhasználni politikai manipuláció céljára.

A torz elismerés *harmadik* módja, amikor a hajléktalan embereket olyan *tehetetlen áldozatként* kezelik, akiknek elsősorban biológiai túlélését kell segíteni. Noha sok együtt érző polgár viselkedését határozza meg a hajléktalanságnak ez a jóindulatú felfogása, a veszélye abban rejlik, hogy ez a megközelítés hajlamos csupán a fizikai túlélésre redukálni a hajléktalan emberek szükségleteit, és akaratlanul is megtagad tőlük bármely más identitást. Minden évben, amikor megérkezik a hideg idő, a politikusok és a média látványosan szembesülnek a hajléktalanság problémájával, és úgy beszélnek róla, mintha egy hirtelen beütő természeti katasztrófáról lenne szó (lásd Misetics, 2012a). Télen az átlagemberekben is sokkal erősebb a motiváció arra, hogy jótekönykodjanak (pl. ételt osszanak, pénzt adományozzanak), és valószínűleg ez az év egyetlen olyan időszaka, amikor a döntéshozók is hasznosnak találják, hogy hajléktalan emberekkel pózoljanak egy szállón vagy ételosztás közben. Miközben a hajléktalan emberek valóban nagyobb fizikai veszélynek vannak kitéve télen, a figyelem ilyen kirívó megnövekedése jól jelzi, hogy sokan hajlamosak őket elsősorban biológiai lényként számon tartani, ezzel szinte teljesen figyelmen kívül hagyva a hajléktalan emberek azonnali fizikai szükségleteken túlmutató igényeit és létezését.

Jellemző, hogy Tarlós István főpolgármester hajléktalanügyi retorikájának középpontjában – a „garázda” hajléktalanok mellett – igen gyakran a fagyhalál áll. Miközben a főpolgármester előszeretettel állítja például,⁷⁰ hogy az „elmúlt télen” csak egyetlen ember fagyott meg Budapest utcáin,⁷¹ a KSH hivatalos – és minden bizonnyal szintén alulbecsült⁷² – adatai szerint a tipikusnak mondható 2011-es évben csak Budapesten 72 ember halt meg kihűlés következtében: 33 a saját otthonában, 27 az utcán és 12 egyéb helyen (pl. kórházban, öregek ott-

⁷⁰ Lásd például: <http://www.kozterulet-felugyelet.hu/hirek/hajlektalanokinvazioja>. Letöltés: 2014. március 22.

⁷¹ Noha ez a szám először a 2011/2012-es télre vonatkozott, a fagyhalál áldozatainak száma a főpolgármester megválasztása óta eltelt évek számától függetlenül Tarlós István nyilvános kommunikációjában változatlan maradt.

⁷² A kihűléses halálesetek nyilvántartásával kapcsolatos nehézségekről lásd Gurály, Török és Udvarhelyi (2003).

honában, pályaudvaron, az utcán) (Udvarhelyi, 2013a). Ezek a számok nem különböznek jelentősen a fagyhalál elmúlt két évtizedben megfigyelt trendjeitől (lásd Győri 2005b), amennyiben a kihűléses halálesetek nagyjából 50%-a köthető a fővároshoz, és az érintettek kb. fele-fele arányban halnak meg az utcán és (fűtetlen) lakásban. Jól mutatja a hajléktalan emberek fizikai megmentésére irányuló törekvések korlátozottságát, hogy miközben 2013 során a főpolgármester többször kijelentette, hogy a főváros tulajdonában álló lakások egy része üres, addig a téli időszakban mégis a Hungexpo területén kívánt olyan tömegszállást kialakítani, ahol akár tízezer ember is éjszakázhatott volna (*Hajléktalantábor lesz a Hungexpón*, 2013). A főpolgármester fel fogásában a cél tehát csupán a hajléktalan emberek fizikai értelemben vett életben tartása,⁷³ miközben határozottan elutasít minden olyan javaslatot, amely tartósabb megoldást biztosítana a fedél nélkül élő emberek számára: „Nekem nem az a dolgom, hogy a hajléktalanoknak lakást adjak.” (In Keresztes és Udvarhelyi, 2012.)

Különösen kiábrándító a főpolgármester lakáspolitikával kapcsolatos szűklátókörűsége, ha figyelembe vesszük, hogy ezzel lényegében pontosan az ellentétét állítja annak az iránynak, amit a Fővárosi Közgyűlés által is megszavazott budapesti városfejlesztési koncepció előír. A dokumentum egyebek között az alábbiakat jelöli ki fővárosi feladatként:

Budapesten nagyságrendileg 10 000 hajléktalan ember él, de a szállókon ennél jóval kevesebb férőhely áll rendelkezésre. Az ellátórendszer differenciálatlan, kevés a párok, családok befogadására alkalmas férőhely, és a több tízezer üresen álló budapesti lakás ellenére sem megoldott még a munkát vállaló, „fizetőképes” hajléktalanok kilépése. (...) A családvédelem területén feladat az átmeneti és lakóotthonok, utógondozó otthonok hálózatának erősítése, a hajléktalanságot megelőző bérlakásképzés-foglalkoztatás konstrukcióra épülő prevenciós programok, illetve a hajléktalanok reintegrációját segítő komplex programok kidolgozása, azok az intézkedések, amelyekkel csökkenthető a „lecsúszás” veszélye. (...) Becslések szerint az igények kielégítéséhez országosan a szociális bérlakásszektor megduplázására lenne szükség. A fővárosban legalább ugyanilyen arányú bővítésre van igény. A bérlakás-szektor fejlesztése során kiemelt figyelmet kell kapjon a leszakadó, sérülékeny csoportok bérlakáshoz való hozzájutásának segítése, a támogatott bérlakáshoz juttatás a hajléktalanságból való kivezetés eszközeként is kell, hogy szolgáljon. (Budapest 2030, 2013, 14., 185–188.)

⁷³ Hajléktalantábor lesz a Hungexpón. *Origo*, 2013. november 12. <http://www.origo.hu/itthon/20131112-hajlektalantabor-lesz-a-hungexp-on.html>. Letöltés: 2014. március 22.

A torz elismerés *negyedik* típusa a hajléktalan emberek *ápolásra szoruló betegek*ként kezelése, akiket el kell választani a tágabb közösségtől annak érdekében, hogy „meggyógyítsák” őket. Ez a megközelítés leginkább a hajléktalanellátó rendszerben uralkodik – sok szociális munkás hívja például „gondozottnak” a hajléktalan embereket –, de gyakran hangzik el erre utaló kijelentés politikusoktól és átlagpolgároktól is. Ennek a megközelítésnek az egyik legtipikusabb megnyilvánulása az a széles körben elterjedt felfogás, miszerint a hajléktalan emberek fokozatos integrációra szorulnak ahhoz, hogy újra lakásban tudjanak élni. Gyakran hangsúlyozzák szociális szakemberek is a hajléktalan emberek újrászocializálásának szükségességét, és a szociális szakmában különösen erős az a nézet, miszerint a fedél nélkül élőknek végig kell járniuk az intézményi ellátás lépcsőit (utca–éjeli menedékhely–átmeneti szálló), mielőtt képesek lennének újra lakásban élni. Annak ellenére, hogy egyre ismertebbé válik az ún. elsőként lakhatást (*Housing First*) megközelítés (lásd Bakos, 2011 és Kovács, 2014) – amely szerint a lakáshoz juttatás nem a szociális munka célja, nem egyfajta jutalom, hanem a társadalmi integráció alapja –, a hajléktalan emberek elfogadása önálló lakásra képes, autonóm cselekvőként még mindig erős ellenállásba ütközik számos szociális munkás, döntéshozó és átlagpolgár részéről is.

„Nem ide tartozol”: adminisztratív kirekesztés

Ha a morális közösséget továbbra is több koncentrikus kör együtteseként fogjuk fel, akkor a második kör azokat a jogokat jelképezi, amelyeket az egyén a *politikai és társadalmi közösség* tagjaként birtokol. Magyarországon az állampolgári jogok történelmileg földrajzi helyhez kötöttek, és számos szociális joghoz való hozzáférés alapja is a lakóhely, ami sok esetben a nem oda tartozónak vélt emberek kirekesztéséhez vezet. A megfelelő lakcím hiánya ma is sok hajléktalan ember életét teszi pokollá, és így állampolgárságuk formális megléte ellenére alapvető szolgáltatásoktól esnek el. A korábban is működő, de 1886-ban törvénybe foglalt községi rendszer,⁷⁴ az 1950-ben bevezetett tanácsrendszer⁷⁵ és az 1990 után kialakuló települési önkormányzati

⁷⁴ 1886. évi XXII. törvénycikk a községekről.

⁷⁵ 1950. évi I. törvény a helyi tanácsokról.

rendszer⁷⁶ mind azt a konkrét helyhez kötött szociális és adminisztratív apparátust testesíti meg, amely az adott történelmi kontextusban meghatározta, hogy ki tartozik „közénk”, és ki nem, vagyis hogy vég eredményben ki jogosult az adott közösség támogatására.

A feudalizmusban az állam és az ország lakói között a legfontosabb területi kapcsolatot a *község* (latinul: *commune*), vagyis a bizonyos fokú autonómiával rendelkező helyi közösség képviselte. Egy 1775-ös rendelet szerint, amely a koldusok és csavargók megrendszabályozásáról szólt, a hatóságoknak a község alapján kellett meghatározni az egyének hovatartozását.⁷⁷ Minden koldust számba vettek, és annak alapján állapították meg hovatartozásukat, hogy hol születtek, és hol töltöttek el három évet „rendes” munkával. Ha a koldusnak volt hároméves munkatapasztalata ott, ahol épp tartózkodott (a koldulás maga nem számított munkának), akkor megengedték neki, hogy maradjon. Ha nem, akkor vissza kellett térnie származási helyére vagy oda, ahol korábban legalább három évig dolgozott. Ha a koldus nem akart elmenni, akkor letartóztatták, és sanyarú körülmények között munkára kényszerítették, majd újból távozásra utasították (Oross, 1996).

1886-ban hivatalosan is a község lett a helyi közigazgatás elismert formája.⁷⁸ Ekkor vezették be a községen alapuló *illetőségi rendszert*, amely szerint mindenki csak egyetlen község kötelékébe tartozhatott. Az illetőség megállapítása (amely meglehetősen bonyolult módon történt, és nem feltétlenül kötődött ahhoz, hogy valaki hol született vagy hol élt) bizonyos jogosultságokkal járt. A törvény többek között az érdemes szegények támogatását is a község felelősségéként határozta meg.

1886. évi XXII. törvénycikk 145. § A mennyiben a jótékony intézetek segélye és egyesek könyöradománya a község szegényeinek ellátására elegendő nem volna: a község, a helyi viszonyokhoz képest, gondoskodni tartozik a községben illetékes mindazon szegények ellátásáról, kik magukat közsegély nélkül fenntartani egyáltalában nem képesek. Ha az ellátás csak a községi lakosok rendkívül súlyos túlterheltségével eszközölhető, a község kivételesen a törvényhatóságnak, s ha ez nem bírná, az államnak veheti igénybe segélyét.

⁷⁶ 1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról.

⁷⁷ Mária Terézia rendelete a koldusok és kóborlók megrendszabályozásáról.

⁷⁸ Az első községi törvény 1871-ben született, de ezt még többször módosították. Az 1886. évi XXII. törvénycikk a községekről volt az a törvény, amely több mint fél évszázadig érvényben maradt.

Ez nagyon fontos eredménynek tekinthető, hiszen a törvény a közösségi támogatást bizonyos körülhatárolt csoportok esetében lényegében jogként biztosította.⁷⁹

Ezzel együtt az illetőség gyakran szolgált a kirekesztés alapjaként is azok számára, akiket haszontalannak nyilvánítottak, és ezért nem értek be az érdemes szegények kategóriájába. Jól tükrözi a kor uralkodó felfogását a *Révai Nagy Lexikona* 1900-as évek elejéről származó szócikke, amely szerint „a csavargók állandó társadalmi veszélyt képeznek, mely ellen a társadalom erélyes megvédelmezése indokolt és szükséges” (*Révai Nagy Lexikona*, 1910–1935, 17.). A községi és szegényügyi szabályozások egyik kevésbé burkolt célja éppen az volt, hogy a vándorló népeiséget – a koldusokat, csavargókat, munkanélkülieket és cigányokat – letelepítsék, és munkára fogják. A községi kötelék hiánya kitiltáshoz is vezethetett, és a koldusokat, csavargókat és a munkanélkülieket visszaküldhették eredeti illetőségük helyére. Egy 1875-ös fővárosi rendelet például a következőt mondta ki:

[A] kolduláson ért egyének a rendőrség által letartóztatandók, s ha nem helybeli illetőségűek, legyenek azok felnőttek vagy gyermekek, illetőségük helyére eltolonczolandók, ha pedig helybeli illetőségűek, szabályszerű elbánás végett a lak- vagy tartózkodási helyük után illetékes kerületi előjáróságnak átadandók (idézi Kocsis A. 2009, 99.).

Egy 1931-es miniszteri rendelet jelentősen módosította az illetőség addig használt meghatározását a szegények ellátásával kapcsolatban azzal, hogy bevezette a tartózkodási hely és a lakóhely egymástól elkülönült fogalmát:⁸⁰

A rendelet ezután (...) kimondja, hogy a megélni nem tudó szegényeket a község vagy város látja el, melynek területén a szegény tartózkodik akkor, amikor segélyezésre szorul. Ezt a helyet a rendelet tartózkodási helynek nevezi. A *tartózkodási hely* tehát köteles gondoskodni a szegényekről, de a segélyezés költségeit megtérít[et]heti a szegény lakóhelyével, ha a segélyezés költsége több, mint húsz pengő. *Lakóhely* alatt a rendelet azt a községet vagy várost érti, melynek területén a szegény a legutolsó öt év alatt egyhuzamban három évig lakott. Ha seholsem lakott egyhuzamban három évig, az a lakóhely, ahol a legutolsó öt év alatt a leg hosszabb időt töltötte (*A beteg szegények orvosi ápolásáról*, 1931, kiemelés tőlem).

⁷⁹ A község további szerepéről a szegényellátásban lásd Zimmerman (2011).

⁸⁰ A m. kir. minisztériumnak 1931. évi 6000. M. E. számú rendelete a nyilvános betegápolás, az állami gyermekvédelem és a szegényellátás költségeinek fedezéséről.

Ennek a rendeletnek a célja a rendszer egyszerűsítése volt, azonban – noha valamivel rugalmasabbá vált – még mindig nehézkes volt megállapítani, hogy ki felelős fizetni a szegény emberek ellátásáért.

A községi rendszert 1948-ban végleg eltörölték,⁸¹ és az illetőség meghatározásában a lakóhelyé lett a főszerep. Noha ez a rendszert mindenképpen logikusabbá tette, az *egy adott településhez tartozás* továbbra is a társadalmi tagság meghatározásának fontos eleme maradt. Annak ellenére, hogy az államszocializmusban a jóléti intézkedéseket egyetemessé tették, és a helyi közigazgatás nem játszott jelentős szerepet a jogosultságok meghatározásában, rendészeti és egyéb szempontból továbbra is volt jelentősége a bejelentett lakcímnak. Például a kitiltás a településről továbbra is megmaradt a szabadságvesztéssel büntethető bűncselekmények ún. kiegészítő büntetéséeként,⁸² amelynek során az elkövetőnek gyakran az adott helyi rendőrségen kellett bejelentkeznie, hogy bizonyítsa távolmaradását a tiltott területtől (Győri, 2010). A közveszélyes munkakerülés (KMK) megállapításánál is fontos szerepet játszott a tény, ha valakit nem a bejelentett lakóhelye szerinti településen találtak.

Az *illetőség* (hova tartozik az állampolgár) és *illetékesség* (miért és kiért kell a helyi közigazgatási szervnek felelősséget vállalnia) egymással összefüggő politikai az államszocializmus összeomlása után is lényeges elemei maradtak az állam és állampolgár közötti viszonyoknak. Ahogy Ladányi János (2010a) fogalmazott:

A „szegénykérdés” történetében nem ismeretlen az a „kezelési mód”, hogy amikor a hatóságok nem tudnak vagy nem akarnak az egyre égetőbb szociális problémákkal érdemben foglalkozni, az „illetékességi kérdés” bevetésével tolják el maguktól az egész problémát. A magyar önkormányzati rendszer a jelenlegi formájában a lehető legideálisabban tölti be ezt a funkciót, hiszen az állami és önkormányzati feladatmegosztás tisztázatlansága miatt az állami intézmények törvényesen mutogathatnak az önkormányzatokra, azt állítva, hogy a legszegényebbek szociális problémái helyben kezelendők, és a települési ön-

⁸¹ 1948. évi LXI. törvény a községi illetőség megszüntetéséről.

⁸² 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről: „A kitiltás: 53. § (1) A törvényben meghatározott esetekben azt, akit szabadságvesztésre ítélték, egy vagy több községből (városból) vagy az ország valamely részéből ki lehet tiltani, ha ezeken a helyeken való tartózkodása a közérdeket veszélyezteti. (2) A kitiltás legrövidebb tartama hat hónap, leghosszabb tartama öt év. A közügyektől eltiltás tartamának számítására vonatkozó rendelkezést [50. § (2) bekezdés] kitiltás esetében megfélelően alkalmazni kell.”

kormányzatok is jogosan mutogathatnak az államra, mondván, hogy az állam nem biztosítja számukra az ezen problémák kezeléséhez szükséges pénzeszközöket. (456.)

Miután 1989 után újra bevezették az immár több autonómiával rendelkező települési önkormányzatok rendszerét, a helyi hatóságok hamar érdekeltté váltak abban, hogy megszabaduljanak a „problémás” – főleg szegény és cigány – lakosoktól. Ennek alátámasztására a települési önkormányzatok előszeretettel használták (és használják mind a mai napig) a helyi/idegen dichotómiát. Horváth Aladár beszámolója szerint a ’90-es években több önkormányzati politikus hárította el a felelősséget a kilakoltatott házfoglalók elhelyezésére vonatkozóan, mondván, hogy „ezek nem zuglóiak (vagy nem erzsébetvárosiak), vidékiek, nincs feljük kötelezettségünk” (Horváth A., 2000).

Az illetőség/illetékesség kérdése a 2010 után megjelenő hajléktalanellenes retorika egyik legmarkánsabb elemei közé tartozik. Tarlós István főpolgármester következetesen a „valódi helyiekről” szóló retorikát alkalmazza, amikor a hajléktalan embereket olyan kívülállónak nevezi, akik elárasztják a várost és kihasználják szolgáltatásait. Egy, *A Város Mindenkié* csoport képviselőinek adott interjújában ezt mondta: „Budapestnek nem feladata, hogy az ország összes hajléktalanját ellássa, akinek kedve van Budapestre jönni. (...) Budapestnek azokat a hajléktalanokat kellene ellátnia, akik Budapestről váltak hajléktalanná.” (Keresztes és Udvarhelyi, 2012.)⁸³ Kocsis Máté, a VIII. kerület polgármestere – aki egyben országgyűlési képviselő és egy ideig a Fidesz-frakció hajléktalanügyi referense is volt – több hivatalos nyilatkozatában is szembeállította a „helyi hajléktalanokat” a kívülállók (vagy betolakodók)kal). Nagy hévvel állította, hogy a helyi önkormányzat csak a „saját” hajléktalanjairól fog gondoskodni, és nem fog senkit támogatni, aki máshol vált hajléktalanná. Az egyik leghírhedtebb nyilatkozatában egyértelmű ellentétet állított fel a helyi lakosok és hajléktalan emberek között: „Ha nem szorítjuk ki a hajléktalanokat, akkor ők szorítják ki a józsefvárosiakat.” (*Interjú Kocsis Máté polgármesterrel*, 2011.)

⁸³ Úgy tűnik, nincs új a nap alatt, hiszen ehhez nagyon hasonló dolgokat fogalmazott meg egy fővárosi képviselő 1937-ben, aki azt javasolta, hogy a főváros tegyen indítványt a Belügyminisztériumnál „olyan rendelkezések sürgős kibocsátása érdekében, amelyeknek az alapján a más községek eltartási kötelezettsége alá tartozó budapesti hajléktalanokat az illetékes községbe visszaszállítani lehessen” (idézi Gábel, 2009, 134.).

Jól illusztrálja a helyi-idegen ellentéppárra épülő politikát az a kísérleti kezdeményezés, amelyet 2011-ben L.É.L.E.K. program⁸⁴ címmel indított a VIII. kerületi önkormányzat részben éppen azért, hogy ellensúlyozza Kocsis Máté hajléktalanellenes hírnevét. A program szabályai szerint a résztvevők csak a kerületben hajléktalanná vált emberek lehetnek, akiknek egy bizonyos időre átmeneti szállóra kell költözniük (ennek időtartama nincs előre meghatározva), majd ha megfelelnek a meglehetősen homályos viselkedési és egyéb követelményeknek, szociális bérlakásba költözhetnek. Kétségtelen, hogy a program elindítása önmagában előrelépést jelent abban a tekintetben, hogy a szálló lakóinak kivezető utat biztosít a hajléktalanságból. Azonban az a szigorú kitétel, hogy csupán „kerületi hajléktalanok” pályázhatnak rá (vagyis az előírások szerint azok, akiknek legalább 5 évig volt állandó lakcíme a kerületben), minimálisra korlátozza a pályázók számát, és még inkább megerősíti a lakóhely alapján meghúzott határokat az „érdemes” és „érdemtelen” szegények között.

A szegény emberek fővárosba vándorlása létező jelenség, és valóban sok, Budapesten élő hajléktalan ember származik vidékről.⁸⁵ A fővárosba költözők többsége kényszerűségből vált lakóhelyet, és olyan területekről érkezik, ahol hatalmas a szegénység és a munkanélküliség. Sokan, akik a munkalehetőség és a jobb lakhatási körülmények reményében a fővárosba érkeznek, végül az utcán vagy hajléktalanszállón kénytelenek élni.⁸⁶ Ahelyett, hogy az országot szétfeszítő szélsőséges regionális egyenlőtlenség okaival foglalkoznának, illetve kezdeményeznék ezeknek a problémáknak az átfogó megoldását – ebben a tekintetben különös jelentősége van annak, hogy Kocsis Mátéhoz hasonlóan számos kerületi polgármester egyben országgyűlési képviselő is –, a helyi politikusok tipikus „megoldási” javaslata erre a problémára az, hogy a szegény embereket távol

⁸⁴ A program teljes neve: Lakhatási, Életviteli, Lelki-segítségnyújtási, Egzisztencia-teremtési, Közösségi Program.

⁸⁵ 2011-es adatok szerint a vidéken megkérdezett hajléktalan emberek nagyon alacsony aránya budapesti születésű (3,5%), míg a Budapesten megkérdezett hajléktalanok 54%-a vidéken született. Legtöbbször Pest megyéből, Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből jöttek közülük (Győri, 2013, 13.).

⁸⁶ Ezzel együtt érdemes megjegyezni, hogy egyfajta fordított migráció is elindult: sok fővárosi szegény menekül vidékre abban a – sajnos sokszor teljesen megalapozatlan – reményben, hogy ott könnyebben tud megélni családjával (Ladányi, 2010a, 457–458.).

kell tartani Budapesttől, és ha már idejöttek, akkor – ha csak retorikai szinten is, de – vissza kell őket küldeni oda, „ahova valók”.

Az állampolgárok lakcímére vonatkozó törvényekben és gyakorlatokban is tükröződik az, hogy milyen jelentős szerepe van a társadalmi tagság meghatározásában az adott helyhez tartozásnak.⁸⁷ A hajléktalan emberek számára a személyi igazolvány, a lakcímkártya és a taj-kártya létfontosságú kapcsolatot jelentenek az állami szolgáltatásokhoz. Nem csoda hát, ha az elvesztett és ellopott papírok visszaszerzése sok fedél nélkül élő embernek napi szintű küzdelmet jelent. Szintén az állampolgár hivatalos lakcímétől függ az olyan alapvető jogok gyakorlása, mint a részvétel a választásokon, valamint a hozzáférés a társadalmi és egészségügyi szolgáltatásokhoz és különböző magánszolgáltatásokhoz. Mivel minden magyar állampolgárnak kell, hogy legyen valamilyen lakcíme, ezért azok, akiknek nincsen állandó lakóhelyük, a lakcímkártyájukon feltüntethetnek egy ún. településszintű lakcímet (pl. Budapest 06 lakcím nélküli).⁸⁸ Hivatalos adatok szerint 2012-ben az országban közel 20 ezer embernek volt ilyen településszintű lakcíme.⁸⁹ Ennek a lakcímtípusnak a kialakítása elméletileg éppen azt tette lehetővé, hogy a hajléktalan emberek is élni tudjanak alapvető jogaikkal anélkül, hogy egy konkrét helyi közösséghez „tartoznának”. A választások idején például minden választókerületben ki kell jelölni azt a körzetet, ahol a „lakcím nélküliek”, vagyis a településszintű lakcímmel rendelkezők szavazhatnak. Ugyanakkor annak ellenére, hogy a településszintű lakcím jogilag pontosan ugyanannyit ér, mint egy lakáscím, a „lak-

⁸⁷ A korabeli leírásokból egyértelműen kitűnik, milyen óriási akadályt jelentett az 1989–90-es tüntetésekben résztvevő hajléktalan emberek számára az, hogy nem voltak megfelelő irataik (Solt, n. d.). Ezek nélkül lényegében lehetetlen volt munkát vállalni vagy bármilyen szociális ellátáshoz jutni. A budaörsi szociális rehabilitációs otthon lakói még 1990 elején panaszolták egy újságírónak, hogy azok, akiknek nem volt állandó lakcímük, még az első szabad választásokon sem szavazhattak (*Választás '90*, 1990).

⁸⁸ A 146/1993. (X. 26.) Korm. rendelet a polgárok személyi adatainak és lakcímének nyilvántartásáról szóló 1992. évi LXVI. törvény végrehajtásáról értelmében „az ideiglenes szálláshellyel sem rendelkező hajléktalan személynek lakóhelyeként azt a települést (fővárosi kerületet) kell bejelentenie, ahol szokásosan megtalálható. A nyilvántartásba ebben az esetben a bejelentett település neve (a fővárosban a kerület megjelölése) mellett »lakcím nélküli« bejegyzést kell tenni”.

⁸⁹ Ez az adat a *Város Mindenkié* csoport által a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Hivatalához benyújtott közérdekű adatkérésen alapul.

cím nélküli” emberek nagyon gyakran tapasztalnak diszkriminációt vagy megbélyegzést mind a köz-, mind pedig a magánszférában. Nagyon nehéz például ilyen lakcímmel hivatalos munkát találni, és ilyen lakcímkártyával nem lehet igénybe venni azokat a szolgáltatásokat sem, ahol kötelező az utca és házszám rögzítése, mint például a bankszámlanyitás, a hitelfelvétel, a jogosítvány megszerzése vagy éppen a mobiltelefon-vásárlás.

A lakcímbejelentésre jellemző ellentmondások a hajléktalan embereknek a társadalomban elfoglalt ambivalens helyzetét is tükrözik: egyszerre vannak a közösségen belül és kívül. Bizonyos mértékig a társadalom hivatalos, elismert tagjai, hiszen létezik számukra külön lakcímkategória, amelynek segítségével igénybe tudnak venni bizonyos alapvető szolgáltatásokat. Ugyanakkor a számukra kialakított szegregált szolgáltatások sok esetben meglehetősen alacsony színvonalúak (lásd a hatodik fejezetet), és szinte folyamatosan akadályokba ütköznek, ha – éppen a külön erre a célra kialakított lakcím segítségével – a társadalom teljes jogú tagjaként szeretnének élni. Összességében tehát az állam által a hajléktalan emberek helyzetének javítására kínált felemás megoldások megerősítik a hajléktalan emberek helyzetét „belső száműzöttekként”.

Semmi sem alacsonyítja úgy le az embereket, mint amikor a szeméthalmon hagyják őket: miközben a jelenben nincsenek befogadva, nincsen hatalmuk arra sem, hogy a jövőjüket saját kezükbe vegyék. Ez a szegénység és a társadalmi kirekesztés realitása. Ilyen a belső száműzött élete. (Falzon, 2009, 4.)

„Ez nem a te helyed”: fizikai kirekesztés

A közterek tükrözik, rendezik és egyben meg is testesítik a társadalom kategóriáit, kiváltságait és határait. Ahogy Michael Sorkin urbanista megállapította (1999), „a város (...) a polgárok számára állampolgárságot teremt azáltal, hogy folyamatosan szembesíti őket egy olyan környezettel, amely előítéleteit és kiváltságait fizikailag rendszerezi” (7). A köztér nem csupán a társadalmi, politikai, kulturális és gazdasági folyamatok tükré, hanem alapvető szerepet játszik azok újratermelésében is (Lefebvre, [1974] 1991). Az igazságosság körét felépítő koncentrikus körök *harmadik* és legkonkrétabb dimenziója a hajléktalan emberek *fizikai kirekesztése a közterekből*.

Annak ellenére, hogy a hajléktalan emberek nem bérelnek vagy birtokolnak lakást, mégis „mélyen be vannak ágyazva a tulajdon rendszerébe, a leginkább észlelhető módon éppen úgy, hogy ki van zárva annak előnyeiből” (Blomley, 2009). Ezzel függ össze az is, hogy a hajléktalan emberek közül minden bizonnyal azok vannak a legkiszolgáltatottabb helyzetben, akik a nyilvánosság számára látható terekben élnek. A köztéren élő emberek létezése a modern város alapvető jellemzőjét, a nyilvános és a privát szféra közötti szigorú határt kérdőjelezi meg. Ebben a felosztásban az „otthon” és az „utca” a mindennapi élet két egymást kiegészítő, de egyben kölcsönösen ki is záró területét jelképezik (lásd Gyáni, 1999b). Saját terek hiányában és annak lehetősége nélkül, hogy legitim módon belépjenek más emberek magánterületére (pl. hogy egy étteremben fogyasszanak), a hajléktalan emberek csak a köztereken tudják kielégíteni mindennapi szükségleteiket. Jeremy Waldron (2010) jogtudós szavaival:

Az utca és az aluljáró, mondják, az otthon és az iroda közötti ingázásra, és nem alvásra való. Az ember otthon alszik. A parkok pihenésre valók, például sétálásra és labdajátékokra, olyan dolgokra, amelyekhez az ember saját kertje egy kicsit túl szűkös. A parkok nem arra valók, hogy ott főzzenek vagy oda vizeljenek; ezeket a dolgokat szintén otthon csináljuk. Mivel a nyilvános és a magán kiegészítik egymást, ezért a nyilvánosan elvégzett tevékenységeknek az otthon elvégzett tevékenységek kiegészítőinek kell lenniük. Ez a komplementaritás jól működik azoknál, akiknek mindkét típusú hely a rendelkezésére áll. Katasztrófális azonban azok számára, akik egész életüket közös földön kényszerülnek leélni. (79.)

1. Térbeli szegregáció

A hajléktalanszállók és egyéb, hajléktalan embereknek szóló ellátások a világon mindenhol igen gyakran a város kieső vagy erősen megbélyegzett részein találhatók. Budapesten a hajléktalanellátó intézmények többsége a VIII. kerületben koncentrálódik, amely a város egyik legszegényebb és „legrosszabb hírű” kerülete. Ennek oka, hogy a város földrajzi-politikai fejlődését alakító strukturális erők (pl. ingatlanpiaci árak) és politikai érdekek (pl. helyi politikusok) jellemzően itt „engedték meg” ezeknek az intézményeknek a kialakítását. A hajléktalanellátó intézmények egy kerületbe koncentrálása mindenképpen alkalmas arra, hogy távol tartsa a hajléktalan embereket

a város más, akár „jobb” részeitől (lásd Mahs, 2004).⁹⁰ Ezt a tendenciát erősíti az is, hogy a főváros kiváltságos budai felén szinte egyáltalán nincsenek hajléktalan embereknek nyújtott szolgáltatások.⁹¹

II. A hajléktalanság „kitervezése” a városból

Az önkormányzatok, magánvállalkozások és lakóközösségek egyre gyakrabban használják a városi (forma)tervezést arra, hogy korlátozzák a közterek használatát és használóit, és a hajléktalan embereket „kitervezzék” a közterekből. A padokra szerelt könyöklők, korlátok, és a padkákra és más vízszintes felületekre elhelyezett karók, tüskék és kerítések, valamint a külön erre a célra tervezett utcabútorok egyre több köztéren teszik lehetetlenné a leülést vagy lefekvést. Ugyanilyen célból távolítják el igen gyakran a padokat és a telefonfülkéket is a közterekről, illetve több új aluljárót is úgy terveztek, hogy ott ne lehessen meghúzódni (lásd például a lekerekített sarkokat) (Török és Udvarhelyi, 2006).

Az erőszakos és kirekesztő terek kialakítása mellett több szerző is felhívta a figyelmet a várostervezés tágabb politikai összefüggéseire, hiszen egy tér fizikai elhelyezése, a kiültetett növények típusa és elrendezése, az utcabútorok, a díszítés, valamint a különböző ajánlott és megengedett tevékenységek mind meghatározzák, hogy az adott térben ki érzi magát otthon és ki nem (lásd Low, 1996; Van Deusen, 2002). A hajléktalan emberek távoltartását célzó várostervezés egyik példája a Blaha Lujza tér átépítése, amely többek között hajléktalan emberek, migránsok, punk fiatalok és munkanélküliek fontos találkozási helye. 2011-ben, az Europeum bevásárlóközpont megnyitása

⁹⁰ Többek között erre az ellentmondásra kívánta felhívni a figyelmet Kocsis Máté józsefvárosi polgármester is, amikor ezt a kérdést tette fel a kerület lakóinak a 2011 őszen tartott helyi népszavazáson: „Támogatja-e Ön, hogy Józsefváros polgármestere még az idei évben tárgyalásokat folytasson a Fővárosi Önkormányzat vezetésével a hajléktalanellátás színvonalának emelése és a kerület – hajléktalanokkal kapcsolatos – tehermentesítése érdekében?” Noha maga a kérdésfelvetés teljesen jogos igényekre és problémákra reagál, a politikus a hajléktalan emberek hatósági üldözésén túl végül sajnos nem tett érdemi lépéseket ezek megoldására.

⁹¹ 2012-ben három kerületben nem volt szállásnyújtó intézmény hajléktalan embereknek: a II., a XII. és a XX. kerületben, amelyek közül az első kettőben a lakosság ún. összevont jövedelme a városban messze a legmagasabb. Emellett viszont a legtöbb hajléktalan embereknek szállást nyújtó intézmény szám szerint és férőhely alapján is a VIII. kerületben volt, amely pedig a város egyik legszegényebb kerülete.

után az összes padot eltávolították a térről, kifejezetten azért, hogy ott ne lehessen leülni. Ezen túl a tér nyilvánosságra került rehabilitációs tervei szerint a további átépítés célja is az lesz, hogy megkönnyítsék az áthaladást, és csökkentsék a téren a hosszabb távú ott-tartózkodást és az ehhez kapcsolódó tevékenységeket, mint az üldögelés vagy a csoportos beszélgetés (*Blaha tervei*, 2011).

III. A közterek privatizációja

A közterek privatizációja és a közösségi funkciók magánterületekre történő áthelyezése szintén erősen korlátozza azt, hogy ki és hogyan használhatja Budapest köztereit. A fővárosi és kerületi önkormányzatok nemcsak közvetetten – a helyi fejlesztéssel és befektetésekkel kapcsolatos viszonylagos *laissez-faire* politikájukkal – támogatják ezeket a folyamatokat, de közvetlenül is hozzájárulnak azzal, hogy egyre több közteret engednek át kereskedelmi célokra. Az utcai kávézók növekvő népszerűségével a vendéglátóhelyek egyre nagyobb teret foglalnak el a járdákon és más gyalogos felületeken, amelyeket igen gyakran magáncégek biztonsági őrői vigyáznak. Például a Liszt Ferenc tér igazgatását a helyi üzlettulajdonosok lényegében átvették a helyi önkormányzattól. Mivel a tér szinte teljes területét a vendéglátóhelyek foglalják el, itt egyértelműen csak azokat látják szívesen, akik tudnak és akarnak is fogyasztani. Azonban a hajléktalan embereket nemcsak a magas árak tartják távol a térről, hanem a biztonsági őrök is, akik gyakran konkrétan el is küldik őket onnan. 2012-ben ezt próbálták meg formális keretek közé helyezni, amikor az önkormányzat és a helyi üzlettulajdonosok egy speciális biztonsági szolgálat felállítását tervezték, amely kifejezetten abból a célból járőrözött volna a téren, hogy távol tartsa onnan a hajléktalan embereket (*Tanácskozás a Liszt Ferenc térről*, 2012).

A belvárosi Erzsébet tér története is jól illusztrálja a közterek privatizációja felé történő elmozdulást. Noha a tér füves területeit a 2000-es évek eleji nyitás után sokáig tilos volt használni, a városlakók fokozatosan elfoglalták a parkot, és igazi közösségi fórumot alakítottak ki, ahol meglepően nagy volt a társadalmi keveredés (Udvarhelyi, 2010b). A park évekig fontos megélhetési forrásként szolgált a hajléktalan emberek számára is, akik ott dobozokat és üvegeket gyűjtöttek. Amikor 2012-ben a tér jellegét leginkább meghatározó Gödör Klub helyett egy új cég vette át az ott található kulturális központ vezetését,

az egész terület átalakult: szinte az összes füves területen kávézók és bárók nyíltak, így most már lényegében csak azok tartózkodhatnak ott, akik fogyasztanak is. Jellemző a hely új szellemére az is, hogy a 2012-es labdarúgó-Európa-bajnokság vetítése idején a biztonsági őrök többször küldtek el olyan embereket a közönségből, akiknek az öltözködését vagy viselkedését nem ítélték megfelelőnek.⁹²

IV. Hatósági ellenőrzés

Az egyenruhás hatóságok (pl. közterület-felügyelők,⁹³ rendőrök) aktív szerepet játszanak a hajléktalan emberek köztereiről történő eltávolításában vagy távoltartásában. Az elmúlt két évtizedben számos ilyen jellegű kerületi és városi szintű kezdeményezés indult a hajléktalan emberek ellen. Ezek közé tartozik az olyan rutintevékenységek szelektív és intenzív alkalmazása, mint az igazoltatás, vagy amikor a rendőrök egy padon üldögélő, látszólag hajléktalan embert továbbhaladásra vagy távozásra szólítanak fel.

Számos példa akad arra is, amikor egy utcát, teret vagy akár egy teljes kerületet koncentrált rendőrségi ellenőrzés alá vonnak, és ezzel próbálják elriasztani az ott tartózkodó hajléktalan embereket (erről részletesebben lásd lejjebb). Mint fő turisztikai célpont, a budai Vár mindig is sűrűn ellenőrzött terület volt. 2012 őszén a kerület vezetése a helyi lapban így dicsekedett a „hajléktalanhelyzet” javulásáról:

Az elmúlt három hónapban különböző szabálysértések és bűncselekmények miatt közel száz fedél nélkülit állítottak elő a kapitányságra. A közterület életvitelszerű használatával kapcsolatban harmincegy fővel szemben, összesen egymillió-hatszázezer forint helyszíni bírság kiszabására került sor, amelyet a szabálysértő nem fizetése esetén közérdekű munkára váltanak át (*Kevesebb bűncselekmény – nyugodtabb nyár*, 2012).

⁹² Az Erzsébet teret azóta lezárták és felújították. A kézirat lezárásakor úgy tűnik, hogy a tér közösségi funkcióját nagyrészt visszanyerte (a zöldfelületekről eltávolították a vendéglátó-ipari egységeket), azonban a nagy számban jelen lévő biztonsági őrök továbbra is meglehetősen szigorúan ellenőrzik a házirend betartását.

⁹³ A közterület-felügyelők a rendőröknél valamivel szűkebb jogkörrel rendelkező hivatalos személyek. Feladatuk a közterületi rend fenntartása, a szabálysértési eljárások elindítása, illetve a helyszíni bírságok kiszabása (pl. szabálytalan parkolás, árusítás, szemetelés esetén).

Az itt felsorolt módszerek segítségével a hajléktalan emberek erkölcsi kirekesztése a térből való kirekesztésen keresztül valósul meg. Hogy megszabaduljanak a zaklatásoktól, az utcán élő emberek gyakran olyan periferikus területeken keresnek menedéket, mint a folyópartok, a hidak, az aluljárók vagy éppen a város szélén lévő erdők. Talmadge Wright (1997) antropológus ezeket a helyeket a „megtagadás tereiként” jellemzi, nemcsak azért, mert a társadalom nemkívánatos földrajzát testesítik meg, hanem azért is, mert ezek olyan területek, ahol az ott élő emberektől „sok mindent megtagadnak – megtagadják tőlük a szolgáltatásokat, a méltóságot, az emberi jogokat, az alapvető élelmet, ruhát, menedéket és az orvosi ellátást” (106.).

Köztér és demokrácia

A közéletben való részvétel az állampolgáriság kollektív megnyilvánulása, amely tükrözi és egyben meg is határozza a kapcsolatot az állampolgárok, valamint az állampolgárok és az állam között. Ebből a szempontból, egy magát demokratikusnak tartó társadalomban a köztér a közszférát testesíti meg (Low, 2000; Mitchell, 2003). Nicholas Blomley (2000) geográfus szerint

a közösségi szférának a közösségi térben kell gyökereznie – pontosabban abban a fizikai térben, ahol a „közösség” szociális interakciói és politikai tevékenységei történnek. (...) A közösségi tér az, ahol a közösségi élet beszélgetései és találkozásai fizikaivá és valódivá válnak. (...) A [kizárólag a] „hosszánk hasonló” emberekkel való találkozás nem elegendő alap arra, hogy pluralizmuson alapuló közösségi kultúrát lehessen kiépíteni (12–16.).

A hajléktalan emberek megjelenése a közterekben a társadalmi kommunikáció egy formája. A szegénység látható jelenléte rákényszeríti a társadalmat, hogy foglalkozzon ezzel az igen kényelmetlen és kínos témával (lásd Amster, 2003; Blomley, 2000). Ezzel függ össze, hogy a hajléktalan és szegény emberek közterekből történő eltávolítása a közösség látókörén kívül helyezi őket, és ezzel leveszi a felelősséget mind a társadalom egészének, mind pedig egyes tagjainak a válláról. Noha a köztéri kirekesztés egyben a közösségből való jelképes eltávolítást is jelzi, ez nem csak szimbolikus kérdés: amikor a hajléktalan embereknek nem biztosítanak hozzáférést a közterekhez,

elszakítják azokat a nagyon is valóságos fizikai és kapcsolati szálat, amelyek a túlélésüket biztosítják.⁹⁴

Egy olyan világban, ahol a tér csak kétféle lehet – nyilvános vagy privát –, a mindennapi szükségleteket köztereken kielégítő tevékenységek betiltása lényegében hely nélkülivé teszi a hajléktalan embereket. Samira Kawash (2010) így magyarázza a hajléktalan emberek köztéri kirekesztése és a tágabb politikai kirekesztés közti kapcsolatot:

Megfelelő hely híján a hajléktalan test kénytelen kicsire összehúzni magát: felületét és kiterjedését a lehető legkisebbre zsugorítani. Ez a követelés a városvezetők intézkedéseiben is visszatükröződik, amennyiben a hajléktalanok „összezsúfolását” tűzik ki célul. Ha a hajléktalan népesség nem is tüntethető el vagy iktatható ki, legalább körülhatárolása, elszigetelése és összezsugorítása megoldható, és így a közösség nem kényszerül szembesülni jelenlétével. (62.)

Amikor a hajléktalan embereket a társadalom nem odaillőként határozza meg, ezzel egyben a közösség határait is kijelöli. A Neil Smith (1996) geográfus által „bosszúálló városnak” nevezett beszédmodokban a városi terekért folyó háborúnak két oldala van: a „rendes” közösség az egyik oldalon és a „nem rendes” betolakodók a másikon. Amikor egy politikus vagy vezető arról beszél, hogy a hajléktalan embereket azért kell eltávolítani a közterekről (egy egész városból, egy kerületből vagy egy konkrét utcáról), hogy a *közösség* érdekeit megvédjék, akkor e mögött az a feltételezés húzódik meg, hogy ők valójában nem tagjai a közösségnek. Az erkölcsi kirekesztés így módon történő intézményesülésének alapvetően két következménye van. Egyrészt a közösség határainak és létező normáinak meghatározásához szükségessé válik a hajléktalan mint kívülálló kategóriájának folyamatos megerősítése és újratermelése, másrészt a kirekesztés lehetőséget ad az államnak arra, hogy megtagadja saját felelősségét az érdemi megoldások keresésében.

⁹⁴ Az utcán élő hajléktalan emberek ezer szállal kötődnek ahhoz a környékhez, ahol élnek: sokan segítenek nekik étellel, itallal és más adományokkal (ruhával, olvasmányokkal), gyakran végeznek alkalmi munkát a helyi kisboltokban vagy társasházakban, és szociális kapcsolataik is viszonylag erősek (pl. rendszeres beszélgetőpartnereik vannak). Nem ritka, hogy egy-egy környék „örökbe fogad” egy hajléktalan embert, odafigyelnek rá, segítenek az alapvető szükségletei kielégítésében, és segítséget nyújtanak, ha baj van.

A büntető állam a posztszocialista Magyarországon

Az államszocializmus idején a szociális infrastruktúrába történő nagyszabású állami befektetés egy elnyomó politikai rendszerrel párosult. A szegénység létezését tagadták, a szegénységben gyökerező, devianciának tekintett viselkedést pedig kriminalizálták. Szalai Júlia (1998) ezt így fogalmazta meg:

Tekintve, hogy a részesedés alapelve a párt totális uralmának való alávetettség volt, a szegénység létének elismerése a rendszert a legneuralgikusabb ponton, éppen az uralom totalitásában kérdőjelezte volna meg. Nem véletlen ezért, hogy a szegénység különböző tünetei támogatási programok és klasszikus szociálpolitikai lépések helyett rendőri intézkedéseket, jobb esetben pedig az adminisztratív kontroll enyhébb, ám elvileg éppoly autokratikus formáit vonták maguk után. (56.)

Noha a '90-es évek elején a szociális problémák rendészeti megközelítése egy rövid időre enyhült, a posztszocialista magyar állam megközelítése továbbra is a szociális és büntetőeszközök ötvözeteként jellemezhető. A rendszerváltás óta hatalmon lévő összes kormány valamilyen formában hozzájárult a szegény és a marginalizált csoportok kriminalizációjához, a különbség legfeljebb ennek mértékében és intenzitásában volt. A rendészeti-büntető megközelítés 2009-ben kezdett különösen felerősödni, és 2010 után érte el a csúcspontját.

Erősödő rendészeti paradigma

A hajléktalanellenes politikai retorika nem elszigetelt jelenség: része annak a szélesebb körű állami attitűdváltásnak, amely a társadalmi rend megteremtését büntetőjogi eszközökkel kívánja elérni, miközben a társadalom peremére szorult csoportokat egyre inkább szabályozni és nevelni igyekszik. Az utóbbi években a rendészeti paradigma erősödéséhez egy sor olyan jogi változás is hozzájárult, amely egyre súlyosabb büntetést ró ki a kisebb kihágások miatt is, és folyamatosan szélesíti azoknak a körét, akiket viselkedésük miatt büntetni lehet.

A tágabb jogi változások közé tartozik a büntető törvénykönyv 2010-es módosítása során bevezetett „három csapás” elve, amely visszaeső bűnelkövetők esetében automatikusan egyre súlyosabb

büntetést rendel el, bizonyos bűncselekmények esetében pedig még a tényleges életfogytiglan kiszabását is lehetővé teszi. A szabálysértési törvény 2010-es módosítása szintén szigorúbb büntetéseket vezetett be többek között a fiatalok elkövetőire,⁹⁵ több szabálysértési tényállásra terjesztette ki az elzárás büntetését, és emelte a tulajdon ellen elkövetett szabálysértésekért kiszabható pénzbírságok összegét. A törvény 2012-es módosítása végül a szabálysértések esetén is bevezette a „három csapás” elvét: ha valaki egymás után többször követ el szabálysértést, annak típusától függetlenül mindig egyre súlyosabb büntetést kell kapnia.

A jogszabályok szigorítása együtt járt a büntetés-végrehajtási intézmények kiterjesztésével is. Egyrészt, a valóban túlzsúfolt magyar börtönökkel szembeni hazai és nemzetközi kritika (lásd Zádori, 2013) remek lehetőséget szolgáltatott a kormánynak arra, hogy modernizálja a meglévő börtönöket és újabbakat építsen. Másrészt, ahogyan Pintér Sándor belügyminiszter is nyíltan elismerte, többek között azért volt szükség új intézményekre, mert a Btk. és a szabálysértési törvény módosításai következtében annyira megnőtt az elítéltek száma, hogy a meglévő börtönökben már nem lehetett őket elhelyezni (*Pintér elkezdte bővíteni...*, 2010). A kormány tehát egyszerűen a kereslet-kínálat körkörös logikáját követte: a törvénymódosítások következtében egyre több fogvatartott van az országban, ez pedig szükségessé teszi a börtönökben található férőhelyek bővítését – amelyek betöltését az új törvények hosszú távon is biztosítják.

A szigorúbb büntetéseket a kormány egyrészt azzal indokolta, hogy a súlyos bűncselekményeket korábban viszonylag enyhe büntetésekkel meg lehetett úszni, másrészt azzal, hogy az új törvényekkel az esetek feltárása is gyorsabb és hatékonyabb lesz. Ezenkívül a kormányzati kommunikáció azt is kiemelte, hogy a bűncselekmények egyre nagyobb százalékát fiatalok követik el, hogy a brutális és erőszakos bűncselekmények száma robbanásszerűen emelkedett, és hogy a tulajdon ellen elkövetett bűncselekmények is egyre terjednek (*Kártérítésre kötelezik a tolvajt*, 2009).

Azonban bármennyire is meggyőzőnek tűnnek ezek az érvek, a jogszabály-módosítás igazolásakor a kormány képviselői következetesen figyelmen kívül hagyták a hivatalos statisztikákat. Míg az

⁹⁵ Míg fiatalokat korábban nem lehetett elzárással büntetni, addig a módosítás számukra is engedélyezte a legfeljebb 45 napig terjedő börtönbüntetést.

elkövetett bűncselekmények száma a rendszerváltást követően erősen emelkedett, a közelmúltban ez a szám csökkent vagy stagnált. 2009-ben (a módosítások előtti évben) a legtöbb büntetőjogi kategória statisztikái 1990 óta a legalacsonyabbak voltak. A tulajdon ellen elkövetett bűncselekmények csökkentek, a fiatalkorú elkövetők és az erőszakos bűncselekmények száma pedig évek óta változatlan volt (*Az ezredfordulót követő bűnözési helyzet*, 2010). A valóság és a törvényhozók kijelentései közötti ellentmondás erősen emlékeztet arra, ami Kaliforniában az 1990-es években történt, amikor az állam a világ egyik legnagyobb börtönépítési projektjét indította el: „A bűnözés növekedett, majd a bűnözés csökkent, mi pedig lecsaptunk rájuk.” (Gilmore, 2007, 20.) Vagyis a törvénymódosítások nem egy valós társadalmi igényre válaszoltak (például a bűnözés terjedésének megállítása), hanem céljuk elsősorban a megfélemlítés, illetve az újabb és újabb elkövetők „gyártásával” a társadalom felett gyakorolt kontroll megerősítése volt.

A szigorodó jogszabályokon és a büntetés-végrehajtás bővülő rendszerén túl az elmúlt időszakban nagyon sok olyan kormányzati intézkedés született, amely a szegény és marginalizált állampolgárok megregulázását tűzte ki célul. A hajléktalanság kriminalizációja mellett ez a megközelítés különösen markánsan jelent meg a migránsok, a romák, a segélyben részesülők, a munkanélküliek és általában a mélyszegénységben élők esetében.

Ami a migránsokat illeti, a magyar állam mindig is meglehetősen ellenséges volt a bevándorlókkal és menekültekkel szemben, azonban 2010-ben az illegális úton érkező bevándorlók kriminalizálása még tovább erősödött (Speer, 2012, 11.). 2010 előtt a menedékkérők és azok a személyes iratok nélkül vagy illegális úton érkező migránsok, akik nem kértek menedékjogot, két külön államigazgatási rendszerhez tartoztak. Míg az előbbieket ún. befogadó állomásokon szállásolták el, ahol viszonylag szabadon mozoghattak, addig az utóbbiakat idegenrendészeti őrizetben tartották fogva. A 2010-ben módosított menekültügyi törvény azonban megteremtette annak lehetőségét, hogy a menedékkérőket – függetlenül attól, hogy gyerekekről vagy felnőttéről van szó – a kérelmük elbírálásáig (akár 12 hónapon keresztül) ún. őrzött szállásokon tartsák fogva.⁹⁶ Sok más országhoz hasonlóan

⁹⁶ 2010. évi CXXXV. törvény egyes migrációs tárgyú törvények jogharmonizációs célú módosításáról.

az új magyar bevándorlási törvény is a nemzetbiztonság és a terrorizmustól való félelem diskurzusába ágyazódott, amely a menedékkérőket kívülről érkező ellenségként tünteti fel.⁹⁷

Az erősödő kriminalizáció a cigány magyarokat is súlyosan érinti. A Magyar Helsinki Bizottság jelentése szerint Magyarországon a romákat aránytalanul sokszor igazoltatják (Kádár és szerzőtársai, 2008), vidéken pedig előfordul, hogy a romákat napi szinten büntetik meg olyan cselekményekért, mint a tűzifagyújtás vagy lámpa és csengő nélküli kerékpározás (lásd Ivány és Pap, 2012). A helyi önkormányzatok 2010-ben arra is lehetőséget kaptak, hogy a már amúgy is nagyon szűkös segélyek igényléséhez külön feltételeket szabjanak.⁹⁸ Élve ezzel a felhatalmazással, sok önkormányzat többek között a tiszta és rendezett udvart vagy házat szabta meg a segély feltételként.⁹⁹ Azon túl, hogy a rend és a tisztaság megítélése mélységesen szubjektív,¹⁰⁰ és ez a fajta szabályozás tág teret nyit a visszaéléseknek és diszkriminációnak,¹⁰¹ az olyan, szegregált roma településeken, ahol az épületek eleve nagyon romos állapotban vannak, és gyakran még szemétszállítás vagy csatornarendszer sincs, ezeket a szabályokat szinte lehetetlen betartani, így nagyon könnyen vezethetnek a segélyek megvonásához.¹⁰²

⁹⁷ Nemzetközi nyomásra a törvényt egy időre enyhítették, de a menedékkérők elzárásának lehetőségét (menedékjogi őrizet) 2013-ban újra törvénybe foglalták.

⁹⁸ Mint korábban említettem, ez a folyamat sem 2010-ben kezdődött. Például egy évvel korábban, 2009-ben vezették be Monokon az ún. szociális kártyát, amelynek segítségével az önkormányzat meghatározza, mire és hogyan költhetik a segélyt a kedvezményezettek. Az ún. monoki modell kritikájáról lásd Hammer (2008).

⁹⁹ 2011. évi CVI. törvény a közfoglalkoztatásról és a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó, valamint egyéb törvények módosításáról.

¹⁰⁰ A tisztaság társadalmi konstrukciójáról lásd Mary Douglas (1966) *Purity and Danger* című alpművét.

¹⁰¹ Ennek a megközelítésnek az élharcosa Érpatak önkormányzata, ahol az ún. „érpataki modell” keretében többek között szigorú feltételekhez kötik a segélyezést, és a rend nevében keményen üldöznék minden törvénytelen vagy a „közösséget romboló” cselekedetet. A modell kidolgozója Orosz Mihály Zoltán helyi polgármester, aki ezt a „modell” a cigányság „megnevelésének” eszközeként tartja számon.

¹⁰² A szegénységben élő cigány emberek megsegültségére és megfélemlítésére szolgáló másik eszköz az újabban egyre gyakrabban végrehajtott ún. jóléti razzia, amikor az önkormányzat különböző hatóságai egy időben szállnak ki egy adott területre (a település gettós vagy erősen elszegényedett részein), és olyan tevékenységeket vagy fizikai állapotokat keresnek, amelyek megsértik a „közösségi együttélés szabályait”, vagy esetleg a lakcímbjelentésre és köztisztaságra vonatkozó szabályo-

A legtöbb embert a segélyekre való jogosultság szűkítése, a segélyek összegének radikális csökkentése és a (köz)munkához kötött segélyezés bevezetése¹⁰³ érintette. Noha a feltételhez kötött segélyezés előzményei 2000-re nyúlnak vissza (lásd Paár és Vojtonovszki, 2012, 9.), az első olyan programot, amely a segélyért cserébe kötelező munkát követelt, az MSZP-kormány vezette be 2009-ben. Az *Út a Munkához* program több ezer közmunkás munkahely megteremtését irányozta elő: utcaseprés, gödörásás, javítási munkálatok stb. A programot eredetileg a gazdasági válságra adott válaszként propagálták, majd a hivatalos diskurzus egyre inkább a munka szerepét hangsúlyozta a társadalomba való újraintegrálódásban (Vojtonovszki, 2012). Azonban a hivatalos retorika ellenére a statisztikák azt mutatták, hogy a tömeges közmunkakényszer nem javította érdemben az érintettek munkaerő-piaci helyzetét:

A KSH MEF [munkaerő-felmérés] adatai szerint a támogatott foglalkoztatásban (közcelű, közhasznú, közmunka is) rövid határidejű szerződéssel dolgozók közül az egyes negyedévek között nagyon kevesen, 1-5% körüli arányban helyezkednek el nem támogatott állásban. (...) Az adott negyedévben támogatott foglalkoztatásban dolgozók 20-40%-a a következő negyedévben (ismét) regisztrált munkanélküli lesz. (...) Ezek az arányok a 2001 és 2010 közötti időszakban mindvégig meglehetősen stabilnak mutatkoztak és a nem támogatott állásba kilépők aránya nem javult a közcelű foglalkoztatás nagymértékű bővülése után sem. (Scharle, 2011, 40)

A Fidesz-kormány által 2010-ben bevezetett új közmunkaprogram tovább korlátozta a jóléti juttatások feltételeit.¹⁰⁴ Az új szabályok szerint például a segélyezett semmilyen neki felajánlott (köz)munkát nem utasíthat el, különben megvonják tőle a segélyt. Ezenkívül azokat, akiket elbocsátanak a közmunkából, vagy nem teljesítik az évi 30 napos munkakötelezettséget,¹⁰⁵ 3 évre kizárják a segélyből, és hasonlóan szigorú szankciója van annak is, ha valaki az éves felülvizs-

kat. Ezek a razziák súlyos pénzbírsággal, feljelentéssel, kilakoltatással vagy akár a gyerekek állami gondozásba vételével is járhatnak.

¹⁰³ Az USA-ban a rendszer neve workfare, ami a welfare (jóléti juttatás) munkával szigorított változatára utal.

¹⁰⁴ A közmunkaprogramban nemcsak a segélyben részesülők vesznek részt, de az aktív korúak segélyében részesülők szinte mindannyian végeznek közmunkát. Mára a közmunka a kormány foglalkoztatáspolitikájának központi elemévé vált.

¹⁰⁵ A közmunka időszaka alatt a munkavállaló valamivel magasabb fizetést kap, mint a segély összege, de ez még mindig bőven a minimálbér alatt van.

gálatkor nem küldi vissza időben a megfelelő igazolásokat. Végül a család jövedelmétől függetlenül ma minden háztartásban csupán egyetlen fő jogosult a 22 800 forintos foglalkoztatást helyettesítő támogatásra.¹⁰⁶

2011-ben Orbán Viktor miniszterelnök kijelentette, hogy a Start munkaprogram 500 ezer ember előtt fogja megnyitni a középosztályba vezető utat (Ónody-Molnár, 2012). Azonban a valóság meglehetősen eltér ettől az elképzeléstől: az esetek többségében a közmunka nem jelent tartós foglalkoztatást, csupán néhány hónapos részmunkaidős állást, és a havi fizetés még ekkor sem éri el sem a minimálbért, sem a létminimumot: egy teljes munkaidőben foglalkoztatott, végzettséggel nem rendelkező közmunkás kb. 50 ezer forintot kap havonta. Ezenkívül a közalkalmazotti állásokat több helyen közmunkával helyettesítik, aminek következtében a korábban a munka törvénykönyve hatálya alá eső, biztonságosabb és magasabb fizetésért végzett munkát ugyanaz az ember sokkal kevesebb pénzért és még kevesebb jogosultsággal végezi el.¹⁰⁷

Bár a ma létező közmunkaprogramok sok szegény embernek biztosítanak minimális jövedelmet hosszabb-rövidebb időre, a közmunkában részt vevőknek alig van esélyük arra, hogy elhelyezkedjenek a nyílt munkaerőpiacon, és megfelelő fizetésért tudjanak dolgozni. Ezen túl, a közmunkások munkakörülményeit nagyon sok kritika éri, és a közmunka elosztása sem mindig átlátható, ami rengeteg feszültséget, bizonytalanságot és félelmet szül a segélyezettek és közmunkások között (Vojtonovszki, 2012). Mindennek tükrében tehát jelenleg úgy tűnik, hogy a közmunkához és egyéb szigorú feltételekhez kötött, megalázóan alacsony összegű segélyezés elsősorban nem a társadalmi integráció eszköze, hanem az állampolgárok fegyelmezésének és ellenőrzésének egy módja.

¹⁰⁶ 2013-ban az ún. aktív korúak ellátásának két típusa van: a foglalkoztatást helyettesítő támogatás (FHT) és a rendszeres szociális segély (RSZS). Egy családban mindkettőt csak egy-egy fő kaphatja.

¹⁰⁷ A közmunkát a 2011. évi CVI. törvény a közfoglalkoztatásról és a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó, valamint egyéb törvények módosításáról című törvény szabályozza.

A hajléktalanság kriminalizációja

„Azoknak az embereknek a viselkedését kriminalizáljuk, akiktől meg akarunk szabadulni” – jelentette ki *Soffiyah Elijah* ügyvéd egy beszélgetésen New Yorkban a szegénység kriminalizációjáról. Noha a beszélgetés témája az Egyesült Államok volt, az ügyvéd megfigyelése világszerte és történelmi távlatban is jól megállja a helyét.¹⁰⁸ Míg az USA-ban a hajléktalanság kriminalizációja az 1980-as években érte el a tetőpontját – ezek a folyamatok Európában kevésbé markánsan jelentek meg –, az ENSZ szélsőséges szegénységgel foglalkozó különleges megbízottja (*UN Special Rapporteur on extreme poverty and human rights*) 2011-ben megállapította, hogy a szegénység rendszeti megközelítése világszerte erősödő tendencia:

Az utóbbi három évtizedben egyre gyakrabban fogadtak el olyan büntető, szegregáló, ellenőrző és a szegénységben élő emberek autonómiáját csorbitó törvényeket, jogszabályokat és gyakorlati eljárásokat, amelyek az elmúlt évek súlyosbodó gazdasági és pénzügyi válságának köszönhetően mára komoly fenyegetést jelentenek a szegénységben élők emberi jogainak érvényesítésére. (*Extreme poverty and human rights*, 2011, 2.)

Noha egyértelmű, hogy a szegénység rendszeti megközelítése globális jelenség, Magyarország ebben a tekintetben kétségtelenül kiemelkedik a hajléktalanellenes politika legújabb, az eddigieknél sokkal erősebb hullámával.

A hajléktalan emberekkel szembeni attitűdök tekintetében a magyar társadalom a rendszerváltás után fokozatosan veszítette el azt a fajta együttérzést, amely a '89–90-es hajléktalantüntetések idején valamennyire még érezhető volt (lásd a negyedik fejezetet). Az elmúlt több mint két évtizedben megfelelő politikai válasz hiányában a hajléktalanság a kapitalizmus természetes velejárójaként normalizálódott, amelyet egyre növekvő fásultság kísért.¹⁰⁹ A szolidaritás hiánya és a hajléktalan emberekkel – valamint egyéb kirekesztett csoportokkal, mint például a romákkal – szemben jelentkező növekvő türelmetlenség abban a jelentős egzisztenciális bizonytalanságban

¹⁰⁸ *Poverty, Punishment and Resistance*. Graduate Center, City University of New York, 2012. október 24. A beszélgetés résztvevői: *Soffiyah Elijah*, *Ruth Wilson Gilmore*, *Khalil Gibran Mhammad*, *Gunja SenGupta* és *Cheryl D. Hicks*.

¹⁰⁹ Az ún. részvét fáradtságáról (*compassion fatigue*) lásd *Blau* (1992).

is gyökerezik, amely a legtöbb Magyarországon élő ember minden-napjait áthatja.¹¹⁰

Susan Opatow (1990) szerint a veszély, a konfliktus és a stressz le-szűkítik az erkölcsi közösség kereteit, amely azután az igazságosság iránt érzett társadalmi felelősséget is csökkenti. Ráadásul annak érde-kében, hogy kialakítsák a tiszteletre méltó társadalmi státusz képét, és enyhítsék a szociális különbségekkel kapcsolatos belső feszültsé- get, az emberek hajlamosak magukat fizikailag és pszichésen is el- távolítani az olyan csoportoktól vagy egyénektől, akiket saját maguk- nál rosszabb helyzetűnek ítélnek. Ennek köszönhetően a mai magyar közvélemény hajlamos inkább a hajléktalan egyéneket okolni azért, mert nem tudnak lépést tartani az új gazdasági rendszer követelmé- nyeivel, ahelyett hogy az eredménytelen és sokszor elhibázott állami intézkedéseket kritizálnák.

A tömeges hajléktalansággal szembeni általános türelmetlenség a közvélemény alakulásában is megfigyelhető. A főáramú (állami és kereskedelmi) médiában a hajléktalan emberekről szóló beszámolók és diskurzusok – kevés, de néhány fontos kivételtől eltekintve – az utcán élő emberek látványával kapcsolatos frusztráció és a lekezelő szánalom végletei között mozognak. Ugyanakkor a média hajlamos felnagyítani az olyan ügyeket is, amelyekben – feltételezhetően – haj- léktalan egyének valamilyen borzalmas bűncselekményt követtek el, ezáltal lényegében az összes hajléktalan embert démonizálva (*A haj- léktalan ember nem bűnöző*, 2013).¹¹¹ Ezen túl a „hajléktalanozás” vagy egyenesen a hajléktalanellenes gyűlöletbeszéd sem kifejezetten ritka jelenség az állampolgárok, az újságírók vagy éppen a politikusok ré- széről.

Noha az utcán élő emberek mindig is a hatósági zaklatás cél- pontjai voltak, a '90-es években a rendőrök és közterület-felügyelők inkább a szó, az egyenruha és a fizikai fölény erejére, valamint a jog- szabályok szelektív végrehajtására támaszkodtak, nem pedig vala- mely konkrét hajléktalanellenes jogszabályra. A térbeli kirekesztés a 2000-es évektől kezdve vált egyre nyíltabbá és formálisabbá. 2002-ben például Demszky Gábor, Budapest főpolgármestere meghirdette az

¹¹⁰ Ezt szociológiai megfigyelések is alátámasztják. Hankiss Elemér szociológus szerint a társadalmi mobilitás ma Magyarországon alacsonyabb, mint az 1930-as években (lásd Kósa, 2009).

¹¹¹ A legtöbb ilyen esetben az elkövető hajléktalanságának említése teljesen in- dokolatlannak tűnik.

első aluljáró-takarítási programot, amelynek keretében az aluljárókat kívánta „megtisztítani” a graffititól, az illegális árusoktól és a hajléktalan emberektől (Török és Udvarhelyi, 2006).¹¹² Noha a hajléktalanság kriminalizációjának történetében jelentős fordulópontnak tekinthető, hogy a magát liberálisnak tartó főpolgármester nyíltan hatósági erőszakhoz folyamodott, a takarítási terv csak részben valósult meg. Ennek oka egyrészt az volt, hogy hiányoztak a program átfogó megvalósításához szükséges pénzügyi források (és talán valamennyire a politikai akarat is), másrészt a maguk eszközeivel a szociális szakemberek is hátráltatták a program végrehajtását.

A szegény és hajléktalan emberek kriminalizációja a 2000-es években felgyorsult, és egyre több helyi önkormányzat hozott kukázást/guberálást és koldulást tiltó rendeletet. Az első néma koldulást tiltó rendelkezéseket 2005-ben vezették be, 2011-re pedig már legalább 40 helyi rendelkezés korlátozta a néma koldulást és/vagy a kukázást.¹¹³ Bizonyos helyeken a köztéri sátrazást és a „lakhely létesítését” is betiltották. 2009-ben Molnár Gyula, a XI. kerület MSZP-s polgármestere hajléktalanmentes övezeteket jelölt ki a kerületben. Egy 2012-re datált dokumentum szerint (*Cselekvési terv a kerület lakossága, és a kerületben életvitelszerűen élő hajléktalanok egymás mellett éléséhez*), amely valószínűleg eredetileg 2009-ben született, a kerületi közterület-felügyelet három különböző zónát jelölt ki, amelyekben az egyenruhás hatóságoknak különböző vehemenciával kellett eljárni a hajléktalan emberekkel szemben. Az iskolákhoz, közintézményekhez, templomokhoz és egészségügyi intézményekhez közeli „tiltott” zónában minden lehetséges törvényes eszköz igénybe kellett venniük a hajléktalan emberek távoltartása érdekében. A „megtúrt” övezetben a hajléktalan emberek napközben tartózkodhattak ugyan, de nem éjszakázhattak ott, míg a harmadik ún. állandó zónában éjszaka is maradhattak.¹¹⁴ Noha nem világos, hogy ezt a terv milyen

¹¹² Ez a lépés különösen meglepő, ha figyelembe vesszük: Demszky Gábor az államszocializmus idején a haladó ellenzék tagja volt. Többek között a SZETA-ban is tevékenykedett (lásd a negyedik fejezetet), és ő volt a szerzője a hajléktalanságról írt egyik első szociográfiának is, amikor ez a téma még nagyrészt tabunak számított (Demszky, 1980).

¹¹³ Az Alkotmánybíróság később, 166/B/2011-es döntésében megállapította, hogy a guberálás tiltása alkotmányellenes, és minden ilyen irányú helyi rendeletet megsemmisített.

¹¹⁴ Egy nagyon hasonló „zónás” javaslatra az Egyesült Államokban találunk példát, lásd Ellickson (1996).

mértékben valósult meg a gyakorlatban, megjelenése már önmagában is a szigorúbb rendszabályozás felé történő elmozdulást jelezte.

A Fidesz 2010-es győzelme után a hajléktalanság rendszerszintű kriminalizációja hivatalos politikává vált mind az országos, mind pedig a helyi szintű kormányzásban. Tarlós Istvánnak, a főváros újonnan megválasztott főpolgármesterének – akinek példaképe többek között Rudy Giuliani, New York rendteremtő polgármestere (*Törött ablakkal*, 2010) – az egyik legelső intézkedése éppen a Demszky Gábor által félbehagyott közterület-takarítási program újraindítása volt.¹¹⁵ 2010 novemberében Tarlós István minden hajléktalan embert arra utasított, hogy december 15-ig hagyják el a város kiemelt gyalogos aluljáróit, és figyelmeztette őket, hogy az ott maradókat a hatóság erőszakkal fogja eltávolítani. A minden jogalapot nélkülöző kitiltással együtt a Fővárosi Önkormányzat néhány, pár tucat ember befogadására alkalmas ún. toleranciapontot is kialakított a Déli és a Nyugati pályaudvarnál, ahol a hajléktalan emberek zaklatás nélkül tölthették az éjszakát – a hivatalos megfogalmazás szerint – „utcaszerű környezetben”.¹¹⁶ A főpolgármester programját – amelynek megvalósítását a sajtó is szorosan figyelemmel kísérte – vegyes reakciók fogadták. A közvélemény egy része kifejezetten támogatta a kezde-

¹¹⁵ Demszky Gábor és Tarlós István között van ideológiai különbség, azonban a két főpolgármester számos hasonlóságot is mutat a hajléktalanság kezelése terén. A közterületen élő hajléktalan emberek hatósági üldözése Demszky Gábor alatt kezdődött (illetve folytatódott az államszocializmus bukása után). Tarlós István tulajdonképpen ezt a programot valósította meg sokkal több erőforrással, pénzzel és politikai elánnal. A fővárosi hajléktalanellátás kiépítése is Demszky főpolgármesteriségéhez köthető, amelyet Tarlós István szintén lényegében változatlan formában visz tovább. Miközben ő a további férőhelyek kialakítását hatalmas lépésnek tekinti, a több ezer embert befogadó és ellátó rendszer kialakítása a '90-es évek során megtörtént, elsősorban a civil szervezetek munkájának köszönhetően. A férőhelybővítés ebben az értelemben a meglévő – és meglehetősen rosszul működő – rendszer toldozgatásával egyenlő. Hasonlóság látszik a két főpolgármester között a tartós lakhatás támogatásának hiányában is: míg Demszky alatt szinte az összes fővárosi tulajdonú lakást eladták, Tarlós István lényegében elutasítja a főváros felelősségét abban, hogy a hajléktalan emberek megfelelő lakhatáshoz jussanak. Azonban mind-ezen hasonlóságok ellenére egy fontos különbség mégis mutatkozik a két politikus között: míg Tarlós István politikai retorikájában a hajléktalan embereket tulajdonképpen közellenségként kezeli, Demszkynél ez a fajta megközelítés nem, vagy csak nagyon homályosan jelent meg.

¹¹⁶ Dr. Pető György, a Budapesti Közterület-felügyelet vezetőjének levele Bende Annának, *A Város Mindenkié* aktivistájának 2010. december 9-én.

ményezést, míg *A Város Mindenkié* csoport és szimpatizánsai intenzív mozgósításba kezdtek (lásd az ötödik fejezetet). A szociális szervezetek a tiltakozás mellett azért küzdöttek, hogy az aluljáróban élő embereknek minél hamarabb valamiféle elhelyezést tudjanak biztosítani (Menhely Alapítvány, 2011).¹¹⁷

Országos szinten az első kifejezetten hajléktalanellenes jogszabály 2010 szeptemberében született. Az ún. építési törvény módosítása hét legitím módot jelölt ki a közterület használatára – beleértve a szabadidő eltöltését és a tüntetést is –, és engedélyezte a helyi önkormányzatoknak, hogy minden egyéb olyan tevékenységet betiltassanak, amely akadályozza a közterület rendeltetésszerű használatát.¹¹⁸ A törvény első változatának indoklása a hajléktalan emberek jelenlétét kifejezetten az akadályoztatás egyik olyan formájaként emelte ki, amelyet a hatóságok betilthatnak. Noha ezt a megfogalmazást később kivették a törvény *indoklásából*, a jogalkotói szándék, hogy a törvény jogi keretet biztosítson a helyi szervek hajléktalanellenes rendelkezései számára, változatlan maradt.¹¹⁹

Először a Fővárosi Közgyűlés élt a törvénymódosítás adta lehetőséggel: Tarlós István 2011 áprilisában benyújtott rendeletével a főváros betiltotta az „életvitelszerű közterületi tartózkodást,” és az „elkövetőket” akár 50 ezer forintig terjedő bírsággal sújtotta. A rendelet nem határozta meg, mit jelent pontosan az „életvitelszerű tartózkodás”, így lényegében az eljáró hatóságokra volt bízva, hogy kit és milyen alapon bírságoltak meg – mindez súlyos alkotmányjogi aggályokat is felvetett, amelyre többek között az ombudsman is felhívta a figyelmet.¹²⁰

Noha Tarlós főpolgármesterségének első pár hónapjában a hajléktalanság fókusztema volt, a hajléktalanellenes intézkedések első hulláma mégis a VIII. kerületben érte el tetőpontját. Itt ugyanis 2011 szeptemberében helyi népszavazást tartottak a kérdésben, amelynek során Kocsis Máté polgármester arról kérdezte a helyi lakosokat,

¹¹⁷ A fővárosi hajléktalanellátó intézményeket tömörítő Tízek Tanácsa több fórumon tiltakozott a toleranciapontok mint nem elfogadható, elhelyezés ellen (a toleranciapontokról szóló szakmai vitáról lásd Füstiné és Nagy (2011).

¹¹⁸ 2010. évi CXVI. törvény a területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény, valamint az épített környezet alakításáról és védelméről szóló 1997. évi LXXVIII. törvény módosításáról

¹¹⁹ *A Város Mindenkié* kriminalizáció elleni küzdelméről lásd az ötödik fejezetet.

¹²⁰ AJB-6724/2010.

hogy egyetértenek-e a kukázás és a közterületen való életvitelszerű tartózkodás helyi szintű tiltásával, illetve hogy a józsefvárosi lakosok szeretnék-e, hogy a polgármester tárgyaljon Tarlós Istvánnal a hajléktalanellátás egyenlőbb eloszlásáról a fővárosi kerületek között. Noha a népszavazás nem volt érvényes (csupán a szavazók 16%-a vett részt), a helyi polgármester az eredményeket arra használta (a szavazáson részt vevők túlnyomó többsége támogatta a hajléktalanellenes intézkedéseket), hogy egy igen látványos és rendkívül költséges ún. közrendvédelmi programot indítson.

A program keretében 2011 őszén néhány hét leforgása alatt több száz hajléktalan embert állítottak elő Józsefvárosban a kifejezetten erre a célra létrehozott szabálysértési irodában olyan cselekményekért, mint az életvitelszerű közterületi tartózkodás, nyilvános helyen vizelés, nyilvános alkoholfogyasztás, kukázás és kéregetés. Ebben az időszakban néhány hónap leforgása alatt országosan összesen 800 esetben indítottak eljárást hajléktalan emberek ellen „közterületen való életvitelszerű tartózkodásért”, amelyből 600 eset (azaz az eljárások 75%-a) a VIII. kerületben történt.¹²¹

Morális pánik és a kriminalizáció igazolása

Az erkölcsi kirekesztés szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy a hajléktalan emberek üldözése az állami stratégia szintjére emelkedjen. A nagy léptékű kriminalizáció igazolásához elsősorban valódi bűnözőkre van szükség, és a hajléktalanság szempontjából éppen jó alkalmat szolgáltatott erre egy 2011 augusztusában kipattant fővárosi ügy. Ekkoriban ugyanis annak a férfinak a történetével lett tele a sajtó, akit élve ástak el a csepeli „eperföldön”, egy hajléktalan emberek lakta erdős terület közelében. Az első hírek szerint – amelyek később igaznak bizonyultak – több embert is elástak a környéken, akik valamennyien gyilkosság áldozatai lettek. Egy nappal az után, hogy a gyilkosságsorozat nyilvánosságra került, a Nemzeti Nyomozóiroda ezt a nyilatkozatot tette közzé:

¹²¹ Ez a statisztika egy, a Társaság a Szabadságjogokért (TASZ) által a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatalához benyújtott közérdeklődési adat-igénylésen alapul.

Az a tény, hogy az emberöléseket sorozatban, feltételezhetően több hónapon át anélkül követték el, hogy azt a hatóságok tudomására hozták volna, meghatározóan annak a szabályozatlan és társadalmi kontroll nélküli életformának a következménye, amit számos hajléktalan folytat. A hatóságok általános tapasztalata, hogy ezek a társadalom periferiáján élő személyek a sérelmükre elkövetett bűncselekményeket, társaik esetleges eltűnését nem hozzák a rendőrség tudomására – „ügyeiket” saját törvényeik szerint, egymás között „rendezik le”, ebben a közegben a hagyományos bűnüldözési, bűnmegelőzési tevékenység érdemi folytatása gyakorlatilag lehetetlen. (*Tényközlő nyilatkozat*, 2011, kiemelés tőlem).

Noha sokáig nem volt világos, hogy a csepeli gyilkosságokban milyen szerepet játszottak a környéken élő hajléktalan emberek,¹²² az ügy körül kialakult hisztériában a hajléktalanság egyre inkább olyan kategóriaként jelent meg, amely bizonyos tulajdonságokkal és erkölcsi karakterrel rendelkező emberek csoportját jelöli. A médiában a különböző megkérdezett szakértők úgy beszéltek a hajléktalanságról, mint valamely speciális kezelésre szoruló pszichológiai helyzetről. A „hajléktalankolóniákról” szóló riportok ugyanazokat a kliséket ismételgették egymás után a hajléktalan emberek erőszakosságáról, a velük kapcsolatban álló bűnözői körökről, az általuk felhalmozott szemétről és a vad kutyáikról. Egy tévéinterjúban egy kriminológus a következő választ adta egy újságírói kérdésre („Hogyan lehet embereket rávenni egy ilyen bűncselekményre?”):

Azt kell, hogy mondjam, hogy nem nehéz. Hiszen amikor én megnéztem a képeket az interneten a körülményekről, ahol éltek ezek az emberek, az első benyomásom az volt, hogy ezek az emberek tulajdonképpen törvényen kívül helyezték magukat, a törvényen kívül éltek az életüket, a társadalmi életen, normákon is kívül. Nyilván feltételezhetően alkoholisták is lehettek, s innentől kezdve az alkoholért mindent megtesz; olyan mint a kábítószeres a kábítószerért. Tehát könnyű volt őket rávenni arra, hogy együttműködjenek és egymást erősítve, kívül a társadalmi életen és normákon élve *ilyen bűncselekményt vidáman megcsinálnak* ilyen emberek. (*Élve ásta el*, 2011, kiemelés tőlem)

¹²² Az ügy 2014 év eleji állása szerint „vádíratot nyújtott be a bírósághoz a Fővárosi Főügyészség az ún. csepeli eperföldi emberölések ügyében B. Dragan és társai ellen különös kegyetlenséggel, több emberen elkövetett emberölés bűntette és más bűncselekmények miatt. A vádirat szerint, B. Dragan elsőrendű vádlott 2007 nyarán, társai pedig ezt követően a csepeli erdőbe, illetve a mellette lévő eperföldek területére költöztek (...) Az itt kialakított hajléktalantáborban B. Dragan magát olyan szerb háborús veteránnak mondta, akit foglyok kínzására és pszichikai megfélemlítésére is kiképeztek. A vádlott azt tervezte, hogy saját vezetésével, különböző bűncselekmények elkövetésére hajléktalan társaiból egy bandát szervez” (*Csepeli horror*, 2013).

Az ilyen és ehhez hasonló kijelentések azt a feltételezést támasztották alá, hogy a csepelihez hasonló borzalmas cselekmények alapvetően nem állnak távol a hajléktalan emberektől, hiszen viselkedésük egy bizonyos személyiségtípusból fakad.

A csepeli eset után a közhangulat nagyon közel került ahhoz, hogy valódi morális pánik alakuljon ki. Stanley Cohen (1980) meghatározásában morális pánikról lehet beszélni akkor, amikor

egy állapotot, epizódot, egyént vagy egyének csoportját elkezdene a társadalmi értékekre és érdekekre vonatkozóan veszélyesként meghatározni; természetét a tömegmédia stilizált és sematikus módon mutatja be; az erkölcsi barikádokat szerkesztők, püspökök, politikusok és egyéb helyes gondolkodású emberek védelmezik; szociálisan elismert szakértők diagnózisokat és megoldásokat javasolnak; kezelési módok fejlődnek ki vagy [már létező megoldásokhoz] fordulnak (ez a gyakoribb). (9.)

A csepeli gyilkossági ügy a morális pánik Cohen (1980) által azonosított szinte összes tünetét produkálta. Ezek közé tartozik a média kiemelt szerepe a deviancia egyes eseteinek felnagyításában (lásd a fenti példákat), illetve az ún. ideológiai kizsákmányolás is, amely „abban az értelemben kizsákmányoló, hogy a deviáns személyt [ebben az esetben a feltételezett csepeli gyilkosokat és általában a hajléktalan embereket] társadalmilag meghatározott célokra használják fel, arra való tekintet nélkül, hogy ez számára milyen következményekkel jár” (Cohen, 1980, 139.). Budapest főpolgármestere például többek között erre az esetre is utalást tett, amikor ebben az időszakban a „hajléktalanok radikalizálódásáról” (Tarlós: *radikalizálódnak*, 2011) és a „hajléktalanbűnözés” veszélyéről (Tenczer, 2011) kezdett el beszélni.¹²³ Ebben az értelemben a csepeli eset a döntéshozók és a közvélemény számára igazolni látszott a hajléktalan emberek társadalmi veszélyességét, és így fontos szerepe volt abban, hogy megerősítse a rendészeti megközelítés szükségességét.

Cohen (1980) elmélete szerint a morális pánik egy sor olyan társadalmikontroll-mechanizmust indít be, mint például a megerősített rendőri jelenlét és a jogszabályok szigorítása (133.). Noha – ahogy ezt fent is bemutattam – a hajléktalansághoz kapcsolódó tevékenységek

¹²³ A „hajléktalanbűnözés” kifejezés a rasszista „cigánybűnözés” kifejezés analógiája, amely a roma lakosság állítólagos bűnözési hajlamaira és azokra a bűncselekményekre vonatkozik, amelyeket tipikusan ők követnek el. A kifejezés a Jobbik Magyarorszáért Mozgalomnak köszönhetően az utóbbi időben újra népszerűvé vált.

(pl. kukázás) kriminalizációja már korábban megindult, a csepeli eset egy olyan diszkurzív keretet biztosított, amelyben sokkal könnyebb volt bevezetni további szabályozó, korlátozó és büntető intézkedéseket. A rendőrség például az összes ún. hajléktalantelepről adatbázist hozott létre, ezért a kerületi rendőrök minden ismert kunyhós telepet meglátogattak, és a helyszínen fényképeket készítettek és egyéb adatokat vettek fel (*Rendőrök ellenőrzik*, 2011). Ugyanebben az időszakban, 2011 őszén – valószínűleg nem függetlenül a csepeli események teremtménye politikai hangulattól – Pintér Sándor belügyminiszter hadüzenetet küldött a „piros lámpánál koldulóknak” is. Utasítása nyomán pár hét alatt több mint 500 esetben állítottak elő olyanokat, akik a piros lámpánál kéregettek, *Fedél Nélkül* című újságot terjesztettek, vagy szélvédőket mostak (*A Pintér-féle razzia...*, 2011).

A megerősített rendőri jelenlétén túl a kriminalizációs hullám része volt egy speciális szociális-rendészeti intézmény kialakítása is, amelyet régebb óta terveztek, de ebben az időszakban nyitottak meg. Még 2011 februárjában szivárgott ki a Humán Erőforrások Minisztériuma és a Belügyminisztérium közös levele, amelyben a látható hajléktalanság csökkentése érdekében egy olyan intézmény kialakításának a terve szerepelt, amely kifejezetten a hajléktalan emberek rendőrségi előállítására szolgált volna. A levél szerint ezek az intézmények

a közterületen alvó és azt elhagyni nem akaró, vagy nem tudó hajléktalan emberek számára szállást [adnának]. Az úgynevezett túlélőpontok ezen túl egészségügyi ellátást, fertőtlenítő fürdetést, étkeztetést és szociális szakemberek által nyújtott segítséget is biztosítanak. A szociális ellátások rendszerétől eltérően sajátosságként jelenik meg, hogy ezek az intézmények a *szabálysértési előállításra is alkalmasak*, vagyis *olyan hajléktalan emberek elhelyezése is megoldható, akik önszántukból nem kívánják igénybe venni a szolgáltatásokat*. A túlélőpontok jellegükből adódóan nem szociális intézmények, hiszen azokban rendőrségi előállítás és a szolgáltatás igénybevételére vonatkozó kötelezés nem valósítható meg. (Buzás, 2011, kiemelés tőlem.)

Végül 2011 végén két olyan hajléktalanszálló nyílt Budapesten a Belügyminisztérium támogatásával, ahol az épület részeként rendőrségi iroda és előállításra alkalmas helyiség (fogda) is kialakításra került. Jelenleg mindkét épületben¹²⁴ a hajléktalanszállótól fizikailag

¹²⁴ A IX. kerület, Aszódi úton és a IV. kerület, Váci úton lévő két KMB-irodát hivatalosan 2013 januárjában és februárjában adták át.

valamennyire elkülönülve ún. kerületi megbízotti iroda működik (a kialakított fogdahelyiséget – egyelőre – egyik helyen sem használják). Annak a fővárosi előterjesztésnek az indoklása, amely hivatalosan is lehetővé tette a körzeti megbízotti (KMB-) irodák megnyitását, így szólt:

Az ingatlanok kialakítása során a tervezési fázis Belügyminisztériummal egyeztetett folyamatában felmerült annak igénye, hogy az intézmények működési rendjének biztosítása illetve az intézmények körüli lakó- és ipari övezet közbiztonságának megerősítése érdekében a fenti hajléktalanszálló épületekben önálló megközelítéssel rendelkező előállító és regisztrációs helyiségcsoport kerüljön kialakításra.¹²⁵

Annak ellenére, hogy – a civilek, a szociális szakma és feltehetően a helyi rendőrkapitányságok nyomására – a Belügyminisztérium végül elállt attól, hogy ezekben az intézményekben hajléktalan embereket tartsanak fogva, kialakításuk mindenképpen ebbe az irányba tett lépésnek fogható fel, és így ma fennáll annak fizikai lehetősége, hogy e két szociális intézmény területén elő lehessen állítani valakit.¹²⁶

A hajléktalan emberek elleni kampány második hulláma 2011 decemberében érte el újabb tetőpontját, amikor az Országgyűlés elfogadta az új szabálysértési törvényt,¹²⁷ és a „közterületen való életvitelszerű tartózkodást” az ország egész területén szabálysértéssé nyilvánította. A törvény szövege így szólt:

[2012. évi II. törvény] 186. § (1) Aki a közterület belterületét rendeltetésétől eltérő módon, életvitelszerű lakhatás céljára használja, illetve életvitelszerű lakhatáshoz használt ingóságokat közterületen tárol, szabálysértést követ el. (2) Az (1) bekezdésben meghatározott szabálysértés nem állapítható meg, ha a feladat ellátására kötelezett önkormányzat a hajléktalan-ellátás feltételeit nem bizto-

¹²⁵ Javaslat KMB-irodák létesítésére a Fűtött utca-program keretében a Bp. IX. ker., Aszódai u. 18. és IV. ker., Váci út 102. sz. alatti ingatlanokon létrehozott hajléktalanszállókban (2012. szeptember 3.)

¹²⁶ A kormány 2013 végén újabb kísérletet tett egy ilyen intézmény kialakítására a Budaörsi úti volt Márton Áron Kollégium területén. Noha ma (2014 januárjában) nem világos az intézmény jellege és működése, a területen olyan szabálysértési iroda működik, ahova a kifejezetten az életvitelszerű közterületi tartózkodás miatt előállított hajléktalan embereket viszik. A kihelyezett járási hivatal mellett a Máltai Szeretetszolgálat – a kézirat lezárásának idején – egy ún. krízisszállást üzemeltet, ahol az előállított hajléktalan embereknek nyújtanak szociális ellátást.

¹²⁷ 2012. évi II. törvény a szabálysértésekről, a szabálysértési eljárásról és a szabálysértési nyilvántartási rendszerről.

sítja.¹²⁸ (3) Az (1) bekezdésben meghatározott szabálysértés miatt a közterület-felügyelő is szabhat ki helyszíni bírságot.

A szabálysértés elkövetéséért a helyszíni bírság összege 5 ezertől 50 ezer forintig terjedhetett, amely hat hónapon belül történt ismételt elkövetés esetén akár a 70 ezer forintot is elérhette. Ha az eljárás alá vont személy nem ismerte el a szabálysértést a helyszínen, akkor 5 ezertől akár 150 ezer forintig terjedő pénzbírság is kiszabható volt. Mivel az új törvény szerint minden szabálysértésnél nyomatékosan kell figyelembe venni a visszaesést, a fél éven belül háromszor történő „elkövetéskor” már elzárást is ki lehetett szabni. Az intenzív hazai és nemzetközi tiltakozás ellenére (lásd az ötödik fejezetet), a törvény végül 2012. április 15-én lépett hatályba.

A kriminalizáció politikájának következetes megvalósítását rövid időre megszakította az a tény, hogy az Alkotmánybíróság 2012 novemberében alkotmányellenesnek minősítette, és azonnal megsemmisítette a szabálysértési törvény hajléktalan embereket büntető szakaszát.¹²⁹ Azonkívül, hogy a bírák szerint a törvény túlságosan homályosan fogalmazott, kimondták azt is, hogy a jogszabály nem a közrend védelmét szolgálta, célja kifejezetten a hajléktalan emberek büntetése és az volt, hogy rákényszerítse őket a szociális ellátások használatára. A bíróság rámutatott, hogy a hajléktalan emberek jelenléte közterületen nem okoz kárt másoknak, és senkit sem lehet megbüntetni azért, mert az utcán kénytelen élni. A bíróság explicit módon kijelentette, hogy a hajléktalanság szociális és nem rendészeti probléma, amelyet az államnak szociális intézkedésekkel kell kezelni. Az Alkotmánybíróság döntése fontos győzelem volt azoknak a szociális szakértőknek és civil aktivistáknak, akik életbelépése óta hevesen tiltakoztak a törvény ellen.¹³⁰

Az Alkotmánybíróság döntése ellenére – vagy talán éppen amiatt – a hajléktalanság kriminalizációja továbbra is a Fidesz kormányzati tevékenységének fontos eleme maradt. A hajléktalanellenes törvénykezés fő támogatói – jelesül Kocsis Máté, Tarlós István és Pintér Sándor – azonnal elítélték az Alkotmánybíróság döntését. Azonkívül, hogy a döntést irracionálisnak nevezték, a kormánypárti kom-

¹²⁸ Hogy pontosan melyek ezek a feltételek, az nem volt meghatározva.

¹²⁹ Az Alkotmánybíróság 38/2012. (XI. 14.) döntése.

¹³⁰ Az Alkotmánybíróság döntésének jelentőségéről, mint a progresszív szociálpolitika erkölcsi nyilatkozatáról lásd Dósa (2012b).

munikáció azt hangsúlyozta, hogy a törvény elrettentő hatásának hiányában emberek tömegei fognak újra közterületeken élni (lásd például: *Tarlós hajléktalaninváziótól tart*, 2012), és így a fagyhaláltól sem fogják tudni megmenteni őket. Tarlós István a *Magyar Nemzet*nek például így nyilatkozott erről: „A főpolgármester szerint az AB-határozat azt is jelentheti, hogy visszatérhetnek a 2010 előtti idők, amikor a fedél nélkülieknek az akkori liberális felfogás szerint elidegeníthetetlen joga volt szabadon megfagyni, meghalni.” (*Ismét megtehetnek*, 2012.)

Noha a kormánypárti politikusoknak az Alkotmánybíróság döntésére adott reakciója nem okozott meglepetést, egy új, minden korábbinál erősebb szereplő is színre lépett. Orbán Viktor miniszterelnök – aki egészen addig nem nyilatkozott a témával kapcsolatban – azonnal kijelentette, hogy az Alkotmánybíróság döntése „életszerűtlen”, és kilátásba helyezte, hogy az utcai hajléktalanság tiltása bekerülhet az alkotmányba (amit az Alkotmánybíróság így már nem fog tudni felülvizsgálni) (*Orbán Viktor megmondta*, 2012).¹³¹ Nem sokkal ezután be is nyújtották az Országgyűlésben az Alaptörvény negyedik módosítását, amely valóban tartalmazott egy olyan passzust, amely lehetővé teszi az önkormányzatok számára, hogy korlátozzák az életvitelszerű tartózkodást közterületen.¹³² A Fidesz kétharmados többségével 2013. március 11-én elfogadták az alaptörvény-módosítási javaslatot, és így – a világon egyedülálló módon – a hajléktalanság kriminalizációja bekerült Magyarország legmagasabb szintű jogszabályába is.

Konklúzió

Gregg Barak és Robert M. Bohm (1989) kriminológusok szerint a hajléktalanság rendészeti kezelése gyakran valamely gazdasági válságra adott válaszreakcióként jelentkezik. Ebben a tekintetben a hajléktalansággal kapcsolatos politikai harcok messze nemcsak a lakás-

¹³¹ Az Alkotmánybíróság szerepe az Alaptörvény betartatása és védelme. Vagyis dönthet arról, hogy az Országgyűlés által elfogadott törvények alkotmányosak-e vagy sem, viszont arra nincs felhatalmazása, hogy az Alaptörvény felett ítélkezzen.

¹³² Másképpen fogalmazva, az alkotmány maga nem tiltja az utcán alvást, de törvényes keretet biztosít ahhoz, hogy bizonyos okokra hivatkozva el lehessen fogadni ilyen célú rendeleteket és törvényeket. Ilyen ok lehet a közbiztonság, a közrend vagy a kultúra védelme.

talanságról szólnak, hanem egyfajta válságtünetként értelmezhetők: egyszerre összesűritik és kikristályosítják a poszt szocialista magyar társadalmat feszítő belső és külső ellentmondásokat.

A hajléktalanság kriminalizációja az elmúlt két évtizedben kétségtelenül egyre erősödő tendencia a magyar társadalomban, azonban az elmúlt néhány év fejleményei mindenképpen paradigmaváltást jeleznek. A közterületi hajléktalanság alkotmányos tiltásával, a hajléktalan emberek hatósági előállítására is alkalmas szállók megnyitásával a magyar állam lényegében visszatért ahhoz az államszocializmus alatt jellemző megközelítéshez, amely a szegénységet tabuként kezelte, a szegényeket pedig igyekezett eltüntetni szem elől. Fontos különbség azonban az államszocialista időszakkal szemben, hogy a jelenlegi kormány nemcsak törvényenkívülinek nyilvánította a hajléktalan embereket, de ezzel együtt szinte minden felelősséget elutasított a rászoruló állampolgárok tartós lakhatásának biztosításával kapcsolatban.

Magyarország rendszerváltás utáni neoliberális átalakítása a szélesebb népesség körében nagyon sok elégedetlenséget szül. Egy, a kelet-európai átmenetről végzett felmérés szerint a magyarok mind politikai, mind gazdasági értelemben elégedetlenek az új rendszerrel (Pew Global Attitudes Project, 2009). A felmérés szerint:

Magyarországon egyértelmű csalódottság érzékelhető a demokrácia jelenlegi állapotával kapcsolatban annak ellenére, hogy a többpártrendszerre való áttérés társadalmi elfogadottsága magas. A magyarok több mint kétharmada (77%) elégedetlen a demokrácia működésével. (...) Körülbelül tízből kilenc (94%) gondolja úgy, hogy az ország rossz úton halad, és hogy a gazdaság rossz helyzetben van. A politikai elittel szembeni kiábrándulás különösen erős Magyarországon, ahol csupán 38% hisz abban, hogy a választásokon való részvétel beleszólást enged a politikába.

A felmérés azt is megállapítja, hogy Magyarországon a többség szerint „az emberek gazdasági szempontból jobban éltek a kommunizmus alatt” (Pew Global Attitudes Project, 2009).

A poszt szocialista magyar állam tehát – függetlenül az aktuálisan kormányzó párt politikai hovatartozásától – már több mint két évtizede súlyos legitimációs válságban szenved, és a politikai és gazdasági elitnek egyre növekvő strukturális erőszakot kell alkalmaznia ahhoz, hogy biztosítsa uralmát. A szegénység fokozódó büntetése lényegében nyílt elismerése annak, hogy az olyannyira vágyott újkapitalista állam képtelen hathatós megoldást találni a már az államszo-

cializmusban is létező, mélyen gyökerező strukturális problémákra. Részben ezzel magyarázható az is, hogy annak ellenére, hogy a Fidesz vezetői tagjai voltak az államszocializmus lebontásáért küzdő demokratikus ellenzéknek, ma a párt autoriter politikája sokban hasonlít az általuk annyira gyűlölt államszocialista rezsimhez, amely a szegényeket okolta saját helyzetükért, és az elnyomást felszabadulásként, a formális részvételt pedig valódi demokráciaként hirdette.

A szegény és hajléktalan emberek elleni kormányzati intézkedések nem egy konkrét társadalmi problémát kívánnak kezelni, hanem egyfajta válaszreakciót testesítenek meg az uralkodó elit részéről egy sokkal általánosabb politikai, gazdasági, társadalmi és legitimációs válságra. Ahelyett, hogy az egyenlőtlenség és szegénység gyökerét próbálná orvosolni, a Fidesz-kormányzat az állami apparátus segítségével a szegény és marginalizált embereket nemcsak arra használja fel, hogy elrejtse saját képtelenségét a rendszerváltás ígéretének megvalósítására, hanem arra is, hogy igazolja egy olyan államkapitalista rendszer kiépítését, amely az osztályegyenlőtlenségek kiszélesítésén és a tömeges megfosztáson alapul.

4. „Mikor van itt a tettek ideje, ha nem ilyenkor?!”¹³³

Szerveződés a lakhatási jogokért Történeti áttekintés

Egy közösség politikai kultúrájának kulcsfontosságú eleme a történelmi tudatosság, hiszen a korábbi mozgalmak és alulról jövő kezdeményezések ismerete, illetve sikereik és kudarcaik elemzése számos tanulsággal szolgálhat a mindennapi küzdelmekben. Magyarországon általánosan elterjedt tévhit, hogy nálunk nincs hagyománya az állampolgári aktivizmusnak, és a szakirodalomban is viszonylag ritka a modern társadalmi mozgalmakról szóló munka. Pedig ha közelebbről megvizsgáljuk az ország történelmét, kitűnik, hogy az alulról kiinduló kollektív társadalmi cselekvés számos alkalommal fontos szerepet játszott a változás elindításában és a fennálló társadalmi viszonyok átalakításában. Mivel a lakhatással kapcsolatos állampolgári aktivizmus történetét – tudomásom szerint – alig-alig dolgozták még fel, e fejezetben ennek vázlatos bemutatására teszek kísérletet. A továbbiakban a lakhatási aktivizmus ismertebb és néhány kevésbé ismert példája segítségével röviden bemutatom, milyen hatással volt az egyes történelmi periódusokban az alulról érkező társadalmi nyomás a magyar állam szociális és lakáspolitikájának alakulására.

Ebben a fejezetben először az ún. megerősítő és átalakító politika közötti különbségeket veszem számba, majd vázlatos betekintést nyújtok a lakhatással és hajléktalansággal kapcsolatos aktivizmus történetébe az 1900-as évek elejétől egészen a rendszerváltásig. Annak érdekében, hogy láthatóvá tegyem a lakhatási mozgalmakat, és azon belül is a leginkább sérülékeny csoportok erőfeszítéseit, megkísérlem többé-kevésbé egységes történetté illeszteni a rendelkezésre álló adatok elszórt darabjait. A civil törekvések értékelése során

¹³³ Idézet a *Hétház* egyik lakbérsztrájkolójától az 1900-as évek elejéről (Kassák, 1983, 571.).

nemcsak a politikára gyakorolt hatásukat tekintem mérvadónak, hanem az önszerveződést és a közös célok felállítást önmagában is értéknek tekintem. Ebben és a következő fejezetben többek között az alábbi kérdésekre keresek választ: Kiből lesz mozgalmár? Mekkora a lakhatási mozgalmak bázisa? Kit mozgósítanak? Mik a követeléseik? Megerősítő vagy átalakító jellegűek? Milyen taktikákat és módszereket használnak? Milyen erőforrásokra támaszkodnak? Próbálnak-e engedményeket kikényszeríteni az államtól? Elismeri-e az állam az igényeiket? Van-e hivatalos vagy nem hivatalos politikai képviselőjük? Fordít-e az állam és a társadalom erőforrásokat az általuk megjelenített problémák megoldására?¹³⁴

Alulról szerveződő aktivizmus: megerősítő és átalakító megközelítések

A társadalmi problémákra adott kollektív válaszok meglehetősen eltérő módon viszonyulnak a fennálló rendhez és az uralkodó társadalmi viszonyokhoz. Nancy Fraser (1995) politológus „megerősítésként” és „átalakításként” azonosítja a két fő megközelítést, amely alapján a társadalmi küzdelmeket kétféle módon kategorizálhatjuk:

Az igazságtalanság *megerősítő jellegű* megközelítése alatt olyan megoldásokat értek, amelyek célja, hogy a társadalmi viszonyok méltánytalan következményeit anélkül korrigálják, hogy megbolygatnák azt a mélyben meghúzódó rendszert, amely ezeket okozza. Az *átalakító megoldások* ezzel szemben éppen azáltal akarják orvosolni a méltánytalan következményeket, hogy átstrukturálják a mélyben meghúzódó, ezeket előidéző rendszert. Az ellentét a végeredmény és azoknak a folyamatoknak az ellentmondása között feszül, amelyek [a méltánytalan körülményeket] okozzák. Nem a fokozatos és a robbanásszerű változás áll [itt] szemben egymással. (82., kiemelés tőlem.)

¹³⁴ Ebben a könyvben az állampolgárok mozgalmi tevékenységét vizsgálom, és nem foglalkozom a szegény embereknek nyújtott szociális ellátás olyan progresszív eseteivel, mint például az 1876-ban alapított Hajléktalanok Menhelye Egylettel (lásd Győri, 2003; Sándor, 2011), a két világháború közötti időszak *settlement* mozgalmával (lásd Hilscher, 1989), vagy az Egri Normával, amely a koldulás helyett kínált társadalmi alternatívát (lásd Ferge, 1986). A szakszervezetek és a politikai pártok szerepét is csak olyan mértékben tárgyalom, amennyire a kevésbé formális, alulról szerveződő kezdeményezések szempontjából relevánsak.

Hogy megvilágítsa a két megközelítés közötti különbséget, Fraser a jóléti államot megerősítő, a szocializmust pedig átalakító válaszként határozza meg. A jóléti állam a források egyenlőbb elosztását valósítja meg, magát a mélyen beágyazott politikai-gazdasági rendszert érintetlenül hagyja. A szocializmus ezzel szemben átalakítaná a termelési viszonyokat és így az egész gazdasági berendezkedést annak érdekében, hogy a forrásokat egyenlőbben ossza el (Fraser, 1995, 84.).

A megerősítő és átalakító megközelítések közötti különbség a lakhatással és a hajléktalansággal kapcsolatos kezdeményezésekben is tetten érhető. A modern *szociális ellátórendszer és az egyéni vagy csoportos jótékonyosság* – például az adománygyűjtés vagy a ruha- és ételadományok eljuttatása a rászorulókhhoz – olyan jó szándékú válaszreakciók a szegénységre, amelyek a megerősítő politikát testesítik meg. Az alulról jövő karitatív kezdeményezések jellemzően nagy szükség idején bontakoznak ki, és később vagy intézményesülnek, vagy eltűnnek.¹³⁵ Bár a szociális ellátás és a jótékonyosság egyaránt fontos szerepet játszanak az alapvető emberi szükségletek kielégítésében (és így emberi életek megmentésében), nem változtatják meg a fennálló hatalmi viszonyokat, és gyakran még új függőségi kapcsolatokhoz is vezethetnek a szolgáltatást nyújtó és az azt igénybe vevő, illetve az adományozó és az adományban részesülő között.

A *jogvédelem* már inkább rendszerszintű, de még mindig megerősítő jellegű válasz a lakásszegénységre. Mivel a törvényeknek döntő szerepük lehet a *status quo* fenntartásában, a jogvédelem és a jogfejlesztés olyan eszközök, amelyekkel jelentős közpolitikai változásokat lehet elérni a közösségi források újraelosztásában (is). Például New Yorkban az 1980-as években stratégiai pereskedés vezetett ahhoz, hogy az állam – az országban egyedülálló módon – elismerte az ún. szálláshoz való jogot (Hopper, 2003), és elkezdte kiépíteni a hajléktalanellátás intézményrendszerét. A szálláshoz való jogot egy 1979-es per (*Callahan v. Carey*) alapozta meg, amelyet az összes hajléktalan férfi nevében indítottak New York állam ellen. A per végén a bíró kimondta, hogy a New York-i alkotmány szerint az államnak kötelessége elszállásolni a hajléktalanná vált férfiakat. 1982-ben ezt a

¹³⁵ A rendszerváltás körüli hajléktalansággal kapcsolatos civil aktivizmus intézményesülésének történetét lásd a negyedik fejezetben.

jogot a hajléktalan nőkre, 2008-ban pedig minden hajléktalan családra kiterjesztették.

A jogvédelmi munkának azonban megvannak a maga határai. Ahogyan azt a New York-i példa is szemlélteti, a törvény megváltoztatása nem feltétlenül jelenti a mélyben meghúzódó társadalmi folyamatok megkérdőjelezését, amelyek a hajléktalanságot (újra)termelik. Röviden: a menhely nem otthon, és a szálláshoz való jog arra szolgál, hogy a fedél nélkül emberek átmeneti elhelyezést kapjanak, de nem biztosít nekik tartós lakhatást. Ezenkívül mivel a jogvédelem inkább az eredményt (a per kimenetelét vagy a jogszabály megszületését) és nem a folyamatot tartja szem előtt, a hajléktalan és szegény emberek többnyire passzív ügyfélként és nem aktív cselekvőként vesznek benne részt. Ily módon a klasszikus jogvédelemnek nem célja, és nem is feltétlen alkalmas arra, hogy a berögzült osztályviszonyokat átalakítsa, vagy azokat az egyéneket és csoportokat helyzetbe hozza, akiknek gyenge a kollektív érdekérvényesítési képességük.

A lakhatás területén elsősorban azok a kezdeményezések képviselnek átalakító politikát, melyek megkérdőjelezzik a lakhatás meghatározását áruként, és a használati értékét hangsúlyozzák. Idetartoznak például a tömeges föld- és lakásfoglalások. Bár a foglalások gyakran nem egy átfogó stratégia vagy mozgalom részeként történnek (lásd a magyarországi lakásfoglalások rövid történetét a negyedik fejezetben), rendszerint komoly kihívást jelentenek az uralkodó gazdasági logika számára, és rámutatnak a lakhatásnak az emberi szükségletek kielégítésében játszott központi szerepére (Corr, 1999).

Ezzel együtt azonban, az átalakító politika túlmutat a gazdasági viszonyok pusztá átrendezésén, és ki kell, hogy terjedjen az igazságosság Feldman (2006) által meghatározott mindhárom dimenziójára. Röviden: egyszerre kell megvalósulnia a *kulturális elismerésnek* (teljes értékű emberként, állampolgárként, etnikai csoport tagjaként stb.), az *újraelosztásnak* (gazdasági átalakítás, az olyan erőforrások, mint a lakás és a bérek elosztása) és a *politikai emancipációnak* (a civil és hivatalos politikában való részvétel). A lakhatásért folytatott küzdelemben ez nemcsak azt jelenti, hogy a hajléktalan embereket és a lakhatási gondokkal küzdőket az államnak egyenrangú állampolgárként kell elismernie, hanem azt is, hogy az érintettek vezető szerepet kell, hogy vállaljanak az *önszerveződő civil mozgalmakban*. Erre a típusú megközelítésre nyújt példát többek között a dél-afrikai kunyhólakók mozgalma, az *Abahlali baseMjondolo*, a Los Angeles-i *Community*

Action Network (LA-CAN), amely a város szegénynegyedének lakóit tömöríti, és a *Picture the Homeless*, amely New Yorkban mobilizálja és szervezi a köztéren és szállókon élő hajléktalan embereket.

A rendbontástól a képviselőig: a budapesti bérlőmozgalom az 1900-as évek elején

A XX. század első két évtizede a baloldali mozgalmak viharos időszaka volt, és a lakhatásért folytatott küzdelmek is ekkor voltak a legintenzívebbek. Amint a második fejezetből kiderül, az 1900-as évek elején Budapesten súlyos lakhatási válság volt. A lakáshiány soha nem látott méreteket öltött: 1900-ban az üres lakások aránya körülbelül a teljes állomány 3%-a volt, 1904 után ez az arány 1% alá csökkent (László, 1926). A szűk lakáspiac bizonyítanul körülményeket teremtet a bérlők számára, és a lakbérzsora is egyre elterjedtebbé vált (Gyáni, 1992). 1900 és 1907 között a kislakások bérleti díja – amelyek jellemzően a szegény lakosságnak adtak otthont – összesen 50%-kal emelkedett (László, 1926).

A mindennapi túlélési stratégiákon – például a társbérlők és ágybérlők befogadásán, valamint a gyakori költözésen (Gyáni, 1992, 83.) – túl egy nagyobb szabású bérlőmozgalom körvonalai is kezdtek kibontakozni. Bár a lakbérzsurával szembeni kollektív ellenállásról már 1895-ből származnak beszámolók,¹³⁶ a történeti távlatban is jelentős szervezkedés 1904 után indult el (Zimmerman, 2011, 59.). A bérlők mozgósítását a Szociáldemokrata Párt is támogatta: tömegrendezvényeiken gyakran agitáltak a bérháztulajdonosok és főbérlők ellen (Gyáni, 1992, 88.), amelyek ekkoriban többnyire bankok és nagyvállalatok voltak, és sokféle formában segítették a bérlők önszerveződését.

¹³⁶ Sőt, az Általános Munkássegylet már 1869-ben egy sor nagyobb megmozdulást szervezett a lakásínség és a lakbérzsora témája köré. „A bérkövetelések és a jobb lakásviszonyok követelése elég szorosan egybefonódott ebben az időben. Ugyanekkor a lakásviszonyok megjavítása, a lakbérzsora elleni harc kérdése a munkásokon kívül a dolgozó kisemberek különböző rétegeinek igen széles tömegeit érintette” (Nemes, 1952, 65.). Az augusztusban tartott népgyűlésen elfogadott követelések alapján meg is keresték Andrássy Gyula miniszterelnököt, és arra kérték, hogy támogassa a munkáslakások építését, és alakítson át kaszárnákat ideiglenes lakásokká munkások számára. A miniszterelnök elutasította a követeléseket, illetve a belügyminiszternek utalta át a kérvényt (Nemes, 1952, 72–73.).

Az aktivisták arra biztatták a bérlőket, hogy bojkottálják a kilakoltatás miatt megüresült lakásokat és a lakbéruszoráról ismert épületeket, valamint a bíróságon is rendszeresen megtámadták a kilakoltatási végzéseket. Susan Zimmerman beszámolója szerint egy 1906-os budapesti tüntetésen mintegy 40 ezer ember követelte, hogy állapítsák meg a lakberek felső határát (Zimmerman, 2011, 58.), miközben egyre több lakbérstrájk szerveződött és a kilakoltatásokkal szembeni ellenállás is szervezettebb formát öltött. Mindez összességében jelentős politikai nyomást képviselt, hiszen a bosszúságon túl a bojkottált ingatlanok piaci értéke erősen csökkent, így a lakás- és háztulajdonosok számára konkrét anyagi kárt is jelentett.

Kassák Lajos (1983) izgalmas leírást ad egy fővárosi lakbérstrájk-ról *Angyalföld* című írásában, amelyet 1962-ben Révész György *Angyalok földje* című filmjében is megörökített. Az ún. Hétházban¹³⁷ végzett intenzív mozgósítás időszakát követően – melynek során a szervezők házról házra jártak, felmérték a lakáskörülményeket, és számba vették a sérelmeket – a lakók elhagytak a lakbérfizetéssel. Céljuk az volt, hogy rászorítsák a tulajdonost a lakbércsökkentésre és az épületek állapotának javítására. Fontos megjegyezni, hogy a hagyományosan férfiak által irányított munkásszervezetek mellett a lakhatással kapcsolatos szervezkedésben a nők is központi szerepet játszottak. Kassák egy másik írásában így írja le a strájk alatt uralkodó hangulatot:

Vándorértekezletekkel, szónoklatokkal és énekszóval kezdődött, s elsején a lakók egyöntetűen megtagadták a házbérfizetést. A bank gondnokát nem engedték be az udvarra, a mindig szájaskodó házmestert megfélemlítették, és visszaszorították a lakásába. Tárgyalások következtek eredmény nélkül. Azután jött a rendőrség. A bizalmiakat beidézték a kapitányságra, az egyesületi csoportok fölосzlatásával fenyegetőztek, de mindez már nem használt semmit. Egyre több ház lakói határozták el a házbérfizetés megtagadását. Az asszonyok elszabadultak, mint a boszorkányok, s talán csak egy halálra szánt ember kellett volna ahhoz, hogy az egész város rendje fölboruljon. Silberstein olyan volt, mint valami megvadult kakas, nyugtalanul szaladgált, szónokolt és kiáltozott. Egész nap közöttünk élt, s az emberek közül sokan otthon maradtak a gyárakból, az asszonyok elfeledkeztek napi teendőikről, a leggyávábbakból is harcos katona és lelkesítő szónok lett. Szép napok voltak ezek, elszántsággal és reményekkel telítettek (Kassák [1910] 1999, 192.).

¹³⁷ Angyalföldi bérházak, amelyeket Ehrlich Manó gyártulajdonos építtetett 1897-ben a közelben található gyárak és üzemek munkásainak elszállásolására. Néhány évig Kassák Lajos is itt lakott (*Munkáslakások Angyalföldön*, 2002).

A Hétházban folyó sztrájk második hónapját követően a rendőrséget kivezenyelték, és mindenkit erőszakkal kilakoltattak. Mivel nem volt hová menniük, a kilakoltatott családok az épületek közelében tábo-roztak le, és nem voltak hajlandók elmozdulni. Miután a lakók többször összecsaptak a rendőrséggel, a tulajdonos végül kénytelen volt érdemi tárgyalásokat folytatni a lakók képviselőivel. A lakbérsztrájk végül egy kölcsönös engedményeken alapuló megállapodással végződött, amely alapján a lakók visszaköltözhetek lakásaikba. A megállapodás pontos tartalma utólag sajnos nehezen rekonstruálható, de úgy tűnik, hogy többek között tartalmazta a lakbérek csökkentését és a felhalmozott hátralék eltörlését is:

A házbérmozgalom a lakók győzelmével végződött. Hetekig, hónapokig tartott ez a harc, az emberek keményen állták a sarat, és sokat szenvedtek ez alatt az idő alatt. A háziurak kilakoltatták, a rendőrség meghurcolta őket, de végül mégis övék lett az utolsó szó. A lakásbérek lejjebb szálltak, s a hátralékban maradt összegeket nem kellett megfizetni. (Kassák [1910] 1999, 195).

Sok lakbérsztrájk végződött hasonló egyezséggel, amelynek során többek között újratárgyalták a bérleti feltételeket és a tulajdonos kötelezettségeit, illetve a tulajdonosokat gyakran arra is sikerült rávenni, hogy ún. kollektív szerződést írjanak alá a bérlőkkel. A szerződések garantálták, hogy a lakbérek elfogadható szinten maradnak, és azt is, hogy a tulajdonosok teljesítik az ingatlan karbantartásával kapcsolatos kötelezettségeiket. Sok szerződés ún. házbizalmi rendszert vezetett be, amelynek keretében a megbízottak – akik közül sokan a szakszervezetek tagjai közül kerültek ki (Gyáni, 1992, 90.) – képviselték a bérlőket a háziúrral folytatott egyeztetések során.

A tulajdonosok és bérlők közötti konfliktus az 1910-es években tetőzött. 1910-ben és 1911-ben a jól kidolgozott lakáspolitikai programmal rendelkező Szociáldemokrata Párt (lásd Varsányi, 2011) több mint 200 épületben szervezett lakbérsztrájkot. A sztrájkokban becslések szerint több mint tízezer bérlő vett részt. Ezek egyes esetekben erőszakos összecsapássá fajultak, és a sztrájkoló bérlők több épületet is megrongáltak. Mindent összevetve a lakók szempontjából a sztrájkok rendkívül sikeresek voltak: összesen 180 házban írtak alá valamilyen kollektív szerződést ebben az időszakban, és mindössze 11 kilakoltatás történt (Gyáni, 1992, 91.).

A bérlőmozgalom fontos szerepet játszott a lakhatási válságra adott közhatalmi válasz kikényszerítésében. Noha nem teljesült

a bérlők azon követelése, hogy szabják meg a lakbérek felső határát, 1907-ben a főváros új rendeletet fogadott el a bérleti jogviszony szabályozására, amely a korábbihoz képest nagyobb védelmet nyújtott a tulajdonosok legsúlyosabb visszaéléseivel szemben (Zimmerman, 2011, 58.). Később, amikor 1909-ben a főbérlők és tulajdonosok az összehangolt lakbéremelés mellett döntöttek (Gyáni, 1992), sok bérlő éppen az új rendeletek alapján tagadta meg a megemelt lakbér kifizetését. Kétségtelen, hogy bár az olyan reformer politikusok, mint Bárczy István polgármester és más kormánytisztviselők, fontos szerepet játszottak a közösségi lakáspolitikai fellendítésében (lásd a második fejezetet), az alulról jövő nyomás nélkül azonban mindez egészen biztosan nem ilyen mértékben és iramban történt volna meg.

A lakhatás körüli mozgósítás politikai hátterét a baloldali társadalmi mozgalmak növekvő jelentősége és a munkásosztály korábban nem tapasztalt politikai aktivitása adta. Ebben az időszakban szervezték meg a szakszervezetek a Szociáldemokrata Párttal együtt a magyar történelem egyik legnagyobb munkássztrájkját. 1912. május 23-án, a „vérvörös csütörtökön” több mint 200 ezer ember vonult utcára Budapesten, hogy általános választójogot és a miniszterelnök lemondását követelje (lásd Erényi, 1952). Bár a megmozdulást brutálisan leverték, a szociáldemokrata mozgalom erősödő befolyásához nem férhetett kétség, és a párt egyre növekvő társadalmi bázisával 1917–18-ra jelentős politikai hatalmat képviselt. A baloldal megnyugtatósa érdekében a kormány végül egy sor szegénypárti és munkásbarát reformot kezdeményezett többek között a munkajogok, az élelmiszer-ellátás és a lakhatás területén (Bódy, 2010).¹³⁸

Annak ellenére, hogy a munkásoknak nem voltak választott parlamenti képviselőik, több témában is sikerült részt venniük a döntéshozásban, többek között a lakásügyben is. Az első világháború idején jelentkező súlyos lakáshiány miatt 1917-ben az üres lakások és irodák hasznosítására az egész országban lakáshivatalokat állítottak fel. E lakáshivatalokon belül ún. lakbérbizottságok működtek, amelyekben a bérlők és a tulajdonosok is képviseltették magukat. A *Bérlők Egyesülete*, amely a bérlők érdekeit képviselte, szoros együttműködésben dolgozott a Szociáldemokrata Párttal, és a szociáldemokraták küldötte – egyben szakszervezeti vezető – a hosszú távú lakáspolitikai kialakításáért felelős Lakásügyi Állandó Bizottságnak is tagja volt (Bódy, 2010, 36.).

¹³⁸ Az állami lakáspolitikáról lásd a második fejezetet.

Küzdelem a túlélésért: kunyhólakók az 1920-as és 1930-as években

Mint láthattuk, a szervezett munkások a szociáldemokrata mozgalom révén némi politikai befolyásra is szert tettek. Noha ők is küzdöttek a megélhetésért, a lakhatási válság náluk sokkal nehezebb és kiszolgáltatottabb helyzetben élő csoportokat is érintett. Erre utal többek között a bódévárosok és különböző féllegális szükségslakótelepek tömeges elterjedése az 1920-as években. Móricz Zsigmond egyik novellájában így írja le az egyik ilyen telepet:¹³⁹

A telep a legcsodálatosabb világ a világon. Csupa bódé bódé után. Akkora deszkavityillók, mint egy falusi mellékhelyiség a házak mögött. Liceumkerítése van valamennyinek, tehát azért egy kis rend van a telepen. Az utacsák, gyalogösvények a liceumkerítések között sarkosan kanyarognak. A bódék százával sorakoznak, ezrével. Némelyikben világos van, a pici ablakokon kiszűrődik a petróleumlámpa fénye, ezek a gazdagok. Mert a legtöbb ablakban semmi világosság, legfeljebb, ha a tüzelő még fénylik itt-ott. Az anyák későn jönnek a munkahelyekről, s most ütik össze a kis vacsorát az otthon maradt gyerekeknek. Mert gyerek van itt elég. Minden háznál kettő-három, de sok helyen hat, nyolc is (Móricz [1933] 1987, 238.).

A Budapest mellett található pesterzsébeti *Hangyatelep* 1920-as évek derekától 1934-ig tartó történetét Böröcz Réka szociológus (2009) dolgozta fel igen részletesen, amely jól példázza a bódévárosok lakói, a helyi hatóság és az állam között kialakult ellentéteket. A *Hangyatelep* magántulajdonban álló területen épült, túlnyomórészt fabódékból, lakói mégis elsősorban a helyi hatóságokkal kerültek konfliktusba. A telep lakóinak többsége munkanélküli vagy nagyon szegény volt, sokan közülük cigányok (Böröcz, 2009, 45–46.). A gazdasági világválság idején a *Hangyatelep* lakóinak száma növekedésnek indult, és végül elérte a nyolcezer lelket.

Bár a helyi hatóságok több alkalommal megpróbálták kiűrítettetni az egész telepet, a *Hangyatelep* lakóinak évekig sikerült megakadályozni otthonaik lebontását. A városvezetés először a terület rossz hírnevére hivatkozva próbálta meg felszámolni a telepet 1929-ben, ám a viskólakók az alispánhoz fordultak, és kérték a kilakoltatás leállítását

¹³⁹ Az ún. ferencvárosi Kiserdő a Ferencvárosi pályaudvar déli részénél helyezkedett el.

10. kép. Lakás a Kiserdőn, 1936

és szükséglakások kiutalását (Böröcz, 2009, 47). Noha lakást nem kaptak, kérelmüket elfogadták, és felfüggesztették a kilakoltatást. Évekkel később, 1931-ben a város felhatalmazást kapott a telep lebontására, ám ezúttal maga döntött úgy, hogy nem hajtja végre a tervet, valószínűleg azért, mert a helyi döntéshozók tartottak az esetleges zavarásoktól (Böröcz, 2009, 55).¹⁴⁰ Végül 1934-ben, öt évvel az eredetileg tervezett időpont után a város lebontotta a viskókat. Néhány lakó szociális támogatásban részesült, és ideiglenes elhelyezést kapott, mások viszont elköltöztek, és újabb bódékat húztak fel (Böröcz, 2009, 103.). A bódévárosok lakóinak ez a fajta – valószínűleg viszonylag gyakori –

¹⁴⁰ Ez arra utal, hogy *Hangyatelep* esete nem volt egyedülálló, és a nagy gazdasági válság idején az esetleges ellenállás jelentős fenyegetést képviselt a helyi hatóságok szemében.

vándorlása nemcsak a túlélést szolgáló bevett gyakorlatként, hanem az ellenállás burkolt formájaként is értelmezhető.

A bódévárosok belső életéről alig áll rendelkezésre információ. A korabeli beszámolók nagy része a bódévárosokat és a szükséglakástelepeket csupán zavaró látványként kezeli, alig szentel figyelmet a lakók értékeinek, véleményének és életük kiemelkedő mozzanatainak. Amikor a viskólakók mégis megjelentek a nyilvánosság előtt, általában passzív, tehetetlen emberként ábrázolták őket, akik nagy anyagi ínségben és erkölcsi nyomorban tengetik életüket. Egy korabeli megfigyelő 1938-ban így foglalta össze a kor feltehetően tipikus vélekedését: „Aki valaha fél napot eltöltött szükséglakástelepen, tudja, hogy nem alkalmas terep erkölcsi lények kialakulására.” (Szécsi, [1938] 1963, 311.)

Üdítő kivételt képeznek a korabeli beszámolók között Móricz Zsigmond empátikus hangvételű írásai, amelyek a bódévárosokban tett személyes látogatásain alapulnak. Az 1933-ban született *Isten báránykái* című novella a már fent említett ferencvárosi *Kiserdőről* szól, amelynek lakóit a kilakoltatás fenyegeti. A szerzőre érezhetően mély benyomást tett a semmiből otthont teremtő lakók leleményessége és az, hogy a legnehezebb körülményekhez is képesek voltak alkalmazkodni (Móricz, [1933] 1990). Egy másik, fiktív történeten alapuló novellában – *Kiserdei angyalok* – Móricz többek között számba veszi a bódéváros lakóinak kreatív túlélési technikáit, és az alábbi helyzetleírás kapcsán szó esik a telepen élő emberek közötti (kényszeres) szolidaritásról is.

Csak éppen biccentéssel köszön neki. Bemegy a sötétbe. Nincs se lámpa, se tűz, nincs petróleum, nincs tüzelő. Kibontja a szatyort a sötétben, és kenyeret vesz elő, tör belőle a gyerekeknek, és egy-egy szafaládét ad a kis kezükbe.

A gyerekei boldogan sikoltanak.

– Szafaládé, szafaládé!

Ő is leül. Sötétben is ismeri a helyet. Ő is hozzáfog könnyes szemmel rágni a maga porcióját.

Az öregasszony az ágyához totyog. Látja, hogy neki nem hozott semmit, nem szól rá, nem panaszkodik, csak kezdi vackolni az ágyat. Két ágy van a szobában, a szemük lassan megszokja a sötétet, az ablakocska kissé derengő fényt ereszt be.

– Nem tojt a tyukocska – motyogja az öregasszony. – Azt mondják, már nem is fog tojni a télen.

Nincs kedve rá válaszolni. A kezében elkezd sütni, égetni a szafaládét.

– Nem adtak a jövő hétre cédulát – mondja a kis öregasszony –, nem adtak. Egy hónapban már azután csak két hétig fognak adni. Már nem lehet mást kapni, csak a templomnál zupát. Reggel zupa, délben zupa, este zupa.

Hirtelen nem megy le több falat a torkán. Mérgesen, mintha egy dühös kutyát akarna megszeliđíteni, odanyomja a negyed szafaládejét, ami még megvan, s egy darabka kenyeret az öregasszony markába, s azt mondja:

– Egye meg!

Az öregasszony egy pillanatig meglepetve hallgat. Akkor rögtön hozzáfog majszolni, mint a gyerekek, akik már megtanulták, hogy sokáig kell enni a jó húst, a jó lókolbászt, hogy sokáig élvezzék a mennyei jó ízt. Csak mikor már sokáig szopogatja fogatlan szájával, akkor mondja:

– Kátainé, maga is megtanulja azért...

– Mit tanulok én meg? – hördül fel az asszony.

– A kiserdei jóságot – mondja az öregasszony, és a sötétben a szeméből könnyek kezdenek szivárogni. (Móricz, [1933] 1987, 239.)

A családi és egyéb személyes kapcsolatokon kívül – az előbbi jelenetben az öregebb asszony például azért fogadja be a fiatalabbat a két gyerekkel, mert egy helyről származnak – a vallás is fontos szerepet játszott a bódévárosok közösségi életében (Szécsi, [1938] 1963, 312.). A *Hangyatelep* történetének egyik kiemelkedő pillanata volt például a katolikus egyház által celebrált ún. tömegesküvő, amelyre még a teleplakók távoli rokonai is eljöttek (Böröcz, 2009, 78.). 1933-as novelájában pedig Móricz ([1933] 1990) egy olyan házfelajánlásról számol be, amelynek során megáldották a bódételep (elbontással fenyegetett) házait.¹⁴¹ Bár ezek az események nem kifejezetten politikai természetűek, mindenképpen rámutatnak arra, hogy a „nyomortanyákon” a túlélés napi küzdelmei mellett aktív közösségi élet is folyt.

A bódévárosok potenciális bázist jelentettek a politikai mozgalmak, így a kommunisták számára is. Bár nem világos, hogy próbálkoztak-e agitációval a lakók által felhúzott „illegális” telepeken, az újonnan alakult Magyarországi Szocialista Munkáspárt 1926 szeptemberében éppen a *Mária Valéria szükséglakótelepen* tartott fórumot.¹⁴² A felhívás szerint a „Mária Valéria-telep lakói a legnagyobb nyomorúságban élnek. Embertelenül kis szobákban 8-10 ember van

¹⁴¹ Az Egyetemi Mária Kongregáció 1935–36-ban *Kiserdő*, 1937–38-ban pedig *Telepünk* címmel adott ki folyóiratot a kiserdei telep életéről, elsősorban az ifjúság számára.

¹⁴² A Mária Valéria-telep állami építésű volt, azonban elég rövid idő alatt nyomornegyeddé vált, így társadalmi szerveződése és erőforrásai tekintetében is sokkal inkább hasonlított egy informális bódévárosra, mint hivatalos állami lakótelepre.

összezsúfolva. (...) A telepen nincs iskola, nincs orvos, nincs gyógyszerár” (*Történelem*, 2010). A beszámoló alapján a népgyűlés feltehetően lehetőséget biztosított a telepen lakóknak, hogy hangot adjanak sérelmeiknek, a szocialista pártnak pedig arra, hogy újabb tagokat toborozzon.

Amint azt a *Hangyatelep* története is mutatja, a viskólakók az ellenállás sokféle formáját alkalmazták, és készek voltak megvédeni otthonukat a fenyegetően fellépő hatóságokkal szemben. Ezzel együtt – mivel a bódévárosok kialakulása mögött az elsődleges mozgatórugó a túlélés volt – nem rendelkeztek kimondottan politikai célokkal, és nem vettek részt a tágabb lakhatási mozgalomban sem. Ennek ellenére pusztán létük is szálka volt az uralkodó rezsim szemében, és a szociális körülmények romlásával az 1930-as években a nyomortelepek lakói is egyre fogékonyabbá váltak a radikális eszmékre (Gyáni, 1992, 155.). Ezek alapján nagyon is könnyen elképzelhető, hogy éppen a félelem a szegény tömegek erejétől húzódott meg a hatóságok azon – sokszor sikertelen – törekvése mögött, hogy a lehető leghamarabb felszámolják ezeket a telepeket (Nagy-Csere, 2010, 52–53.).

Ellenállás az államszocializmus idején

Bár a negyven éven át tartó államszocializmus különböző korszakait eltérő mértékű politikai elnyomás jellemezte, a spontán civil aktivizmus lehetősége mindvégig csekély maradt. Az 1948–49 utáni sztálinista diktatúra kegyetlenül elfojtott minden önszerveződő és spontán tevékenységet, és semmiféle ellenvéleménynek nem engedett teret. Annak ellenére azonban, hogy az állam az élet minden területét igyekezett ellenőrzés alá vonni, a Rákosi-rezsim alatt például élénk volt a mezőgazdasági termények feketepiaci, és több gyárban sor került néhány jelentősebb sztrájkra is, így Csepelen, Kispesten és Várpalotán (Brown, 2004).

A társadalom válasza a brutális elnyomásra és a tömeges megfosztottságra az 1956-os forradalom volt. Bár a forradalmat leverték, a Kádár János neve által fémjelzett új vezetés kénytelen volt enyhíteni az állami ellenőrzés szigorán, és az erőltetett iparosítás ütemét és mértékét is csökkentették. Az állampárt csak bizonyos engedmények révén tudta megszilárdítani hatalmát, amelyek közül a legfontosabb

a folyamatosan emelkedő életszínvonal ígérete és a fogyasztás fokozatos liberalizációja (az ún. kádári konszenzus) volt.

Az '56 utáni szocialista állam viszonylag enyhe politikai légköre ellenére a társadalmi részvételt továbbra is erősen szabályozták. Az állampolgári részvétel a központilag szentesített kulturális és egyéb csoportok és szakszervezetek, illetve a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) keretei között zajlott, amelyek mind rendkívül bürokratikus és hierarchikus szervezetek voltak. A hivatalos fórumok szűkössége miatt a lakosság jellemzően burkoltan fejezte ki ellenállását a politikai elnyomással szemben. A passzív ellenállás különböző formái – például a rendszeres és tömeges távolmaradás – gyakoriak voltak a munkahelyeken, és élénk második gazdaság alakult ki a munka, az árak, a lakhatás és a kultúra (különösen a képzőművészet, a zene és a divat) területén. Noha az ellenállás e rejtett formái okoztak némi fejtörést az uralkodó elitnek, nem rengették meg alapjaiban az uralkodó párt hegemoniáját (lásd Brown, 2004).

Mivel a lakáspolitikai az 1956 utáni rezsim legitimációjának egyik fő forrása volt, viszonylag sok társadalmi küzdelem zajlott körülötte. Az érdekvérvényesítés nagy része egyéni szinten történt, a helyi tanácsnak vagy egyéb szervezetnek benyújtott panaszok és kérvények formájában, illetve az emberek személyes (és politikai) kapcsolataikat használták fel arra, hogy különböző előnyökhöz jussanak (vagy csupán biztosítsák az alapvető szolgáltatásokat). A tanácsi bérlakásokban élők legfőbb gondja a megfelelő karbantartás volt. Az ingatlankezelő vállalatok (IKV) nem tudták megfinanszírozni a nagyobb felújításokat, és csak a minimálisan szükséges fenntartási munkákat végezték el. Az IKV-k híresen lassan és rosszul végezték a munkájukat, és sok lakó csak napi szintű csatározások árán tudta rávenni őket egy-egy akut probléma megoldására. Ezzel együtt az ingatlankezelés a szocialista bürokrácia egyik „puha” területéhez tartozott, így az állampolgárok az IKV-kon keresztül közvetlen kapcsolatba tudtak kerülni az állami tisztségviselőkkel, és személyesen is fel tudtak lépni saját érdekeik védelmében (Nagy, 2011). Ahogy a mindennapi élet oly sok területén, a személyes kapcsolatok itt is nagy szolgálatot tettek az ügyintézés során. Még az után is, hogy az 1970-es években szabályozottabbá vált a lakások kiutalása, a személyes kapcsolatok fontos szerepet játszottak nemcsak az ügyek elintézésben, de a lakáshoz jutásban is (Majtényi, 2009, 36.).

A kollektív cselekvés tekintetében az újonnan épült lakótelepekre beköltöző munkások között az ellenállás számos formájával találkozhatunk. Az 1940-es évek végén például az angyalföldi *Élmunkás lakótelep* egyik épületének lakói nem voltak hajlandóak lakbért fizetni, mert elégedetlenek voltak a lakásokkal, és megtudták, hogy más környékbeli lakók hátralékai felett szemet hunytak. A szocialista rendszerben ez a fajta ellenállás szinte egy lakbérsztrájkkal felért (Prakfalvi, 2009). Az ellenállás egyéb módjai között szerepelt a kiutalt lakások nem rendeltetésszerű használata (például állatokat tartottak a lakásban), a kiköltözés megtagadása egy-egy dolgozó elbocsátása után, illetve a lakások megrongálása bosszúból (Prakfalvi, 2009, 136–137).

Természetesen a munkásszállókon sem volt teljes a béke, itt is számos alkalommal összeütközésbe került a lakosság és az állami apparátus. 1960-ban például a *Lordok Háza* lakói panaszt tettek egy szerintük jogellenes felmondás miatt (Horváth S., 2012). Levelükben arra kérték a vezetőséget, hogy engedjék őket továbbra is a szállón maradni, vagy biztosítsanak számukra egyéb elhelyezést. Kérelmükben ezt írták:

[A] felmondást követően igyekeztünk más szállást találni, de sem az újságokban, sem az állam hirdetőtábláin, sem ismerősök között nem sikerült találni. A házak kapujára kiadó ágyakat hirdető kirajzszegelt papirosokat sem látni már sehol. Az pedig emberileg elképzelhetetlen, hogy a napi munka után fáradtan, az utcán csavarogva vagy egy parki padon a hideg éjszakákat átreszketve menjünk másnap újra dolgozni. (Idézi Horváth S., 2012, 234–235.)

A kérelmezők végül engedélyt kaptak, hogy a munkásszállón maradjanak – egészen addig, amíg felújítás miatt az épület nagy részét be nem zárták. Noha kevés ilyen esetet dokumentáltak, minden bizonnyal igen gyakoriak volt az ilyen és ehhez hasonló mikroszintű érdekérvényesítési akciók.

Noha a lakásfoglalás önmagában nem feltétlenül nyílt politikai aktus, egy üresen álló ingatlan vagy földterület kollektív elfoglalása alapjaiban kérdőjelezi meg az uralkodó tulajdonjogi viszonyokat és társadalmi normákat, az államot pedig válaszreakcióra kényszeríti. A XX. század második felében az első jelentős lakásfoglalási hullám a II. világháború alatt és közvetlenül utána indult el, amikor az emberek a háború alatt megüresedett ingatlanokba költöztek be. Ekkoriban a hatóságok szemet hunytak e gyakorlat fölött, sőt a foglalások nagy részét később legalizálták, mert a lakáshiány megoldását látták

benne. Az államosított lakások elosztásának szabályairól szóló 1953-as rendelet részben éppen abból az igényből nőtt ki, hogy rendezzék az önkényes foglalatásokat.¹⁴³

Az államszocializmus alatti lakásfoglalások második nagy hulláma az 1956-os forradalom körüli társadalmi és politikai zűrzavar közepette zajlott. Ekkoriban több ezer ember költözött be a megüresedett vagy épülő állami tulajdonú lakásokba. A lakásfoglalók közül sokan éltek nyomorúságos körülmények között, vagy olyan lakásban, amely a felkelés során komolyan megrongálódott. Több ezer, a még 1956 elején a Duna-kanyarban történt földrengés és az ország déli részén pusztító jeges árvíz miatt otthontalanná vált ember szintén Budapesten keresett magának lakóhelyet. A lakásfoglalók között voltak azok is, akik évek óta vártak lakásra, és végül úgy döntöttek, saját kezükbe veszik lakhatásuk rendezésének ügyét (Sindelyes, 2008). Noha pontos számok nem állnak rendelkezésre, jól érzékelteti a foglalatások léptékét, hogy ebben az időszakban csak a XIII. kerületben 1100 lakást foglaltak el (Eörsi és szerzőtársai, 2006, 65.). Hajdu Miklós emlékirataiban így számol be egy 1956-os lakásfoglalási kísérletről:

A Rippl Rónai utcán járva azt kellett látnom, hogy az emberek sorban foglalják el azokat a lakásokat, villákat, amelyeket eddig az időpontig szovjet családok laktak, de most félelemből elmenekültek, elhagyták. Úgy ahogy otthagyták, berendezve, felszereléssel, úgy foglalták el lakástalan családok.

Éppen anyámékhoz mentem a Szív utcába és ott találtam volt sógoromat, Andrást, aki ezidőtájt a Bethlen utcában lakott albérletben. (...) Mikor a Szív utcában összetalálkoztunk, hívtam magammal, menjünk lakást szerezni. A Rippl Rónai utca és környékén, a Lendvai utcában is, meg a Délibáb utcában már minden el volt foglalva. A Dózsa György út sarkán emberek ácsorogtak és egy teherautóra igyekeztek felszállni. Nagy, nemzetiszín lobogó volt a kocsira kitűzve. Kérdeztem, hová mennek? Hát az Abonyi utcába lakást szerezni, volt a válasz. No, András, szálljunk mi is fel, mondtam és már húztak is fel bennünket a kocsin lévőkhöz. Több jelentkező nem lévén, már indult is a kocsis. Az Abonyi utcában, párt és egyéb iskolai célra igénybevett házakat már mind megszállták a környék lakásfoglalói. Egyetlen üres szoba sem volt már, mire mi odaértünk. Az autón lévőkhöz tartozói már hamarabb odamentek és azok most erősítésként mentek megvédeni a szerzeményt.

Nagy búsan indultunk visszafelé Andrással. A Hősök terénél eszembe jutott, hogy a Bajza utca sarkán (...) a MASZOLAJ közös vállalat szovjet alkalma-

¹⁴³ 1/1953. (III. 24.) MT rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről. A lakásfoglalásokról és a szabályozásról részletesebben lásd a második fejezetet.

zottai laknak. (...). Nézzük meg, hátha ott még találunk valamit? Határozott felépésemre a házmesterné kinyitott egy lakást, ahonnan elmentek lakói. Igénybe is akartuk venni, mondván, hogy formálisan egy elhelyezett székkel lefoglalom és másnap költözünk is. Nem tudni, a házmesterné kinek szánta a lakást, vagy csak be volt gyulladva, azt tanácsolta, ne ezt a lakást foglaljuk el, mikor ott van velük szemben egy egész épület, üresen. A volt járási pártbizottság épülete. (...)

Szóval átmentünk a Bajza utca másik oldalára. Némethné, a gondnok-házfelügyelő nyitott kaput és elmondtuk mi járatban vagyunk. Akkor már vagy öt napja senki be nem tette a lábát a pártemberek részéről. Megállt az idő október 23-án ebben a házban. Az íróasztalokban a kettéharapott szendvicsek ott száradoztak, zöldültek, a kávé poharakban még maradék kávé, az írógépek úgy, ahogy nagy sietve, menekülésszerűen otthagyták azok, akik legutóbb a billentyűket ütögették. Az emeleten [az] egyik nagy szobát néztük ki magunknak és közöltem a megszeppent nővel, hogy átmenetileg itt fogunk lakni. Tudjuk, hogy ez így, ebben az állapotában nem alkalmas lakás céljára, de majd később biztosan lesz lehetőség az átalakításra vagy cserére.¹⁴⁴

A lakásfoglalók nagy száma miatt az állam nem tudott mindenkit kilakoltatni, így 1957-ben törvényben szabályozták azoknak a beköltözőknek a jogállását, akik az 1956-os felkelés idején foglaltak el üres lakásokat. Az új törvény értelmében többségük bérlővé válhatott (Győri és Gábor, 1990, 79.), bár volt olyan is, akinek pénzbírságot kellett fizetni.¹⁴⁵

A lakásfoglalások harmadik hulláma a korábbiaknál diffúzabb formában jelentkezett: az 1956 utáni évtizedekben a szegény vidéki – többnyire cigány – családok költöztek Budapestre munkalehetőség reményében, és gyakran üres lakásokban húzódtak meg (olykor átmeneti jelleggel, amíg nem jutnak hivatalosan lakáshoz). Noha a rezsim igyekezett elkerülni a kilakoltatásokat, és legtöbbször megpróbált valamilyen szükségmegoldást biztosítani a kiköltöztetett családok számára (Matern, n. d.), az 1980-as évekre a kilakoltatás tabujellege valamelyest csökkent. 1987-ben például, egy összehangolt intézkedés során, több mint száz „önkéntes lakásfoglaló” családot

¹⁴⁴ Idézet Hajdu Miklós nem publikált emlékirataiból (köszönet érte Nagy Nikolettának). Az eredeti veveket megváltoztattam (U. É. T.).

¹⁴⁵ 1957. évi IV. törvény az államigazgatási eljárás általános szabályairól. Noha a törvény kivételt tett azokkal, akik a felkelés alatt lakásokat foglaltak el, és engedélyezte, hogy bérlőkké váljanak, magát a lakásfoglalást betiltották, és az állam minden (formális) felelősséget elhárított magától az önkényes beköltözők elhelyezésével kapcsolatban (Győri és Gábor, 1990, 77.).

lakoltattak ki egyetlen – pontosan meg nem jelölt – budapesti kerületben (Matern, 1991, 50.).

Az államszocializmus idejének kollektív politikaellenes hozzáállása, az ún. belső emigráció (Havasréti, 2006) egyik jellegzetes példája volt az 1970-es években megjelenő „csöves” szubkultúra. A jellemzően szegény fiatalok köréből kikerülő csöveseknek nem voltak kifejezett politikai céljaik; ellenállásuk legfontosabb eleme a rendszer által elutasított zene és életmód volt, amely szinte semmilyen szempontból nem felelt meg az uralkodó normáknak (lásd pl. alkohol- és kábítószer-fogyasztás, „munkakerülés” stb.). Azonban a csövesek jelenléte nemcsak kulturális tabukat döntögetett, hanem közszemlére tette a rendszer működési zavarait, többek között a létező szegénységet is. Ez súlyos ellentmondásban volt az uralkodó elképzeléssel, miszerint a szocialista Magyarországon nem létezik szegénység, és a szociális intézmények tökéletesen működnek. Dr. Ratkóczi Éva pszichiáter ezt így fogalmazta meg:

Amíg a beatfiatalok jóízű ellenindulatokat váltottak ki a „normatartó” többségből, a csövesek alattomos agressziót és tompa elutasítást hívnak belőle elő. Koszlott csoportosulásaik kellemetlen színfoltok a nagyváros betonozott terein és aluljáróiban. Kihívóan kellemetlenek, még ha nem kötekednek senkivel: látványuk egymagában azzá teszi őket. A jóllakottat az éhezésre, a rendőrt a rendtelenségre, a higgadtan fontolgatókat a bölcsesség tehetetlenségére emlékeztetik, a társadalom biztonságra berendezkedett derék tagjait egész életvitelük megkérdőjelezésével molesztálják (Ratkóczi, 1983, 194.).

A jellemzően rejtett és kevésbé szervezett, egyéni ellenállási formák mellett markáns kivételt képez a *Szegényeket Támogató Alap* (SZETA), amely egy „független polgári kezdeményezés [volt] a szociálpolitika korrigálására” (Kis és Kőszeg, 1985). A szervezetet Kemény István szociológus tanítványai alapították 1979-ben, és fő tevékenysége a szegények támogatása volt magánszemélyek adományai segítségével. Amikor a SZETA tagjai postai úton vagy személyesen értesültek egy-egy család vagy egyén egzisztenciális nehézségeiről, saját rokonsági és baráti körük bevonásával próbáltak anyagi vagy egyéb segítséget nyújtani. Mivel a rezsim hivatalosan nem engedélyezte a SZETA tevékenységét, és a csoport tagjai és támogatói közül sokan szerepet vállaltak az egyre erősödő demokratikus ellenzékben is, a szervezet folyamatos rendőri megfigyelés alatt állt (Kardos, 1998).

Néhány kirívó esettől eltekintve a SZETA nem került nyílt politikai konfrontációba az uralkodó elittel. Egy alapító szavaival élve: egy

„[d]emokratikus társadalomban a SZETA a maga céljaival és módszereivel tökéletesen érdektelen, ismeretlenségre ítélt csoportoska maradna” (Kis és Kőszeg, 1985). Mégis, ez az önszerveződő állampolgári csoport, amely felhívta a figyelmet a létező szocializmus hiányosságaira, komoly ideológiai kihívást jelentett a rezsim által preferált monolitikus közélettel szemben.

A SZETA (...) léte első pillanatától erős politikai tartalmakat hordoz, és erős politikai indulatokat kavart. Politikai lépés volt a megalakulás pusztán ténye, mert a mai Magyarországon politikai tettek számítanak egy mindenfajta hivatalos konstrukción kívül eső, nem engedélyezett szervezet létrehozása, bármilyen tartalmú célok érdekében történjen is, mert példát statuál: az autonóm társadalmi cselekvésnek az adott szűkös keretek között is vannak kihasználható lehetőségei. (Kis és Kőszeg, 1985.)

Bár a SZETA néhány tagja részt vett a *Beszélő* című, erősen rendszerkritikus szamizdat folyóirat kiadásában, a szervezet maga nem lépett túl a jótékonyág keretein. Jelentősége mégis kétségbevonhatatlan, hiszen megtörte a szegénységet övező társadalmi hallgatást, lehetőséget biztosított a szociálpolitikai eszmecserére, és autonóm teret hozott létre az állampolgári részvétel és társadalomkritika számára.

Gazdasági átalakulás és politikai nyitás a rendszerváltás idején

Az államszocializmus idején a politikai jogokat erősen korlátozták, miközben a munkához, az egészségügyi ellátáshoz, az oktatáshoz és a szociális ellátáshoz való jogot kiterjedt, államilag finanszírozott intézményekkel érvényesítették. Vagyis ez a rendszer kísérletet tett arra, hogy a jóléti államot a politikai szabadságjogok biztosítása és valós társadalmi részvétel nélkül építse fel. Pedig – ahogyan arra Ferge Zsuzsa (2002) is rámutatott – a szociális és politikai jogok nem választhatóak el egymástól.

Nem vagyok meggyőződve, hogy a szociális *jogok* létezhetnek a polgári és politikai jogok alapvető (szubsztanciális) követelése nélkül, mert csak ezzel a két másik fajta joggal lehet őket garantálni. Mindenesetre a szociális jogok biztosan legitimebbek, erősebben és kevésbé könnyen visszavonhatóak, ha a polgárjogok segítségével követelik és küzdi ki őket, és demokratikusan szavaznak rólok a politikai jogok segítségével, mint ha fentről leadott ajándékok volnának. (5., kiemelés az eredetiben.)

Az 1980-as évek végén jelentkező politikai és gazdasági változásokkal lehetőség nyílt arra, hogy a szociális jogok a demokratikus részvétel útján érvényesüljenek. Bár Magyarországon nem volt a lennyel *Szolidaritáshoz* mérhető alulról kiinduló kezdeményezés, és az államszocializmust sem felkelés döntötte meg, a társadalmi mozgósításnak fontos szerepe volt a rendszer válságának felszínre hozásában. A progresszív diákkörök, a békemozgalmak, a különböző zöldmozgalmak (Szabó, 1998a, 124.), a szamizdat kiadványok és a SZETA tevékenysége együttesen alkotta az 1980-as évek földalatti vagy féllegális civil kultúráját. Az átmenet időszakában ezek a kezdeményezések gyakran központi szerephez jutottak (elsősorban az Ellenzéki Kerekasztalon keresztül), a régi rendszer bukását követően pedig a korábbi ellenzéki csoportok tagjai közül többen be is kerültek az Országgyűlésbe.

Azonban – ahogy azt már oly sokan és sok helyen kifejtették – az ország 1989-es demokratikus átalakulásának egyik nagy tragédiája éppen az volt, hogy a politikai jogok visszakövetelése nem járt együtt a szociális jogok megtartásával és megerősítésével (lásd a második fejezetet). Bár az 1989-ben hatályba lépő alkotmánymódosítás értelmében Magyarország *szociális piacgazdaság* lett, a strukturális kiigazítás okozta sokk és a radikális ideológiai szakítás az államszocializmussal lehetetlenné tette ennek gyakorlati megvalósítását. Az átmenet első napjaiban még erőteljes szociális követelések hamar elcsöndesedtek. A SZETA története két szempontból is jól példázza azt, ahogyan a szegénység témája a rendszerváltás után alakult. Egyrészt, a képviseleti demokrácia bevezetése, a polgárjogok visszaállítása és a civilekkel szemben elfogadó politikai környezet hatására az alulról szerveződő mozgalmak viszonylag gyorsan átalakultak szolgáltató intézményekké. Másrészt a magyarországi liberalizmus, amely korábban élesen rávilágított az államszocializmus politikai és szociális hiányosságaira, lényegében eggyé vált a neoliberalizmussal, és alkalmatlanná vált a társadalmi egyenlőtlenségek és a politikai kirekesztés kritikájának képviseletére.¹⁴⁶

¹⁴⁶ 1989-ben a *Századvég* folyóirat körkérdest tett közé „Mi lesz veled, magyar szociáldemokrácia?” címmel, amelyre többek között Solt Ottilia is válaszolt. Válaszában azt hangsúlyozza, hogy bár feltétlen elkötelezett a baloldali értékek iránt, a magyar társadalom fejlődéséhez először a politikai szabadságjogok érvényesítésére van szükség, amelyre később rá tud épülni a jóléti állam. „Ha modern munkáspár-

Ami a civil intézményesülést illeti, a SZETA már 1989-ben bejegyzett egyesület lett, és a korábbi nem hivatalos vezetőség helyére kuratóriumot választottak. Bejegyzése után nem sokkal költségvetési támogatást is kapott, amelyet egyebek mellett arra használt, hogy Magyarországon először otthont nyisson bántalmazott nők számára. Noha a szervezet fókusza a mozgalmi munkáról egyre inkább az intézményes ellátás felé tolódott, a SZETA az 1990-es évek közepéig megőrizte haladó szellemét: többek között kiállt a lakásfogalók mellett, és tagjai közvetlen akciókkal is próbáltak küzdeni a kilakoltatások ellen.

Egy 1991-es zuglói tüntetés jó példája annak, ahogyan a rendszerváltás után a radikalizmus összeolvadt az intézményesített szociális munkával. A XIV. kerületi Szatmár utcában számos család élt lakásfogalóként egy meglehetősen rossz állapotú épületben. Miután megtudták, hogy a családokat ki akarják lakoltatni, a SZETA és több más szociális szervezet aktivistái elállták az épület bejáratát, és nem engedték, hogy a hatóságok végrehajtsák a kilakoltatást. Végül a kerületi polgármester leült tárgyalni a tüntetőkkel, és sikerült is egyezségre jutniuk az épület és a családok sorsával kapcsolatban: az ingatlant a *Máltai Szeretetszolgálat* kapta meg, és a mai napig családok átmeneti otthonaként működteti. Vecsei Miklós,¹⁴⁷ az egyik résztvevő így emlékszik vissza:

A kilakoltatás napján felsorakoztak a nagy teherautók, mi meg beálltunk az ajtóba, mert nekünk az önkormányzat azt ígérte, kapunk időt arra, hogy megelőzzük huszonhat család utcára kerülését. Solt Ottilia a maga módján kiabálni kezdett, őt elvitték a rendőrök, mert nem ismerték fel, de azután kiderült, hogy

tot akarunk, akkor fel kell dolgozni társadalmunk tényleges működését, nem fiktív, hanem a valóságos helyzetre kell válaszokat keresni. Egyelőre kevésbé vagyunk felkészültek erre a feladatra. Kevesebb a buktató, ha a társadalom vállalkozói arca felé fordulunk; annak politikai kifejezésére pedig az önálló polgárra apelláló liberális értékkör az alkalmasabb. A polgár nálunk mindmáig nem emancipált egzisztenciája vitathatatlan építőköve mindenfajta modern berendezkedésnek, s azt hiszem, megspórolhatatlan lépés. A polgár méltóságának és biztonságának kiterjesztése a szabad tulajdontól függő munkavállalóra – mert mi más a szociáldemokrácia tartalma? – csak a következő lépés lehet. Talán nem kell vele várni száz évig, de hogy meddig, ez nincs megírva semmiféle sorskönyvben – rajtunk múlik. Remélhetőleg szót értve a szociáldemokratákkal, szeretném, ha minél kevesebbet késne a munkások – a ma társadalom alatti szegényeinek – emancipációja.” (Solt, 1990.)

¹⁴⁷ Később hajléktalanügyi miniszteri biztos (lásd a második fejezetet), jelenleg a Máltai Szeretetszolgálat alelnöke.

országgyűlési képviselő, és az nem úgy van, hogy a járőrök csak úgy elvisznek egy képviselőt. Akkor a végrehajtó azt mondta, most nem tudja, mit kell csinálni. Mindenki bement a polgármesteri hivatalba, a rádiók, tévék az utcán várták a fejleményeket. Én azt mondtam, így ahogy van, adják oda a házat, és innentől kezdve nem kérünk semmit. Mi be fogunk költözni és valami meg fog változni. (Idézi Romhányi, 2010a.)

A politikai liberalizmus kiüresedését a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) története illusztrálja a legjobban, amelynek több képviselője korábban a SZETA tagja volt. Solt Ottilia,¹⁴⁸ a SZETA egyik létrehozója 1990 és 1994 között országgyűlési képviselő volt, és a szervezet sok más tagja és szimpatizánsa is tevékenyen részt vett az ország szociálpolitikájának kialakításában (közéjük tartozik például Demszky Gábor,¹⁴⁹ Győri Péter¹⁵⁰ és Iványi Gábor¹⁵¹ is). Ám hiába volt jelen a SZETA számos képviselője a politika főáramában, a szegénység és társadalmi egyenlőtlenség témája igen hamar eltűnt a közbeszédből, és a szociális kérdések sem szerepeltek a nagypolitika prioritásai között (Bukta, 2004).¹⁵² Szalai Júlia (1998) szociológus a '90-es évek végén így írt a szegénység mint politikai kérdés marginalizálódásáról:

[A] szegénység kérdése csaknem a rendszerváltás pillanatában lekerült a komolyan megtárgyalandó politikai kérdések listájáról. A létminimum alatt élők növekvő számáról a sajtóban közétett rendszeres jelentések hangvételükben is alig különböznek a hosszú távú meteorológiai előrejelzésektől, a szegénység „mibenléte” iránt pedig alig mutatkozik érdeklődés; a „miért szegények a szegények” kérdését legfeljebb idelátogató nyugatiak teszik fel manapság. Kérdésükre azután többnyire semmitmondó és lefegyverző választ kapnak: a szegénység bizony a szocializmusból a piacgazdaságba való átmenet elkerülhetetlen velejárója, növekedése pedig szoros összefüggésben van gazdasági nehézségeinkkel. Az állításban bizonyosan jó adag igazság van. A kérdező számára azonban nem a tétel igazságtartalma a legfőbb üzenet, hanem az, hogy a válaszból világosan érzékelheti: a szegénység ebben az országban nem „ügy”. És tényleg nem az – legalábbis a szó politikai értelmében nem az. (55.)

¹⁴⁸ Solt Ottilia összegyűjtött írásait lásd Solt (1998d).

¹⁴⁹ 1990–2010 között Budapest főpolgármestere.

¹⁵⁰ 1990 és 2002 között fővárosi önkormányzati képviselő (a Szociálpolitikai és Lakásügyi Bizottság elnöke), majd 2002 óta a Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei (BMSZKI) szakmai igazgatóhelyettese. 1990-es alapítása óta a Menhely Alapítvány kuratóriumának az elnöke.

¹⁵¹ 1989 óta az Oltaom Karitatív Egyesület elnöke.

¹⁵² Éppen ez volt az egyik oka annak, hogy Solt Ottilia nem indult újra képviselői helyéért az 1994-es választásokon.

Bár az SZDSZ – egyre inkább marginalizálódó pártként – sokáig foglalkozott még a vallásszabadság, a melegjogok és az iskolai integráció ügyével, a párt ideológiája fokozatosan leszűkült a gazdasági (neo)liberalizmusra (lásd Pogátsa, 2013), és programjában már egyáltalán nem jutott szerep a szegénység és az egyenlőtlenség elleni küzdelemnek. Ami az állami szerepvállalást illeti, az intézményesült szociálpolitika a gyakorlatban a krízisintervencióra korlátozódott, mindenféle hosszú távú vagy mélyreható változtatás igénye nélkül.

„Mi is emberek vagyunk”

Hajléktalanaktivizmus a rendszerváltás idején

A rendszerváltás megváltozott társadalmi és politikai közhangulata drasztikus változásokat eredményezett a hajléktalanság társadalmi megítélésében és a hajléktalan emberek érdekérvényesítő képességében is. A hajléktalanaktivizmus legélénkebb időszakát 1989–90-ben élte. A tüntetések három hullámában közvetlen akciók és tárgyalások révén a hajléktalan aktivisták és szimpatizánsaik rávették a kormányt, hogy ismerje el mind a hajléktalanság létezését, mind pedig az állam felelősségét a probléma megoldásában.

Az 1980-as évek végén a tömeges hajléktalanság kérdése fokozatosan közügygé vált, és a szegénységre alulról szerveződő válaszok is kialakultak. Az első, kifejezetten hajléktalansággal foglalkozó civil szervezet az 1988-ban létrejött *Hajléktalanokért Társadalmi Bizottság* (HTB) volt. A bizottság Győri Péter szociológus és a munkásszállón élő Ungi Tibor találkozásából nőtt ki (Pikk, 1994, 61.). A szervezet alapító okirata szerint

az ilyen problémával [hajléktalanság] sújtott nagy létszámú csoportok érdekvédelmi szerveződése nagy nehézségekbe ütközik, hangjuk elvész és így érdekvédelmük nem tud érvényesülni, ezért elhatároztuk, hogy a lakáshoz való jog gyakorlati érvényesülését, a hajléktalanság felszámolását előmozdító tevékenységet a továbbiakban társadalmilag szervezett formában segítjük. („*Hajléktalanokért*”, 1.)

A bizottság segíteni kívánta a lakhatással és szociálpolitikával kapcsolatos kutatásokat és fejlesztést, közpolitikai ajánlásokat fogalmazott meg, támogatta a hajléktalan emberek jogvédelmét, és elő kívánta segíteni a társadalmi szolidaritás erősödését („*Hajléktalanokért*”, 2.). 1989 telén a szervezet kulcsszerepet játszott a hajléktalan tüntetők és

a fővárosi tanács közötti tárgyalások szervezésében és lebonyolításában. Miután 1990-ben többek között a bizottság részvételével létrejött a *Menhely Alapítvány*,¹⁵³ az első hivatalos hajléktalanellátó intézmény, a szervezet hivatalosan megszűnt.

Az első hajléktalan tüntetések 1989 telén kezdődtek, miután a MÁV bejelentette, hogy a budapesti pályaudvarokat éjszakára bezárják. Mivel akkor már hajléktalan emberek százai aludtak éjszakánként a pályaudvarokon, egyértelmű volt, hogy az intézkedés egyik célja éppen a hajléktalan emberek távoltartása volt. Több társadalmi szervezet és néhány újonnan alakult politikai párt is tiltakozott a bejelentés ellen, és arra kérte a vasúttársaságot, hogy vizsgálja felül döntését. Iványi Gábor lelkész elmondása szerint a MÁV emberei

minden eszközt arra használtak föl, hogy lezárják a pályaudvarokat, még azt is vállalva, hogy az utazóközönség nem tudja igénybe venni a várótermeket. Karhatalommal, saját rendési szerveikkel kizavarták, el akarták tüntetni a hajléktalanokat. Előfordult, hogy slauggal jöttek takarítani a váróterembe, és folyt a víz. Azok az emberek, akik ott feküdtek, kénytelenek voltak felkelni. A MÁV-osok arra hivatkoztak, hogy nekik fertőtleníteni kell, nekik dolgozni kell ott. (Iványi, 1997.)

A fenyegetésre reagálva 1989. november 28-án hajléktalan emberek a Blaha Lujza téren gyülekeztek, és spontán ülősztrájkba kezdtek. Többek között azt követelték, hogy az MSZMP megüresedett ingatlanjait alakítsák át szükséglakásokká. A tüntetők között megtalálhatók voltak a különböző pályaudvarokon élő idősebb férfiak és a „radikális fiatalság” tagjai is (Pikk, 1994, 62.). Korabeli beszámolók szerint

lényegében teljesen spontán demonstráció volt. Nem csak külső szervezés nélküli, hanem a hajléktalanokon belül sem az volt, hogy hangadó emberek szervezték volna, hanem ehhez képest is egy eléggé spontán, kollektív akció volt, mindenféle külső vagy akár belső bajkeverő[k] nélkül. Nagyon öntudatos emberek voltak. (*Húszéves a Menhely Alapítvány*, 2010.)

A lakosság részéről szolidaritást tapasztaltak: ez emberek takarókat és ennivalót hoztak a tüntetőknek (Romhányi, 2010b), és civil szervezetek levélben követeltek megnyugtató megoldást a minisztériumtól

¹⁵³ A Menhely Alapítvány alapítói Budapest Főváros Önkormányzata, a Hajléktalanokért Társadalmi Bizottság (HTB), az Oltalom Karitatív Egyesület, a Szegényeket Támogató Alap, és az Újpesti Önkormányzat Szociális és Egészségügyi Intézménye voltak.

11. kép. Hajléktalan emberek egy pályaudvaron, 1990. Talum Attila fotója

és a miniszterelnöktől. A SZETA és a HTB bejelentette, hogy készek menhelyeket üzemeltetni a rászorulóknak, amennyiben a kormány megteremti a szükséges feltételeket, a *Hátrányos Helyzetűek Országos Tanácsa* pedig azzal a céllal jött létre, hogy a hajléktalan emberek érdekeit képviselje (*A Hátrányos Helyzetűek...*, 1989).

A rendőrség reakciója a hajléktalantüntetésekre meglehetősen ambivalens volt. Bár a rendőrök korábban gyakran zaklatták a pályaudvarokon alvó embereket, a Blaha Lujza téren mégsem akartak erővel fellépni a tüntetők ellen. A rendőrség hezitálását részben az okozta, hogy az államszocializmus végnapjaiban az erőszakszervezet szerepe érezhetően változóban volt (Pikk, 1994, 62.). Végül december

1-jén kiadott nyilatkozatában a budapesti rendőrfőkapitány nyíltan kijelentette, hogy a hajléktalanság nem rendőrségi ügy (*A rendszer-váltás két éve és a hajléktalanok...*, 1990), így a tiltakozó megmozdulásba nem avatkoztak be. Győri Péter így emlékszik vissza erre:

Az izgalom vibrált a levegőben, különösen, amikor rohamrendőrök hada nyomult be az aluljáróba, és az addig soha nem látott felszerelésben érkező alakulat elállta a kijáratokat. Az aluljáró kiürítésére azonban nem kaptak parancsot. Egyszer csak elvonultak. Akkor dőlt el, hogy a hatalom hogyan kezeli a hajléktalanok ügyét, rendészeti problémaként tekint-e rá, vagy szociális kérdésként keres rá megoldást (in Romhányi, 2010b).

A tüntetésnek erős visszhangja volt mind a helyi, mind pedig az országos politikában. Négy évtized tagadás után a Fővárosi Közgyűlés 1989. november 15-én megvitatta a *Javaslat a hajléktalanok helyzetének időleges rendezése tárgyában* című előterjesztést, és november 29-én a hajléktalanság témája a Minisztertanács hivatalos napirendjén is szerepelt (Bényei, 1999). A tüntetők néhány támogató közvetítésével tárgyalni kezdtek a fővárosi tanáccsal, amelyre Győri Péter így emlékszik vissza: „A tárgyalások úgy folytak, hogy ott ült velünk két-három tanácsi ember, ott ült mondjuk legalább kettő a hajléktalanok közül, a demonstrálók küldöttei, és én, a közvetítő, aki megpróbált a két fél között szótár lenni vagy fordító.” (*Húszéves a Menhely Alapítvány*, 2010.)

Néhány napon belül a fővárosi tanács átmeneti megoldásokat ajánlott fel a tüntetőknek. Először körülbelül 200 hajléktalan embert költöztettek be Csepelen egy középiskola tornatermébe. Aztán decemberben megnyitottak egy épületet a Vajdahunyad utcában is, ahol szintén lehetőséget biztosítottak átmeneti elhelyezésre. A lakók először maguk üzemeltették a szállót, szinte minden külső beavatkozás nélkül. Ez azonban hatalmas zűrzavarhoz vezetett, a lakók pedig nem mindig tudtak gátat szabni az intézményen belüli erőszaknak. Gyakoriak voltak a rendőrségi razziák is. Végül kilenc hónap ad hoc működést követően a hivatalos felügyeletet ellátó *Menhely Alapítvány* úgy döntött, hogy bezárja az épületet, és a felújítás után a gyakorlatban is átvette a szálló igazgatását. Egy ott dolgozó szociális szakember, Gyuris Tamás így emlékszik vissza:

Át kellett venni a hatalmat, mert ami ott volt, ahhoz nem sok közünk volt, ugyanis becsuktuk magunk mögött az ajtót, és az történt, amit ők akartak. Csö-

pögött mindenből az erőszak, a terror és szó szerint a vér is. A korabeli naplók tanúsága szerint általában naponta kétszer-háromszor kint járt a mentőautó, de volt, hogy hatszor is. Rendszeres volt az egymás bántalmazásából fakadó sérülés, szintén nagyon gyakori volt az öngyilkossági kísérlet, és sokszor azért kellett mentőt hívni, mert olyan leromlott állapotban voltak az emberek, hogy rosszul lettek, elájultak. (In Iványi, 1997, 36.)

E folyamat során a civil szervezetek és a hajléktalan emberek státusza egyaránt markáns változáson ment keresztül, és viszonyuk egyre inkább elmozdult a szociális ellátás paternalista modellje felé.¹⁵⁴ Ami a hajléktalan emberek státuszát illeti, Győri Péter megfigalmazásában „ők eredetileg beköltöztek (...) házigazdaként, vagy igen erős korlátok között szabad emberként, és végül is kliensekké váltak, ez hónapok alatt megtörtént” (*Húszéves a Menhely Alapítvány*, 2010). Eközben az aktivistákból szociális ellátók és üzemeltetők lettek, hiszen lényegében a nulláról kellett felépíteniük az átmeneti és krízisellátás szociális infrastruktúráját. E státuszváltás nehéz jövőt vetített előre: a szociális ellátás lassan intézményesült, a hajléktalan emberek és támogatóik közötti kezdeti szövetség pedig nagyon hosszú időre elveszítette a benne rejlő radikális potenciált.

A tüntetések második hulláma 1990. január 11-én kezdődött. Annak ellenére, hogy decemberben két szálló is megnyílt, sok embernek még mindig nem volt hol aludnia. Körülbelül 200 ember továbbra is a Déli pályaudvaron lakott, és úgy döntöttek, sztrájkba kezdenek, hogy lakhatást követeljenek (lásd Mihályfi, 1994). A tüntetőkhöz csatlakozott Nagy Bandó András humorista, előadóművész is, aki január 21-én nyilvános gyűlést hirdetett a pályaudvaron, és bejelentette a *Nemzet Szegényeinek Frontja* megalakulását. Terve az volt, hogy a szervezet felveszi a minden újonnan megalakuló politikai pártnak járó pénzügyi támogatást, és ebből átmeneti lakóhelyeket alakítanak ki. Bár ez az elképzelés nem valósult meg, a tüntetők és szimpatizánsaik napokig tárgyaltak a hatóságokkal a megfelelő elhelyezés biztosításáról. Jellemzi e viharos korszakot, hogy eközben a vasúti dolgozók is tüntetést szerveztek a hajléktalanok ülösstrájkja ellen, mert nem tudták megfelelően ellátni feladataikat (*A Déli pályaudvar dolgozóinak...*, 1990). Az egyre nagyobb nyomás hatására a hatóságok először a csillebércei ifjúsági táborba költöztették a hajléktalan tüntetőket, azután pedig egy Budaörs melletti, 400 férőhelyes laktanyába (Romhányi, 2010b).

¹⁵⁴ Erről bővebben lásd a második fejezetet.

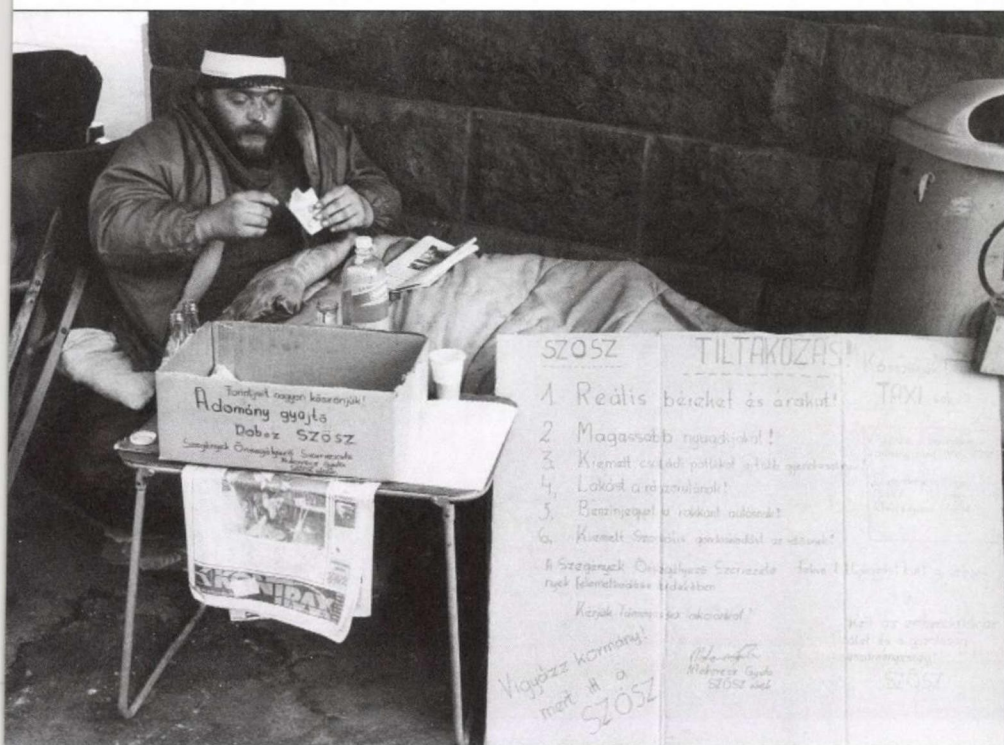
A hajléktalan emberek az ifjúsági táborban és a későbbi budaörsi *Hajléktalanok Rehabilitációs Otthonában* is nagyfokú önszerveződésről tettek tanúbizonyságot. Az intézmény üzemeltetéséért kezdettől fogva két csoport felelt: a hajléktalan emberek önkormányzata és a tanács alkalmazottai (Pikk, 1994, 70.). A *Szegények Önszervező Szövetsége* (SZÖSZ) foglalkozott többek között a beérkező adományok elosztásával, illetve más feladatai is voltak.

A visszamaradó hajléktalanok Nagy Bandó András tevékeny és áldozatkész közreműködésével önkormányzatba tömörültek, maguk oldják meg a rendfenntartást, a takarítást, a főzést, a telep őrzését; a hiteles rendőri információk szerint eddig nem volt semmiféle rendbontás, összetűzés a helyi lakossággal. (Németh Miklós válaszelevele, 1990.)

A hajléktalan emberek önszerveződésének megítélése meglehetősen vegyes volt. A tanácsi dolgozók többnyire a káoszt és fejtelenséget emelték ki, míg Nagy Bandó büszke volt a szállólakók aktivitására. A szervezet felépítése sok szempontból átláthatatlan volt, és kételyek merültek fel a pénzügyi átláthatósággal és az esetleges visszaélésekkel kapcsolatban is (Pikk, 1994, 69.). Nagy Bandó szerint a vádak alaptalanok voltak, a fővárosi hivatalnokok pedig képtelenek voltak a helyzet megfelelő kezelésére. Végül a humorista tavasszal kiszállt a kezdeményezésből, és 1990 szeptemberében, számos belső konfliktust követően, a szálló teljes egészében integrálódott a hivatalos fővárosi hajléktalanellátás struktúrájába.¹⁵⁵

A tüntetések harmadik és egyben utolsó hulláma 1990–91 telén zajlott. Ezek a megmozdulások már kevésbé voltak lendületesek, és a résztvevőket is könnyebben elhallgattatták, mint korábban. Ahogy a két korábbi hullám, ez a tiltakozás is a pályaudvarokhoz való hozzáférés körüli konfliktussal kezdődött, az után, hogy a *Hát-rányos Helyzetűek Országos Tanácsa* szeptembertől decemberig tartó demonstrációt jelentett be a Déli pályaudvaron. A demonstrációnak két célja lett volna: fűtött helyet biztosítani mindazoknak, akik még mindig nem jutottak be szállóra, és nyilvánosan tiltakozni a tömeges lakáshiány ellen. A rendőrség végül nem engedélyezte a tüntetést (*Nem engedélyezték...*, 1990), a MÁV pedig november 1-jével ismét be

¹⁵⁵ A Hajléktalanok Rehabilitációs Otthona szakmai fejlesztési központtá is vált a szociális ellátás területén. 1990 nyarán itt tartották például az első konferenciát a hajléktalanságról (*Tanácskozás a hajléktalanság megelőzéséről*, 1990).

12. kép. Rózsahegyi éhségstrájk, 1990

akarta zárni a pályaudvarokat éjszakára. Erre válaszul aznap hajléktalan emberek egy csoportja elfoglalta a Keleti pályaudvar egyes részeit, mire a vasúti dolgozók sztrájkba léptek, és követelték, hogy a rendőrség távolítsa el a hajléktalan tüntetőket (*A Keleti pályaudvar dolgozóinak...*, 1990). A rendőrségi intézkedéssel párhuzamosan végül a MÁV felajánlott néhány épületet átmeneti szálló céljára,¹⁵⁶ és a főváros is tovább bővítette a meglévő férőhelyeket.

A hajléktalanság problémája körül kialakult politikai helyzet súlyát és egyben a tüntetések sikerét jelzi, hogy a kormányzati intézkedések és szakpolitikák koordinálására 1990-ben ún. válságirodát

¹⁵⁶ A Vöröskereszt által működtetett Madridi úti átmeneti szálló a mai napig létezik.

13. kép. Hajléktalanok tüntetése, 1989. Talum Attila fotója

alakítottak ki a Népjóléti Minisztériumban: a „Szociális Válságkezelő Programok Irodája (...) többek között a hajléktalan-ellátás kezeléséhez szükséges intézményrendszer kiépítését kapta feladatul, és a következő télre szóló válságintézkedések mellett megkezdődött a hajléktalanság jogi rendezését szolgáló jogszabályok előkészítése is” (Romhányi, 2010b). A válságiroda több éven át működött, és a jogi-szakmai munka mellett pályázatattal is foglalkozott.

A rendszerváltás időszakában a szervezett érdekvéonyesítésen túl egyéni ellenállási akciókra is volt példa. 1990 januárjában néhány hajléktalan ember sátrat vert a Parlament épülete előtt, hogy lakást követeljen. A rendőrség kezdetben tüntetésnek tekintette a táborozást, és nem lépett közbe, ám később mégis lebontották a sátrakat. Az egyik tüntető Nagy Bandó András segítségével végül szükséglakáshoz jutott (Nagy Bandó, 2009), míg egy másik tüntetőnek, a mindenki

által Csöviként ismert férfinak – aki a Blaha Lujza téri ülősztrájkban is részt vett – a Hajléktalanok Rehabilitációs Otthonában nyújtottak volna elhelyezést. Csövi azonban nem volt hajlandó beköltözni az intézménybe, és kitartott amellett, hogy neki otthonra, nem pedig átmeneti szállásra van szüksége. Hónapokon át folytatta a tiltakozást a Kossuth téren, és ez idő alatt többször őrizetbe is vették (Sátor, n. d.).

Mindent összevetve, az 1989–90-es tüntetések mérföldkőnek számítanak a hajléktalansággal kapcsolatos civil szerveződések történetében. Jelentőségük abban áll, hogy a hajléktalan emberek és szövetségeik képesek voltak rábírní mind a helyi, mind pedig az országos hatóságokat arra, hogy elismerjék a lakhatási válság létezését, valamint időt, energiát és erőforrásokat szenteljenek az állampolgárok szenvedésének azonnali enyhítésére. Ugyanakkor az is világossá vált, hogy a közvetlen szükségletek kielégítésén túl nincs igazán politikai akarat a hajléktalanság fenntartható megoldására. Így miután megszülettek az első „megoldások”, ezek egyben az utolsóvá is váltak: a „hajléktalan” és a „szálló” fogalma olyannyira egymásba fonódott, hogy azóta is szinte lehetetlen őket szétválasztani (Misétics, 2010a).

Küzdelem a szociális jogokért a posztoszocialista Magyarországon

Noha nem konkrétan a lakhatási jogok álltak a fókuszában, a szociális kérdésekkel foglalkozó civil kezdeményezések közül kiemelkedik a *Létminimum Alatt Élők Társasága* (LAÉT), amelynek története jól példázza a rendszerváltás utáni civil társadalom ellentmondásait. A LAÉT 1992-ben alakult, akkor, amikor az emberek tömegesen szembesültek a rendszerváltás következményeivel: sorra szűntek meg a munkahelyek, a gyárak bezártak, és a szocializmus bukását övező eufória is lassan elült. Az eredetileg Bicskén megalakult LAÉT tagjai jellemzően munkásosztálybeli gyökerekkel rendelkeztek. A csoport elsősorban a szegénység és a munkanélküliség ügye körül szerveződött, és nyíltan szembehelyezkedett az MDF-kormány politikájával (Moldova, 2002).

A szervezet legfontosabb akciója egy 1992-es éhségstrájk volt, amit az áfaemelés ellen szerveztek. Az összesen 41 napon át tartó akcióban közel 200 ember vett részt (Szalai E., 1993, 36.). Bár az áfa mértékét végül megemelték, a gyógyszereket mentesítették az emelés

alól, ami részben a mozgalom sikereként könyvelhető el (Major, 2005). A LAÉT következő nagy akciója egy aláírásgyűjtés volt, amelynek célja a parlament feloszlata és új választások kiírása volt. A szervezet tagjai és támogatói úgy gondolták, hogy a választott képviselők nem dolgoznak megfelelően az ország égető problémáinak megoldásán, így menniük kell. 1993 januárjáig összesen 100 ezer aláírást sikerült összegyűjteniük, ami hatalmas eredménynek számított, a népszavazási kezdeményezés mégsem volt sikeres. Az Alkotmánybíróság ugyanis úgy határozott, hogy az országgyűlési képviselők mandátumát ilyen formában nem lehet visszavonni.¹⁵⁷

Szabó Máté (1998b) szerint a LAÉT „általában a politikai elittel szemben lépett fel, [és] igazi »népi« tömegmozgalom kívánt lenni” (84.). Jelentősége elsősorban abban állt, hogy akkor kérdőjelezte meg a politikai elit elkötelezettségét a szociális ügyek iránt, amikor az ország éppen a neoliberális kiigazítás legfájdalmasabb szakaszát élte. A szervezetet intézményellenes taktikái (Szabó, 1998b, 76.) is megkülönböztették sok más akkori civil szervezettől, amelyek az érdekvéonyesítés és a lobbizás hagyományosabb módszereit alkalmazták. A sajtó is igen fontos szerepet játszott a LAÉT üzenetének közvetítésében, és így tevékenysége a társadalom széles rétegeiben visszhangra talált (Szabó, 1998b, 92.).

A szervezet hanyatlása tünetértékű a posztszocialista magyar civil társadalom alakulása szempontjából. A népszavazási kezdeményezés kudarcát követően a LAÉT szétforgácsolódott, és politikai szervezatként elveszítette jelentőségét. 1993-ban mint jótékonyági szervezet intézményesült, és fő tevékenysége az étel- és ruhaadományok gyűjtése és szétosztása lett. Bár ezzel a tevékenységével hozzájárult a társadalmi szolidaritás erősödéséhez, munkájával nem zavarta meg az állam működését, és bizonyos szempontból belesimult a szegénység tüneti kezelésének logikájába. Bár a LAÉT karitatív tevékenységének társadalmi súlyát nehéz megítélni, 2006-ban több mint 200 helyi szervezetet tartott számon (Major, 2005), és nagy mennyiségű adományt juttatott el rászoruló embereknek. Molnár Gézané, a szervezet legendás vezetőjének halálát követően a LAÉT mélyrepülésbe kezdett, amelynek következtében a XV. kerületi önkormányzat 2008-ban bezárta a szervezet budapesti irodáját. Ma kisebb LAÉT-sejtek továbbra is végeznek karitatív tevékenységet az

¹⁵⁷ 2/1993. (I. 22.) AB határozat.

ország különböző pontjain, de a szervezet tevékenysége messze nem ér fel korábbi jelentőségével.

A posztoszocialista Magyarország társadalmi és politikai környezetét döntően befolyásolta az a tény, hogy az államszocialista rezsim nagyrészt globális gazdasági és politikai erők és nem elsősorban az alulról érkező nyomás miatt bukott meg. Bár a politikai átmenet során történtek érdemi tárgyalások az uralkodó elit és az ellenzék vezetői között, a rendszerváltás gazdasági és társadalmi struktúráját leginkább a nemzetközi befektetők és szervezetek, valamint a nyugati hatalmak elvárásai határozták meg. Ezen túl a parlamentbe bejutott pártok ideológiai álláspontja és politikai követelései között sem voltak radikális különbségek. A pártok „elégge szimbolikus vagy kulturális irányultságú témák alapján különböztették meg magukat, miközben a valós helyzetet egy, a háttérben meghúzódó konszenzus uralta a piacgazdaságról, a külpolitika nyugatbarát orientációjáról és a politikai pluralizmusról” (Szabó, 1998a, 126.).

A szegénységben élő emberek szervezetsége alacsony szintű volt, és nem igazán találtak befolyásos szövetségeket a „nagypolitikában”. Hiába növekedtek a társadalmi egyenlőtlenségek, és hiába csökkent drasztikusan az életszínvonal, a rendszerváltás utáni Magyarországon nem alakult ki jelentős tömegmozgalom a szociális jogok védelmére. Összességében az 1990-es évek elejének jelentős politikai nyitása nem hozta magával a szociális jogok párhuzamos megerősödését. Éppen ellenkezőleg: a lakosság széles rétegeinek gazdasági kirekesztése szinte automatikusan együtt járt politikai érdekeik és személyük marginalizálódásával is.

A cigányság harca a polgárjogokért és a szegregáció ellen

Az államszocializmus idején a magyarországi roma aktivizmus fókuszában az etnikai kisebbségként való elismerésért és a kulturális emancipációért folytatott küzdelem állt (lásd Sággy, 2008). A rendszerváltás előtti időszak politikai nyitása azonban a cigány magyarok számára is megeremtette a lehetőséget, hogy fellépjenek a másodrendű állampolgárság (lásd a második fejezetet) és az évszázados megbélyegzés ellen.

A szocialista Magyarországon az első nyílt etnikai konfliktus Miskolcon robbant ki, miután 1988-ban nyilvánosságra került a város központjának rehabilitációs terve (Ladányi, 2009b). A terv a belváros átalakítását és az ennek kapcsán kikötöztetett cigányok számára egy szegregált, cs-házás (csökkentett értékű lakásokból álló) telep létrehozását célozta. Bár a hatóságok úgy tüntették fel a kezdeményezést, mint amely a cigányság életkörülményeinek javítását célozza – és azt az önkormányzatban ülő hivatalos cigány tisztségviselők is támogatták –, erőteljes civil tiltakozás alakult ki ellene.

Horváth Aladár miskolci tanár, néhány belvárosi cigány lakos és az őket támogató budapesti értelmiségiek ún. gettóellenes kampányt indítottak, amely egyben a magyarországi cigány polgárjogi mozgalom kezdetét is jelentette (Ladányi, 2009a). Végül sikerült olyan erős nyomást gyakorolni az önkormányzatra, hogy a képviselő-testület leszavazta a tervet. A civil győzelmet követően a kampány résztvevői megalapították a *Phralipét*, az első független cigány szervezetet, Horváth Aladár pedig az SZDSZ listáján bekerült az Országgyűlésbe.

A gettóellenes mozgalom folytatása volt az 1995-ben cigány értelmiségiek által létrehozott *Roma Polgárjogi Alapítvány* (RPA). Bár az RPA nem épített tömegmozgalmat, aktívan harcolt az etnikai szegregáció ellen, és eszköztárában sok egyéb módszer mellett a polgári engedetlenség is szerepelt. 1995 és 1998 között az RPA vezető szerepet vállalt a szegregáció elleni küzdelemben Székesfehérváron, ahol a helyi önkormányzat 13 cigány családot akart kiköltöztetni városszéli konténerlakásokba. A hosszan tartó és hangos civil nyomás hatására az önkormányzat végül a családoknak a belvárosban ajánlott fel szociális bérlakásokat. A kampány értékelésekor Horváth Aladár kiemelte annak jelentőségét, hogy a küzdelem során az RPA nem vállalt át állami feladatokat, hanem magát az államot bírta rá az érdemi cselekvésre:

Nem mi építettünk lakásokat, nem vállaltunk át önkormányzati és állami feladatokat, hanem a helyhatóságot kényszerítettük rá, hogy roma polgárai számára is „gondoskodó önkormányzat” legyen. Se többet, se kevesebbet, csak pontosan annyit nyújtson a cigányoknak is, mint a hasonló helyzetű és rászoruló nemcigány szegényeknek. (Horváth A., 2000.)

Az RPA a cigány lakásfoglalkozók kilakoltatása ellen is fellépett mind jogi segítségnyújtással, mind pedig közvetlen akciókkal. A rendszerváltás utáni első tömeges kilakoltatásra 1995-ben és 1997-ben került sor Budapest IX. kerületében az azóta meg is valósult nagyszabású

városrehabilitáció előkészítéseként. Az RPA ebben az ügyben megpróbált beavatkozni, és jogi és szociális segítséget nyújtott az érintetteknek, valamint tárgyalások útján elérte, hogy a lakók legalább egy részének helyzetét legalizálják, és így jogosulttá váljanak cserelakásra. (Horváth A., 2000.)

Az RPA egyik legfontosabb eredménye az volt, hogy elérte Budapest főpolgármesterénél, hogy több évvel a 2003-ban életbe lépett országos hatályú moratórium¹⁵⁸ előtt (informális) téli kilakoltatási moratóriumot hirdessen a fővárosban. 1999-ben az RPA összeütközésbe került a VII. kerületi önkormányzattal több tucat lakásfoglaló kilakoltatása miatt. A szervezet követelése az volt, hogy 1999 novemberé és 2000 áprilisa között senkit se lehessen kilakoltatni attól függetlenül, hogy mi az érintett egyének és családok jogállása (Diósi, 2000). A felhívást számos civil szervezet, a nagyobb egyházak, két parlamenti párt (Horváth A., 2000) és végül Budapest főpolgármestere is támogatta. Ettől fogva Demszky Gábor főpolgármester minden évben arra kérte a kerületi önkormányzatokat, hogy november és április között függeszék fel a kilakoltatásokat. Bár hivatalosan ritkán ismerték el, a legtöbb kerületi önkormányzat tiszteletben tartotta ezt a kérést, és a téli időszakban valóban nem kezdeményeznek kilakoltatást (*Lejárt a kilakoltatási moratórium*, 2002).¹⁵⁹

Mindent összevetve, az RPA igen fontos munkát végzett Magyarország leginkább elnyomott társadalmi csoportjának jogvédelmében. A lakhatás területén végzett tevékenységük kulcsfontosságú volt a szegregáció és a diszkrimináció elleni harcban, alapítójuk szerint a szervezet több mint 150 esetben játszott közvetítő szerepet különböző etnikai konfliktusokban (*Szitokszó lett a jogvédelem*, 2010). 2010-ben a RPA felhagyott korábbi tevékenységével, Horváth Aladár pedig bejelentette, hogy a szervezet kutató- és oktatóközpontként

¹⁵⁸ A bírósági végrehajtásról szóló 1994. évi LIII. törvény módosítása.

¹⁵⁹ Számos különbség és átfedés is van az 1999-ben indult és hagyománnyá vált informális kilakoltatási moratórium és a 2003-ban törvénybe foglalt hivatalos moratórium között. Ami a különbségeket illeti, az országos moratórium rövidebb ideig tart (december 1-jétől március 1-jéig), mint a budapesti, és kifejezetten nem vonatkozik az önkényes lakásfoglalókra, míg a budapesti moratórium nem tett különbséget a jogállások között. Ezen túl még a főpolgármester felhívása főként az önkormányzati bérlakásokból történő kilakoltatásokat igyekezett megakadályozni, addig az országos moratórium minden kilakoltatási végrehajtásra vonatkozik, az önkormányzat és a magánszemélyek által kezdeményezettek egyaránt.

folytatja működését.¹⁶⁰ Miközben nincs hiány a cigányságot különböző formában támogató civil és állami kezdeményezésekben, egy, a rendszerváltás legnagyobb vesztesének tekintett csoport érdekeit képviselő, erőteljes, alulról szervezett mozgalom megszületése továbbra is várat magára.

Lakók szerveződése a rendszerváltás után

A lakásbérlők aktivizmusa a szocializmus szétbomlása és a poszt-szocialista privatizáció kaotikus körülményei között éledt újra (Győri és Matern, 1997). Egyrészt sok kisebb helyi kezdeményezés indult, amelyek során a lakók próbálták megvédeni érdekeiket a helyi önkormányzattal szemben, és esetenként azzal is próbálkoztak, hogy saját kezelésbe vegyék épületeiket (Sebestyén, 1989, 68–72.). Másrészt a leendő lakástulajdonosok egyesületeket hoztak létre, hogy kedvező feltételeket harcoljanak ki az önkormányzati ingatlanok megvásárlásához. A harmadik, és egyben legfontosabb az 1988-ban alakult és 1989-ben hivatalosan is bejegyzett *Lakásbérlők Érdekvédelmi Egyesülete* volt, amely egyaránt foglalkozott érdekképviseléssel és közvetlen segítségnyújtással.

A kisebb, helyi szintű kezdeményezések közül kiemelkedik az 1990-ben a VII. kerületi családsegítő központ által indított közösség-szervező projekt, amely a kerület rehabilitációra kijelölt részén segítette a lakók érdekérvényesítését (Gosztonyi, 1995). A már a szocializmus alatt is létező rehabilitációs terv szerint a környék szinte minden szociális bérlakását privatizálták volna, így kb. 400 háztartást kellett volna elköltöztetni. Értesülve a tervekről, a kerületi ESÉLY családsegítő szolgálat¹⁶¹ munkatársai elhatározták, hogy megszervezik a „terület-revitalizációs tárgyalóasztal lakossági oldalát, mégpedig a legreménytelenebb lakáshelyzetű társadalmi csoportoktól kezdve, alulról felfelé haladva” (Gosztonyi, 1997, 41.). A szociális munkások

¹⁶⁰ 2013-ban Horváth ismét visszatért a közéletbe a Magyarországi Cigány Párt budapesti elnökeként.

¹⁶¹ Az ország első családsegítő szolgálata a Budapest VI. ker., Hegedű utca 7-ben nyílt, amit Gosztonyi Géza vezetett 1985 és 1991 között. Gosztonyi innen ment át a Dózsa György út 70.-ben található ESÉLY Közösségfejlesztő és Családsegítő Szolgálathoz, ahol 1991 és 1993 között közösségi szociális munkásként dolgozott, és a fent részletezett kezdeményezés fő felelőse volt.

találkozókat szerveztek a környék lakóival, ahol beszámoltak a tervekről, és megvitatták az érintettek nehézségeit, igényeit és a cselekvés lehetőségeit. A találkozók a lakók lakáshelyzete szerint szervezték (minden érdekcsoportnak külön), amelyek közül két csoport bizonyult különösen hosszabb távon is jelentősnek: a *Tetőt a Fejünk Főlé* és az *Erzsébetvárosi Szükséglakás-Igénylők Köre* (ESZIK).

Az 1991-ben alakult *Tetőt a Fejünk Főlé* tagjai olyan – többségében régóta a kerületben élő – önkényes lakásfoglalók voltak, akik vagy rendezni akarták jogviszonyukat, vagy szociális bérlakást szerettek volna igényelni. A csoport tagjai rendszeresen összegyűltek, és többféle módon próbáltak nyomást gyakorolni az önkormányzatra a helyzet rendezése érdekében.¹⁶² A *Tetőt a Fejünk Főlé* tagjainak „ars poeticája” a következő volt:

Nem akarunk mi sem mást, mint bármely más ember:

TETŐT A FEJÜNK FŐLÉ,

- egy biztos helyet, ami az otthonunk,
- egy száraz helyet esőben,
- egy meleg helyet hidegben,
- egy helyet, ahol hideg és meleg víz is van.
- egy helyet, a magánéletünk helyét.

Végso kétségbeesésünkben szántuk rá magunkat erre a lépésre. Azért lettünk lakásfoglalók, mert nem tehattünk mást. (In Gosztonyi, Madlena és Talyigás, 1992.)

A tagok elhivatottsága ellenére a csoport soha nem válhatott formális civil szervezetté, hiszen az önkényes lakásfoglalás illegális volt. Ezenkívül sok lakásfoglaló számára a folyamatosan bizonytalan élethelyzet megnehezítette a részvételt a szerveződésben. Sajnos a fő célt, vagyis hogy az illegális lakáshelyzetet legalizálják, nem sikerült rendszerszinten orvosolni, és végül csak egyéni méltányosság alapján jutott néhány család legálisan „kiutalt” szükséglakáshoz.

Az 1992-ben aktív *Erzsébetvárosi Szükséglakás-Igénylők Köre* sokrétű tevékenységet folytatott, és többek között részvételi akciókutatásba kezdett, hogy számba vegye a kerület üresen álló ingatlanjait.

¹⁶² Az 1990-es években néhány kerületi önkormányzat nyitottnak mutatkozott arra, hogy legalizálja a hosszú idő óta a kerületben élő lakásfoglalók helyzetét. Sőt, a Szociális Minisztérium egy szakértői munkacsoportja 2000-ben felvetette a lakásfoglalás általános legalizálásának ötletét, amely kapott ugyan valamennyi médiafigyelmet, de soha nem ment át a gyakorlatba (*Népszava*, 2000).

A számlálás során a csoport tagjai egy hónap alatt sok száz lakást jártak be, és 28 darab egészen biztosan üreset találtak. Az eredmények alapján az ESZIK tagjai egy meglehetősen jól kidolgozott tervet készítettek a szociális bérlakások elosztására, amelyet később be is mutattak a kerület polgármesterének. Végül a kezdeményezés sikerrel járt, és a polgármester nyolc lakás kezelését valóban az egyesületre bízta, így többen számukra megfelelő lakásba tudtak költözni.¹⁶³

A *Lakásbérlők Egyesülete* (LABE) informális szervezetként már az államszocializmus idején megalakult. Alapító elnöke, Szabó Miklós régóta volt a bérlőjogok szószólója, és hosszú és legendásra duzzadt csatározást folytatott az ingatlankezelő vállalattal (Győri és Matern, 1997, 106.). 1989 előtt a tagok legfőbb célja az volt, hogy biztosítsák saját lakóépületük megfelelő karbantartását, de többen gondolkodtak nagyobb távlatokban is: a szervezet tagjainak egyik legfontosabb célja öngazgató bérlőközösségek kialakítása volt, amelyről konkrét szakpolitikai javaslatok is készültek. A '80-as években a VI. kerületi Csengery utca 48. szám alatt létrehozott önkormányzó bérlőközösség ennek a modellnek egy példája volt, amennyiben a lakók lényegében minden üzemeltetési, karbantartási és felújítási tevékenységet átvettek az IKV-tól,¹⁶⁴ amelyért cserébe a vállalat csökkentette a lakbért (Sebestyén, 1989, 69.).

Miután 1988 végén az egyesületet hivatalosan is bejegyezték, tevékenysége kiszélesedett. Amellett, hogy a szervezet átfogó helyi és országos lakáspolitikai kidolgozását szorgalmazta, segítséget nyújtott az újonnan alakuló bérlőközösségeknek, és egyéni ügyek megoldásában is nyújtott tanácsot vagy támogatást. A szervezet elsősorban nem a mozgósításra, hanem a magasabb szintű jog- és érdekérvényesítésre összpontosított (például ombudsmani, alkotmánybíróági beadványokat nyújtottak be), illetve jogsegélyszolgálatot is működtetett, amely évi mintegy ezer esettel foglalkozott. Ezen túl, az egyesület lobbizott az átlátható privatizációért, az IKV házkezelési monopóliumának feloldásáért és a jobb önkormányzati lakásgazdálkodásért. A szervezet számos lakáspolitikai koncepciót és javaslatot dolgozott ki, és tagjai többek között a miniszterelnöknek is írtak levelet, hogy

¹⁶³ Gosztonyi Géza személyes közlése.

¹⁶⁴ Ezt a bérlőközösséget a korábban az 1956-os lakásfoglalások kapcsán megismert Hajdú Miklós szervezte – külön köszönet Nagy Nikolettának ezért az információért és a rendelkezésemre bocsátott anyagokért.

sürgessék a bérlőközösségek létrehozásának törvénybe iktatását. A LABE viszonylag sokat szerepelt a médiában is, ami lehetővé tette, hogy a lakásbérlők szempontjai nagyobb nyilvánosságot kapjanak. Az egyesület a „semmit rólunk, nélkülünk” elv alapján szerveződött, ahogyan azt alapítója is kifejtette egy interjúban:

Fellépésünket azt tette különösen sürgetővé, hogy tudomásunkra jutott: az illetékesek a közeli jövőben döntenek olyan, mintegy kétmillió ember életkörülményeit jócskán befolyásoló kérdésben, mint a lakbéremelés, ingatlankezelés és -szolgáltatás, valamint a bérlakások tulajdonviszonyainak megváltoztatása. Elfogadhatatlannak tartjuk, hogy a lakosság egyetődét érintő kérdésekben (...) megint nélkülük szülessen döntés. (Jakus, 1988, 78.)

Az 1993-as lakástörvény később valóban ki is mondta, hogy az önkormányzatoknak minden lakásügyi rendelet elfogadása előtt egyeztetést kell folytatniuk mind a bérlőket, mind pedig a tulajdonosokat képviselő szervezetekkel:

79. § (1) Az önkormányzatnak rendelete megalkotása előtt a bérlők és a bérbeadók településen működő érdekképviselői szervezetének véleményét ki kell kérnie. A rendelettervezetről a helyben szokásos módon hirdetményt kell közzétenni, amelyben határidő kitézésével fel kell hívni az érdekképviselőket véleményük közlésére.¹⁶⁵

Ezen törvényi felhatalmazás alapján a *Lakásbérlők Egyesülete* keményen dolgozott azon, hogy a hatalom elfogadja a szervezetet a bérlőjogok (egyik) hivatalos képviselőjeként, és ne csak látszólag kérjék ki a véleményét, hanem valóban vegyék figyelembe a javaslatait. Az egyesület azt is szorgalmazta, hogy az önkormányzatok hagyjanak több időt a helyi lakásügyi rendeletek véleményezésére, illetve hogy a szervezet működését az állam is támogassa.

Ellentétben az 1900-as évek elejének bérlőmozgalmaival, amelyek a munkásosztályhoz kötődtek, a *Lakásbérlők Egyesületének* vezetői jellemzően középosztálybeliek voltak, akik céljaikban viszonylag szűk mezsgyén mozogtak. Bár nyújtottak jogi segítséget a szociális bérlakásokban élőknek, és támogatták az önkormányzati lakásgazdálkodás felélesztését, nem volt kifejezett céljuk a szociális bérlakásban élők mozgósítása, akik pedig a rendszerváltás után egyre nehezebb

¹⁶⁵ 1993. évi LXXVIII. törvény a lakások és helyiségek bérletére, valamint az elidegenítésükre vonatkozó egyes szabályokról.

helyzetbe kerültek. Az 1990-es évek végén a szervezet *Lakásbérlők és Lakók Egyesületére* változtatta a nevét, amely egyértelműen jelezte a szervezet elmozdulását a lakásbérlők képviselétől a lakástulajdonnal kapcsolatos ügyek irányába. 2000-ben a szervezetnek húszezer tagja volt országszerte, amelyek többsége társasház volt.

2005-re a LABE érdeklődésének középpontjába Budapest belvárosának lakásprivatizációja és az ezzel kapcsolatos visszaélések feltárása került. Annak ellenére, hogy a Belvárosban található ingatlanok lakóinak hosszú időn keresztül nem engedték, hogy megvásárolják lakásaikat, a VII. kerületi önkormányzat az Andrásy úton álló palotákat váratlanul külföldi befektetőknek adta el. A LABE más civil csoportokkal összefogva fontos szerepet játszott abban, hogy az önkormányzati ingatlanok spekulatív adásvétele nyilvánosságra kerüljön, és több kerületi vezető ellen eljárás induljon.¹⁶⁶ Az ún. Hunvald-ügy óta a LABE-ről alig lehet hallani. Noha 2009-es adatok szerint az egyesület taglétszáma kilencezer (*Virágzik itt ezer virág*, 2009), lényegében semmilyen közéleti aktivitást nem mutat.

A LABE hanyatlása kapcsán felmerül a kérdés, hogy vajon mi az oka annak, hogy ma Magyarországon nem létezik bérlőmozgalom? A magyarázat valószínűleg részben a tulajdonviszonyok megváltozásában, részben pedig a lakásbérlők társadalmi helyzetében keresendő. Egyrészt, ahogyan azt a LABE története is mutatja, néhány év leforgása alatt a lakástulajdon vált az első számú lakhatási formává Magyarországon. A magántulajdonú és önkormányzati bérlakások együttesen csupán a teljes lakásállomány 8%-át teszik ki (Hegedüs, Horváth és Somogyi, 2013, 3.), így az érintettek tömege viszonylag kicsi. Külön problémát jelent, hogy a privát lakáspiacon bérlők zöme nem köt szerződést, így lényegében nincs jogalapjuk az érdemi érdekképviselőre. Másrészt, a szerveződés hiánya valószínűleg össze-

¹⁶⁶ Emiatt és más kapcsolódó ügyek kapcsán Hunvald György polgármester közel 3 évet töltött előzetes letartóztatásban. Őt végül a bíróság az ingatlanokkal kapcsolatos csalás vádjá alól felmentette, de más, szintén a kerületi lakásgazdálkodással kapcsolatos cselekményekért elítélték. A csalásokkal kapcsolatban a bíróság bűnösnek találta Gál Györgyöt, a VII. kerület gazdasági bizottságának volt elnökét „folytatólagosan elkövetett csalás bűntettében, mely részben kísérlet, folytatólagosan elkövetett vesztegetés bűntettében, valamint a lakáskiutalások és szerződések kapcsán hivatali visszaélésben, hűtlen kezelésben és magánokirat-hamisítás bűntettében. (...) Mindezekért az ítélet: 8 és fél év börtön, 10 év közügyektől való eltiltás, 500 ezer Ft pénzbüntetés és 366 millió Ft vagyonekzbzás” (*Hunvald-per*, 2012).

függésben áll azzal, hogy a szociális bérlakásokban jellemzően igen szegény emberek élnek (lásd a második fejezetet), akiknek kiszolgáltatott helyzetük miatt nagyon nehéz érdek-képviselési csoportba szerveződni.

Konklúzió

Ebben a fejezetben a magyarországi lakáspolitikai történetét *alulnézetből* vizsgáltam meg, kiemelve azokat a mozzanatokat, amikor a lakásszegénységben élő emberek valamilyen formában nyomást tudtak gyakorolni a döntéshozókra. Frances Fox Piven és Richard Cloward (1979) szociológusok szerint „akkor alakul ki [társadalmi] tiltakozás, amikor az intézményi rendben jelentős változások állnak be. [A tiltakozást] nem a szervezők vagy vezetők hozzák létre” (36.). Bár álláspontom szerint a szervezők is nélkülözhetetlen szerepet játszanak az alulról induló érdekérvényesítésben, a lakhatással kapcsolatos mozgalmak magyarországi története mindenképpen igazolni látszik ezt a tézist. Az igazán jelentős civil megmozdulások valóban mindig a nagyszabású strukturális változások kapcsán alakultak ki, először a feudalizmusból a kapitalizmusba, majd az államszocializmusból az újkapitalizmusba történő átmenet során.

A XIX. század végének és XX. század elejének erőteljes kapitalista átalakulása idején Budapesten jelentős bérlőmozgalom alakult ki, amely képes volt akkora nyomást gyakorolni az államra és a helyi hatóságokra, hogy azok szakítottak a korábbi uralkodó ideológiával, és aktívan beavatkoztak a lakásügybe. A másik nagy változáskor, az újkapitalizmusba történő átmenet során az 1989–90-es hajléktalantüntetések pedig nemcsak a szocialista állam belső ellentmondásaira hívták fel a figyelmet, hanem a kialakulóban lévő rendszer döntéshozóit is arra kényszerítették, hogy szembenézzenek a szegénységgel és a hajléktalansággal, és erőforrásokat szánjanak a helyzet kezelésére.

E két kivételtől eltekintve az is megállapítható, hogy a XX. századi magyar történelem során a lakhatással kapcsolatos állampolgári kezdeményezések többnyire nem egyesültek nagyobb erővé, és inkább csak az alapvető szükségletek kielégítésére összpontosítottak. Ennek legkirívóbb példái az 1920-as és 1930-as évek bódévárosai, valamint a tömeges lakásfoglalások a második világháború és az 1956-os forradalom idején. Ezek a „mozgalmak” nem fogalmaztak meg konk-

rét követeléseket, és nem tűzték ki célul az állam és polgárai közötti viszony megváltoztatását sem. Ehelyett az állampolgárok spontán cselekvéssel, a társadalmi normákat megszegve gondoskodtak saját lakhatásukról. Ennek ellenére kétségtelen, hogy ha közvetett módon is, de ezek a mozgások jelentős kényszerítő erőt fejtettek ki, és az államot valamilyen konstruktív jellegű beavatkozásra készítették a lakásügy területén.

A lakhatásért folyó magyarországi küzdelmeknek még ez a vázlatos áttekintése is rámutat egy nagyon fontos tanulságra: a magyarok politikai passzivitásáról szóló közkeletű hiedelemmel ellentétben hazánkban is hosszú és gazdag történelme van a szociális jogokért és ezen belül is az emberhez méltó lakhatásért folytatott állampolgári küzdelemnek. Mint az itt bemutatott példák is mutatják, állampolgári aktivizmus nélkül az állam vajmi keveset tett volna a tömegesen megjelenő problémák orvoslása érdekében. A tanult tehetetlenség egyik ellenszere a történelmi elődök és előzmények tudatos és következetes feltárása, amihez ez a fejezet még csak az első lépéseket tette meg.

5. „*Lakhatást, ne zaklatást!*”¹⁶⁷

Az elnyomás elleni küzdelem napjainkban

Noha változó intenzitással és lelkesedéssel, de a rendszerváltás óta egymást követő kormányok politikai színezettől függetlenül azon dolgoztak, hogy végrehajtsák Magyarország strukturális átalakítását a tőkés világ kívánalmainak megfelelően. Ennek egyik fontos következménye, hogy 1990 után lényegében valamennyi kormány magára hagyta a szegényeket. Ma a szegénység ügyét – néhány ritka kivétellel – senki sem képviseli érdemben az Országgyűlésben vagy más jelentős döntéshozó szervben. A szegény állampolgárok igényeinek és szempontjainak marginalizálása a „nagypolitikában” megerősíti társadalmi és gazdasági kirekesztésüket, ez pedig nemcsak őket, hanem a magyar demokrácia egészének kultúráját és struktúráját is gyengíti.

Az egyik legvalószínűbb magyarázat arra, hogy csupán két évtizeddel a rendszerváltás után hogyan tudott ennyire megszilárdulni a Fidesz-féle autoriter és szegényellenes rezsim, az az, hogy az ország lakosságának nagy része nemcsak gazdaságilag, de politikailag is leszakadt (Misetics, 2012b). És ez nem csak az uralkodó elit hibája. Az elmúlt két évtizedben lényegében semmilyen széles körű társadalmi mozgalom nem tudott létre jönni az elszegényedés, a jogfosztás és a tömeges kizsákmányolás ellen. Noha 2010 óta felélénkült az ellenzéki civil aktivizmus, a kezdeményezések jellemzően osztály vagy etnikum alapján szegregáltak, a legnagyobb tömegeket megmozgató kezdeményezések pedig általában a városi középosztályban gyökeresnek (lásd pl. az *Egymillióan a Magyar Sajtószabadságért* tüntetéseit 2013 előtt). Ezenkívül a legtöbb mozgalom és szerveződés vagy egy

¹⁶⁷ A *Város Mindenkié* csoport ismert szlogenje 2010-ből, amit a kriminalizáció ellen folytatott kampányban használt.

konkrét témára,¹⁶⁸ vagy a szűk értelemben vett szabadságjogokra összpontosít (pl. sajtószabadság, vallásszabadság), és meglehetősen ritkán fordul elő, hogy a jogállammal és a szabadságjogokkal összefüggő problémákat érdemben összefüggésbe hozzák az igazságtalan elosztással összefüggő strukturális kérdésekkel.¹⁶⁹

A hajléktalan emberek a rendszerváltás óta egyéni és kollektív módon is próbálnak ellenállni a zaklatásnak, a kirekesztésnek és a kriminalizációnak. A fejezet első részében tekintem át a közterületen élő hajléktalan emberek egyéni szintű ellenállásának megnyilvánulási módjait, a fejezet második felében pedig a kollektív erőfeszítéseket vizsgálom. Az 1989–90-es tüntetések után a hajléktalansággal kapcsolatos, szociális ellátáson túlnyúló civil aktivitások hosszú ideig a közösségépítésre és az emberi méltóság visszaállítását célzó kisebb lépésekre korlátozódtak. A 2000-es évek végén azután több olyan kezdeményezés is elindult, amely a hajléktalanság strukturális kritikáját fogalmazta meg. Bár ez kétségkívül fontos fejlemény volt, ezek a csoportok – többek között *Az Utca Embere* önkéntes hálózat – nem, vagy csak alig törekedtek arra, hogy a munkába bevonják magukat a lakásszegénységben élő embereket. A fejezet végén beszámolok *A Város Mindenkié* munkájáról, amely 2009-ben alakult, és jelenleg az egyetlen olyan kezdeményezés Magyarországon, amely közvetlenül a hajléktalan emberek megszervezésével foglalkozik, miközben aktívan fellép az uralkodó gazdasági, társadalmi és politikai körülmények átalakítása érdekében.

¹⁶⁸ A legnagyobb méretű ilyen jellegű tüntetéseket a rendőr-, tűzoltó- és más közalkalmazotti szakszervezetek rendezték többek között a nyugdíjazással kapcsolatos jogok megnyirbálása ellen. A *Hallgatói Hálózat* szintén sikeresen mozgósította a középiskolai és egyetemi diákságot a tandíjemelés, illetve a diákok és egyetemek autonómiájának korlátozása ellen.

¹⁶⁹ Kivételt képeznek többek között a rokkantnyugdíjban részesülők tüntetései a szociális ellátások szigorítása ellen, a roma magyarok megmozdulásai a rasszista fenyegetésekkel szemben, és a hosszú „éhségmenetek” különböző vidéki településekről a fővárosba. Ezek a szerveződések azonban messze nem voltak képesek annyira embert mozgósítani, mint a fent említett városi-értelmiségi csoportok.

Az ellenállás taktikái

A kirekesztéssel szembeni ellenállás a megerősítő politika egy példája (erről részletesebben lásd a negyedik fejezetet), amely szerves része a szegény és otthon nélkül élő emberek mindennapjainak. Az olyan taktikák, mint az uralkodó viselkedési normák megszegése, a terek uralkodó értelmezéstől elérő használata, a hatóságok elkerülése vagy éppen a kriminalizáló jogszabályok kikerülése mind a szegények olyan „fegyverei” (Scott, 1987), amelyek segítségével megszüntetni ugyan nem tudják, de hosszabb-rövidebb időre megakaszthatják az elnyomás zökkenőmentes újratermelődésének folyamatát. Ugyanakkor, bár az ellenállás e formái mind magukban hordozzák az „ellenzéki tudat” (Katz, 2004) csíráját, eltérő mértékben zavarják meg a fennálló rendet, és jellemzően érintetlenül hagyják az alapvető hatalmi struktúrákat. A következőkben a ma Budapesten élő szegény és otthonatlan emberek egyéni taktikái közül a kivonulás, az alkalmazkodás, a kitarás (DeVerteuil és szerzőtársai, 2009),¹⁷⁰ a léptékváltás (Smith, 1992), valamint a társadalmilag elfogadott identitások megteremtésének és a saját hang kialakításának megnyilvánulási formáit fejtem ki részletesebben.

A *kivonulás* a fokozott rendőri vagy egyéb hatósági ellenőrzés alatt álló területekről való távolmaradás taktikája (DeVerteuil és szerzőtársai, 2009). Amikor Budapest egy-egy pontján elviselhetetlenné válik a hatósági nyomás, a hajléktalan emberek más tartózkodási hely után néznek – noha igen gyakran csak átmenetileg. A maguk építette kunyhóban élő emberek különösen figyelnek arra, hogy olyan helyet találjanak otthonukban, amely nincs szem előtt, és így nem zavarja a többségi társadalmat. Ha egy bizonyos helyen gyakran éri őket támadás vagy zaklatás az állampolgárok vagy a hatóságok részéről, akkor inkább elköltöznek, és máshol építenek maguknak kunyhót.

Az *alkalmazkodás* taktikája többek között azt jelenti, amikor valaki megpróbál beleolvadni a tömegbe (DeVerteuil és szerzőtársai, 2009) és elrejteni hajléktalanságát. Casey és szerzőtársai (2008) beszámolója szerint Nagy-Britanniában a hajléktalan nők gyakran alkalmazzák

¹⁷⁰ DeVerteuil és szerzőtársai (2009) kategóriái Snow és Mulcahy (2001) munkáján alapulnak, amely Hirschman (1995) eredeti modelljének a kifejtett és adaptált változata. Hirschman modelljében a kivonulás, a tiltakozás és a hűség terminusai írják le az emberek viszonyát a hanyatlóban lévő vállalatokhoz, szervezetekhez és államokhoz.

ezt a taktikát alapvető szükségleteik kielégítése érdekében, például amikor napközben egy könyvtárban pihennek. Budapesten is sok hajléktalan ember tölti idejét a fűtött és mellékhelyiséggel ellátott bevásárlóközpontokban, miközben holmijukat az áruházak csomagmegőrzőjében tárolják. Ezek a technikák mindenképpen valamilyen fokú alkalmazkodást követelnek, hiszen csak úgy lehet őket alkalmazni, ha valaki nem tűnik „tipikus” hajléktalannak. Miközben a bevásárlóközpontok biztonsági őrei hajlandóak békén hagyni a számukra ismert és a tömegbe beolvadni képes hajléktalan embereket, gyakran előfordul, hogy a kopottabb ruhában érkező vagy „füstszagú” embereket távozásra szólítják fel, vagy be sem engedik az épületbe.

A *kitartás* taktikája azt jelenti, hogy valaki a zaklatás ellenére is ragaszkodik egy adott helyhez (DeVerteuil és szerzőtársai, 2009). Ezt a taktikát gyakran alkalmazzák a koldulásból vagy a *Fedél Nélkül* terjesztéséből élő emberek, akik jellemzően ugyanazon a jól bejáratott helyen dolgoznak még akkor is, ha a hatóságok újra meg újra elzavarják őket onnan. A VIII. kerületben 2011-ben folyó ún. közrendvédelmi (valójában hajléktalanellenes) kampány során is sok hajléktalan ember alkalmazta ezt a taktikát, amikor a többszöri előállítás és szinte folyamatos zaklatás ellenére sem volt hajlandó elhagyni a kerületet. A sátorban vagy kunyhóban élő emberek esetében is gyakran előfordul, hogy miután a hatóságok lebontják otthonukat, néhány nap múlva ismét ugyanott vagy a közelben telepednek le.

Neil Smith (1992) az ún. hajléktalanjármű (*homeless vehicle*) kapcsán fogalmazta meg a *léptékváltást* mint az ellenállás egy formáját. Az ún. hajléktalanjármű prototípusát az 1980-as évek végén Krzysztof Wodiczko lengyel művész dolgozta ki, majd készítette el hajléktalan emberekkel közösen (több darabot is gyártottak belőle). A jármű lényegében egy bevásárlókocsi, amit úgy alakítanak át, hogy mind lakásként, mind pedig szállítóeszközként használható legyen. Ezzel a járművel a hajléktalan emberek mozgásteret jelentősen megnö – vagyis, ahogy Smith fogalmazott, léptéket tudnak váltani –, hiszen sokkal szabadabban mozoghatnak a városban, és nem kell egy adott szűk területen maradniuk csomagjaikkal, vagy éjszakára egy konkrét helyre visszatérniük.

Ennek a taktikának egy sokkal inkább hétköznapi megnyilvánulása az, ahogyan sok a budapesti hajléktalan ember a várost használja annak érdekében, hogy hozzájusson létfontosságú szolgáltatásokhoz (pl. mosás, fürdés, reggeli, ebéd, csomagmegőrzés). A fedél

nélkül élő emberek rá vannak kényszerítve, hogy nagyon jól kiismerjék az ellátóintézmények által nyújtott szolgáltatásokat, hiszen egy nap több, egymástól akár hatalmas távolságokra lévő helyre is el kell, hogy menjenek, hogy mindent megkapjanak, amire szükségük van: az egyik melegedőben reggeliznek, egy másikban ebédelnek, majd a város másik végén található ételosztáson jutnak vacsorához.¹⁷¹ Eközben a hivatalos ügyek intézése és a csomagmegőrzés miatt még két különböző ellátóintézménybe kell, hogy betérjenek, és este ismét sokan utaznak, hogy eljussanak „otthonaikba”. Bár az állandó utazás igen fárasztó (különösen ha valakinek nincs hol tárolnia a holmiját, és ezért folyton magával kell cipelnie) és költséges is lehet, sok hajléktalan ember rendkívül jól tájékozott a város működéséről (például melyik járművön és mikor ellenőrzik a jegyeket), illetve az elérhető szociális szolgáltatások minőségével és mennyiségével kapcsolatban. Ily módon a hajléktalan emberek (kényszerű) mobilitása Budapesten is gyakran a túlélés jelentős eszközévé válik.

A hajléktalan emberek gyakran úgy próbálják meg elfogadtatni jelenlétüket egy bizonyos helyen, hogy *legitim identitást* teremtenek. Ilyen legitim szerep lehet például a „lapterjesztő” vagy a „kisvállalkozó”. Theresa Gowan (2010) antropológus írja le, ahogy például San Franciscóban sok idősebb hajléktalan férfi profi újrahasznosítóként teremt magának tisztességes és sokak által elismert identitást. New Yorkban a lejárt magazinokat és könyveket áruló hajléktalan férfiak vívtak ki maguknak jogos helyet Greenwich Village-ben, ahol profi vállalkozóként szerzik meg, szelektálják és árulják portékájukat (Dunneier, 2000). Magyarországon a *Fedél Nélkül* terjesztőinek többsége kifejezetten odafigyel arra, hogy az előírásoknak megfelelően, hivatalos kitűzővel ellátva és az egyéb szabályokat is betartva terjessze a lapot.¹⁷² Így nemcsak megkülönböztetik magukat a koldusoktól, de kísérletet tesznek arra is, hogy az utcalap terjesztését egyfajta szakmáként fogadtassák el. Amikor 2011 őszén Pintér Sándor belügyminiszter utasítására a rendőrség a megszokottnál agresszívebben lépett fel az utcalap terjesztői ellen, az egyik terjesztő a következő levelet fogalmazta meg a belügyminiszternek:

¹⁷¹ A legtöbb esetben sajnos mindhárom étkezés kenyérből és valamilyen felvágottból áll. Meleg ételhez ritkán juthatnak.

¹⁷² Erről részletesebben lásd a *Fedél Nélkül* terjesztői szabályzatát itt: http://www.fedelnelkul.hu/viewpage.php?page_id=31. Letöltés: 2014. március 22.

A *Fedél Nélkül* terjesztése kőkemény munka. Ment már valaki több órát egyhuzamban úgy, hogy nyáron odasüt a nap, és az aszfalt visszanyomja a 40 fokot? Javaslom, hogy belügyminiszter úr próbálja ki csak napi 5 órát 5 napon keresztül. (Erdősné, 2011.)

A *saját hang megteremtésének* taktikája többek között olyan szövegek előállítására utal, amelyek a hajléktalan emberek saját meghatározását közvetítik arról, hogy kik is ők, és így gyakran szembemennek a hajléktalanság uralkodó ábrázolásával (DeVerteuil és szerzőtársai, 2009). Magyarországon a *Fedél Nélkül* fontos fórumot teremt a hajléktalan szerzők autonóm és egyéni hangjának megszólaltatására. Bár a legtöbb cikk, vers és grafika egyéni látásmódot tükröz, a lap rendszeres megjelenése lehetőséget ad egy eklektikus, de valamelyest mégis kollektív hang közzétételére is.

Szappanos Lajos (2005), a *Fedél Nélkül* hajléktalan szerzője egyik cikkében például szinte tudományos precizitással sorolja fel az általa beazonosított különböző „hajléktalantípusokat”: klasszikus hajléktalan, fél- vagy műhajléktalan, csöves, koldus, szélvédőmosó, tarhás, szipus, *Fedél Nélkül*-terjesztő és szapsz¹⁷³ (sic!). A szerző a hajléktalanság egyes kategóriáit aszerint elemzi, hogy képviselői milyen túlélési stratégiát alkalmaznak az utcán, miből élnek és hogyan kommunikálnak másokkal. Noha a cikk esetenként erősen önigazoló és moralizáló, kétségtelenül bennfentes tudást közvetít, és sok hajléktalan ember véleményét tükrözi a hajléktalantársadalom belső struktúrájáról.

A *Fedél Nélkül*ben megjelenő cikkek spektrumának másik végén egy Budapest főpolgármesterének címzett gúnyos levél található, szintén hajléktalan szerző tollából:

Kellene egy pad! Egy ideális pad. Lehet, hogy már meg is van, csak nem találok, pedig már régóta keresem. De csinálhatunk is egyet. Ha egyszer az életben összefognánk! Már elmúltam jócskán ötven, és még nem kértem semmit. Igazán!

¹⁷³ „Nem tartozik senkihez és sehova. Szinte mindig magányos, nagyritkán ketten járnak. Semmiféle irattal nem rendelkezik, sokszor még hajléktalanigazolvánnyal sem. Nagyon öreg, vagy csak annak látszik. Szőrös, szakállas, torzonborz, gondozatlan és büdös (ami általában a testen levő elfekélyesedett sebekről van), nem ritkán bogaras, tetves. Nyáron is madzaggal átkötött nyakabáttában jár, cipőtalpa állandóan leválófélben, elmaradhatatlan szériatartozéka az ún. csövesszatyor. Rejtély, hogy milyen energiaforrás hajtja, szinte nem eszik, nem iszik, holott majd mindig mozgásban van. Nagyon nehezen áll szóba bárkivel is, a karitatív szervezetek segítségét is elutasítja.” (Szappanos, 2005.)

Naaa! Egy ideális pad, a mélyen tisztelt Főpolgármester Úr szabadjegyével. Mírről is van pontosan szó? Csak egy PADról egy csendes zugban, alkalmas helyen. Tavasszal, ősszel napos, nyáron árnyas. Jó az egyszerűség, kicsit tologathatom. Kerék nem fontos. De ha futja rá, ám legyen! Ha esik, könnyebben betolom az eresz alá. Nem ázik szegénykém, tovább tart legalább. Legyen végig léces, ha lehet, jót tesz a derekamnak. A háttámla és az ülőke között ne legyen rés, beeshet az ember. Az ülőke lejtően kicsit befelé, így előre sem pottyanak le annyiszor. A barnát kedvelem, de lehet szőke is. Ennyit a külsőségekről. (Csábi, 2011.)

2011-es megjelenése idején – a főváros hajléktalanellenes hadjáratának legintenzívebb időszakában (lásd a harmadik fejezetet) – ez a cikk egyértelmű állásfoglalás volt: finom, de pontos humorával annak a Tarlós István által is előszeretettel sugalmazott elképzelésnek mond ellent, miszerint a hajléktalan emberek „jókedvükben” élnek az utcán.

Az alkalmazkodás, a kitartás, a léptékváltás, a legitim identitás megteremtése és az egyéni és kollektív hang kialakítása közvetlenül ássák alá a Feldman (2006) által megfogalmazott, általánosan elterjedt ellentétpárt, miszerint „valódi hajléktalan» az, aki a pusztá (és tehetetlen) létre redukálódik. »Álhajléktalan« tehát feltehetően az, aki továbbra is gondolkodó, ítéletalkotó és küzdő emberként viselkedik” (72.). A fent bemutatott taktikákkal a hajléktalan emberek nemcsak szembemennek az őket gyenge, deviáns és homogén csoportként ábrázoló uralkodó felfogással, de azt is megmutatják, hogy éppen olyan racionális, gondolkodó és érzékeny emberi lények, mint mindenki más.

A formális jogok visszakövetelése egyéni érdekérvényesítéssel

A demokratikus jogrendszerekben az állampolgáriság fontos kritériuma az egyenlő bánásmód, és a diszkriminációval kapcsolatos jogorvoslati lehetőségek ismerete és használata. Az *Utca és jog* elnevezésű részvételi akciókutatásban a *Város Mindenkié* csoport hajléktalanságban élő kutatói csaknem 400 hajléktalan embert kérdeztek egy olyan kérdőív segítségével, amelyen többek között az emberi és állampolgári jogok ismeretével és gyakorlásával kapcsolatos kérdések is szerepeltek.¹⁷⁴ A következőkben az *Utca és jog*-kutatás eredmé-

¹⁷⁴ A kutatás módszertanának és eredményeinek részletes leírását lásd a hatodik fejezetben.

neyei, valamint az aktivizmus során szerzett tapasztalataim alapján vizsgálom a hajléktalan emberek egyéni szintű érdekérvényesítő tevékenységét.

Az *Utca és jog*-kutatásban részt vevő hajléktalan válaszadók 39%-a saját megítélése szerint teljes mértékben, 48%-a pedig csak részben van tisztában emberi és polgári jogaival. 8% azok aránya, akik saját bevallásuk szerint egyáltalán nincsenek tisztában a jogaikkal. Ami a jogok gyakorlati érvényesítését illeti, a válaszadók 20%-a állította, hogy hajléktalansága miatt egyáltalán nem tudja gyakorolni jogait, 44% pedig csak részben tudja ezt megtenni. Ezek a számok alátámasztják azt a feltételezést, miszerint a formális jogegyenlőség ellenére a hajléktalan emberek ma Magyarországon lényegében másodrendű állampolgárokként élnek: még ha tisztában is vannak a papíron létező jogaikkal, a valóságban nem gyakorolhatják azokat maradéktalanul. Ahogy egy hajléktalan válaszadó egy személyes beszélgetés során igen találóan összefoglalta: „Ha nincs pénzed, jogod sincs”.

Annak érdekében, hogy meg tudjuk, a hajléktalan emberek mennyire hajlandóak konfrontálódni, ha méltánytalanság éri őket, a kérdőív arra is rákérdezett, hogy a válaszadók tettek-e valaha hivatalosan panaszt a sérelmeik miatt. Az eredmény: a válaszadók 9%-a tett már panaszt valahol, 11% viszont azt állította, hogy amikor megpróbált panaszt tenni, érdemi válasz nélkül elutasították. Noha a panasztevők aránya a vártnál magasabb, azonban egyrészt a kérdőívből sajnos nem világos, hogy az egyes válaszadók mely szervnél és pontosan hogyan tettek panaszt, másrészt a kutatás során feltárt megkülönböztetés mértékéhez képest (a megkérdezettek túlnyomó többségét érte már diszkrimináció) valójában rendkívül alacsony. Ugyanakkor meglehetősen magas azoknak az aránya, akiknek a panaszát egyszerűen nem vették tudomásul, ami részben megmagyarázza azt is, miért gondolja sok hajléktalan ember úgy, hogy semmi értelme panaszt tenni, vagy a jogorvoslat más formáival élni. Ide kapcsolódó szempont még, hogy a hajléktalan emberek sok esetben tartanak a panasztételi eljárás következményeitől (pl. kitiltás a szállóról, elbocsátás), és inkább csak szóban, egymás között fogalmazzak meg a sérelmeiket. Személyesen tapasztaltam meg többször is, hogy miközben hajléktalan emberek vég nélkül sorolják egy éjjeli menedékhely házirendjének kifogásolt pontjait, amikor arra kérem őket, hogy ezt fogalmazzuk meg írásban, és küldjük el a szálló vezetőjének, erre senki sem mer vállalkozni. Végül fontos kiemelni azt

is, hogy az alacsony jogorvoslati/panasztételi arány nem csupán a hatóságokkal szembeni általános bizalmatlanságot tükrözi, hanem azt is, hogy sok hajléktalan állampolgár hajlamos elfogadni másodrendű státuszát: a megkülönböztetés és a lekezelő bánásmód annyira „természetes” részévé vált az utcán élő emberek életének, hogy sokan már szinte fel sem ismerik, ha méltánytalanság vagy jogsértés éri őket.¹⁷⁵

Hogy jobban megértsük azokat az eseteket, amelyekben hajléktalan emberek mégis élnek a jogorvoslat minimális formájával és hivatalos úton panaszt tesznek, adatokat gyűjtöttünk attól a három szervtől, amelynek alkalmazottaitól a kutatás alapján a hajléktalan emberek a leggyakrabban szenvednek el diszkriminációt: a közterület-felügyeletről, a rendőrségtől és a BKV-tól. Mivel sem a BKV, sem pedig a fővárosi és kerületi közterület-felügyelet nem szolgáltatott elegendő érdemi információt, értékelhető adat csupán a Budapesti Rendőr-főkapitányságtól és a Független Rendészeti Panasztestülettől (FRPT) állt rendelkezésünkre.¹⁷⁶

Bár a panaszok száma mindkét esetben rendkívül alacsony, a jól dokumentált esetek megerősítik a zaklatás és a megkülönböztetés korábban leírt általános tendenciáit (lásd a harmadik fejezetet). A hat hajléktalan ember közül, akik 2011-ben hivatalosan panaszt tettek a Budapesti Rendőr-főkapitányságon, egy személy diszkriminatív rendőri eljárás, egy rendőri bántalmazás, kettő a jogszerűtlen előállítást, kettő pedig az intézkedő rendőr hangneme miatt emelt panaszt. 2012-ben a Budapesti Rendőr-főkapitányság két bejelentést kapott hajléktalan emberektől: az egyikben egy közterület-felügyelő viselkedését, a másikkban pedig rendőri visszaélést sérelmeztek. 2013-ban összesen 6 esetben érkezett beadvány a BRFK-hoz hajléktalan emberektől és őket ellátó intézmények vezetőitől. Ezek közül egy panasz az adatvédelemmel, egy másik a nem megfelelő eljárással, két

¹⁷⁵ A kérdőívezés során többször előfordult, hogy egy megkérdezett elmesélte, ahogyan egy korábbi alvóhelyéről elküldték vagy a holmiját elvették, elégették vagy kidobták, azonban a konkrét kérdésre, hogy érte-e diszkrimináció (lásd pl. a magántulajdon védelmével kapcsolatban) mégis nemmel válaszolt.

¹⁷⁶ A 2008 óta működő testület egy független panaszforum, amelynek feladata a rendőrség tevékenysége feletti civil ellenőrzés megvalósítása. A testület minden esetben azt vizsgálja, hogy a panaszossal szemben történt rendőri intézkedés, kényszerítő eszköz alkalmazása, mulasztás vagy kötelezettségsértés okozott-e alapjogsérelmet, és ha igen, az milyen súlyú.

panasz pedig rendőri bántalmazással volt kapcsolatos. A szociális szakemberek által benyújtott panaszok a hajléktalan emberek közterületen és hajléktalanszállón történő igazoltatásával volt kapcsolatos.

2008-as megalakulása óta a Független Rendészeti Panasztestülethez (FRPT) nagyon kevés panasz érkezett hajléktalan emberektől. Kettő ezek közül mégis kiemelkedik abban a tekintetben, hogy rávilágít a hajléktalan emberek által valószínűleg a leggyakrabban tapasztalt rendőri túlkapásokra. Egy 2010-es esetben egy hajléktalan férfit a rendőrök biciklilopással gyanúsítottak meg, majd megbilincseltek, és közel 12 órán keresztül fogva tartották. Az FRPT vizsgálata során fény derült arra, hogy a rendőrök a panaszt megalázó módon megfürdették, és többek között a fogvatartás alatti étkezésre vonatkozó szabályokat sem tartották be. A jelentés szerint:

A panaszt alsónadrágban és zokniban vitték a fogdába. Az előállítás ideje alatt a rendőrkapitányság garázsába vitték a panaszt, ahol meztelenre kellett vetkőznie és hideg vízzel, slaggal kezdték locsolni. Adtak egy szappant is, hogy azzal mosakodjon meg.¹⁷⁷

Az FRPT szerint az eljáró rendőrök többször is megszegték az előállított személy tisztességes eljáráshoz, személyes szabadsághoz és emberi méltósághoz fűződő jogait, valamint az embertelen és megalázó bánásmód tilalmát is.

Egy másik, 2012-es esetben a *Fedél Nélkül* egyik terjesztőjét több órára előállították közlekedési szabálysértés miatt. Az FRPT jelentése szerint:

A panaszos álláspontja szerint az intézkedés részrehajló volt, kifejezetten azért került rá sor, mert hajléktalan. Tudomása szerint olyan utasítás van érvényben, amely előírja, hogy a „hajléktalanokat be kell vinni, és fogdára kell tenni”. Álláspontja szerint teljesen indokolatlanul szállították be a rendőrkapitányságra – az előállításnak sem értelme, sem jogalapja nem volt. Úgy véli, hogy a vele szembeni intézkedés diszkriminatív volt, az egyenlő bánásmód követelményének nem felelt meg.¹⁷⁸

Bár a testület kimondta, hogy a terjesztő előállításának időtartama aránytalanul hosszú volt, végül nem állapított meg diszkriminációt. Ennek ellenére mindenképpen jelentősnek mondható, hogy ez az

¹⁷⁷ A Független Rendészeti Panasztestület 349/2010. (VI. 30.) számú állásfoglalása.

¹⁷⁸ A Független Rendészeti Panasztestület 113/2012. (III. 21.) számú állásfoglalása.

eljutott az FRPT-hez, hiszen a hajléktalan emberek igen gyakori tapasztalatára hívta fel a figyelmet: mivel a *Fedél Nélkül* terjesztése önmagában nem szabálysértés, a rendőrség gyakran a közlekedési szabályok megsértését használja fel a bírságolás, az előállítás vagy éppen a konkrét büntetés nélküli elrettentés ürügyeként (lásd Csuri-ka, 2011). Ahogyan azt az FRPT határozata is jelzi, egy ilyen ügyben nagyon nehéz bizonyítani, hogy a rendőri intézkedés diszkriminatív volt, hiszen a hatóság az eljárás során formálisan rendszerint minden törvényi feltételnek eleget tesz.

Összességében elmondható, hogy annak ellenére, hogy a hajléktalan emberek egyéni szintű érdekérvényesítése nem közelíti meg az őket érő atrocitások és megkülönböztetés mértékét, léteznek elszigetelt esetek, amikor a fedél nélkül élők kiállnak az igazukért, megkeresik a megfelelő jogorvoslati szerveket, és esetenként kézzelfogható eredményt érnek el. Mindezzel együtt valószínűleg sokkal több biztatásra és jó példára lenne szükség ahhoz, hogy a hajléktalan embereket érő jogsérelmek akár csak kis hányada is a felszínre kerüljön, és az elszenvedők értelmét lássák a hosszadalmas, bürokratikus és alkalmanként akár megalázó folyamatnak is, amely a jogorvoslattal jár.

A méltóság visszaszerzése: szórványos mozgolódások 1990-től a 2000-es évek közepéig

Miután a korábbi ellenzéki csoportok a rendszerváltást követően intézményesültek, „az aktivizmus és a tiltakozás a civil kultúra szerves része lett” (Szabó, 1998a, 130.). Számtalan témában jöttek létre új civil szervezetek, többek között migránsokkal, etnikai kisebbségekkel és környezetvédelemmel foglalkozó csoportok. Az újonnan alakult kulturális és egyéb szerveződések olyan autonóm tevékenységekbe fogtak, amelyek az előző rendszerben nem voltak lehetségesek. Az új mozgalmak többnyire egy-egy témára fókuszáltak, és jellemzően nem foglalmaztak meg átfogó politikai követeléseket. Pickvance (1994) szerint az 1989 utáni kormányok nem tartották sem fenyegetőnek, sem elfojtandónak a tiltakozó csoportokat, inkább olyan partnerként tekintettek rájuk, amelyekkel érdemes kompromisszumot kötni (448.). Ez egyrészt a hatalom új birtokosai és a korábbi ellenzé-

ki mozgalmak közötti személyes kapcsolatoknak, másrészt pedig a kiépülőben lévő politikai struktúra viszonylagos rugalmasságának volt köszönhető.

Mára sok civil szervezet professzionalizálódott, így miközben magas szintű szolgáltatásokat nyújtanak (és gyakran állami feladatokat is átvesznek), meglehetősen ritkán vesznek részt aktívan a közéletben vagy a tágabb értelemben vett politikában. Mimi Larsson (2004) antropológus szerint

a [magyar] nemkormányzati szervezetek nagy része nem foglalkozik politikai vagy társadalmi ügyekkel, illetve nem fogalmazza meg azokat, különösen a kisebb szervezetek pedig erősen „depolitizált” megközelítést alkalmaznak. (...) A nemkormányzati szervezetek általában nem próbálják közvetlenül megkérdőjelezni a szakpolitika formálóját és csak ritkán foglalkoznak a törvényhozással vagy politikai programokkal. (...) [Az] egyéni (és csoportos) problémákat helyi szinten oldják meg, miközben az egyenlőtlenség tágabb struktúrái érintetlenül maradnak.

A civil szektor politikától való elszigetelődésének oka többek között az, hogy sok szervezet pénzügyileg függ az államtól, és ez sokszor megbénítja érdekérvényesítő képességüket. Ezenkívül mindenképpen közrejátszik a politika démonizálása mint az érdekérvényesítés legitim színtere (erről részletesebben lásd Udvarhelyi, 2013b), valamint a szerveződéssel és a demokratikus gyakorlatokkal kapcsolatos kompetenciák hiánya is.

Ami a hajléktalansággal kapcsolatos kollektív cselekvést illeti, ez 1989–1990 során érte el a csúcspontját. A „rongyosforradalom” után egy ideig úgy tűnt, hogy az önszerveződés hosszabb távon is megmarad, azonban a Vajdahunyad utcai éjjeli menedékhelyen és a *Hajléktalanok Rehabilitációs Otthonában* létrejött közösségek végül sajnos viszonylag gyorsan felbomlottak (lásd a negyedik fejezetet). Bár a pályaudvarokon és a Blaha Lujza téren tiltakozó hajléktalan emberek hosszú távú megoldást követeltek problémáikra, az első átmeneti szállók megnyitásával az állam semlegesítette törekvéseiket (lásd Solt, 1997). Győri Péter így nyilatkozik erről:

Ahogy ezek a hajléktalan emberek ügyfelekké váltak, tulajdonképpen gyámoltalanná váltak... Kajaért állnak sorba, éjjeli menedékhelyért sorba állnak... Ott, az elején még nem álltak sorba, azt gondolták, hogy az az övék, az a Vajdahunyad utcai menhely, hogy azt ők kapták meg. Tulajdonképpen utána a szakemberek vették át azt a menhelyet, és akkor ők ott már csak egy házirenden belüli

ügyfelekké váltak, és ez rányomja a bélyegét a mai napig a helyzetükre. Nagyon elesett embereket látok, akik ők maguk is most már lassan természetesnek fogják fel, hogy sorban állnak, hogy kuncsorognak, hogy kérnek, vagy kapnak, vagy nem kapnak. (*Lázadókból...*, 2011.)

Amint az a negyedik fejezetből is kiderült, a rendszerváltás idején a civil társadalom szereplői kulcsszerepet játszottak a hajléktalan emberek érdekvédelmi küzdelmeinek támogatásában. Ekkoriban mind az átlagpolgárok, mind a szociális szakmában dolgozók, mind pedig a formálódó politikai pártok és civil szervezetek képviselői is kiálltak a hajléktalan emberek mellett. Azonban idővel a támogató aktivistákból hivatásos segítők váltak, és ahogyan a tiltakozó mozgalomból kinőtt civil szervezetekből ellátóintézmények lettek, a szociális szakmában dolgozók átvették az irányító szerepet a hajléktalan emberektől. Ahogyan a szociális munka egyre inkább intézményesült, a hivatásos segítők azzal a dilemmával szembesültek, hogy vagy a hajléktalan emberek önszerveződését támogatják, vagy az intézményes ellátás irányába terelik őket; ahogy néhány, a kezdetektől fogva részt vevő szakember fogalmazott: „A segítők az utóbbi utat választották, s ma sem tudjuk, mi történt volna, ha...” (Bényei és szerzőtársai, 1999, 8.).

A hajléktalanellátó rendszer létrehozásán kívül az 1989–90-es tüntetések legmaradandóbb hozadéka a *Fedél Nélkül* című utcalap volt. Az újságot 1993-ban alapította Ungi Tibor, a '89-es tiltakozások egyik hajléktalan résztvevője azzal a céllal, hogy ellensúlyozza a hajléktalanság témájának kiszorulását a főáramú médiából. A lapot kezdetben írógépen írták és fénymásolták, ma azonban már a *Menhely Alapítvány* adja ki professzionális nyomdai minőségben. Noha a lapot hivatásos szociális munkások koordinálják, szinte kizárólag hajléktalan vagy szegénységben élő (újság)írók és művészek műveit közli. Az évek során az újság a szegénységben élő emberek tehetség-gondozásának kiemelkedő fórumává vált – különösen a grafika, a költészet, a szépirodalom és a publicisztika területén – és lényeges szerepet vállal a hajléktalan emberek közösségépítésében is. Ezenkívül az újság terjesztése fontos jövedelemforrás – és nem utolsósorban önbecsülést nyújt mindazoknak, akik a munkaerőpiacon nem találnak munkát. A terjesztőknek ma már viszonylag szigorú szabályoknak kell megfelelniük a megjelenésre és a viselkedésre vonatkozóan (pl. kitűző, rendőrségi oktatás), és akik ezeket nem tartják be, akár engedélyük (átmeneti) bevonását is kockáztatják. Végül, ahogy ko-

rábban kifejtettem, a *Fedél Nélkül* fontos fórumot teremt ahhoz, hogy a hajléktalan emberek egyéni és közösségi véleménye és tapasztalatai eljussanak a szélesebb nyilvánossághoz.

Az újság jelentőségére utalnak a körülötte folyó csatározások is. 1999-ben például az akkori szerkesztők csoportja kettévált, és az egyik társaság új utcalapot indított *Új Fedél Nélkül* címmel. Az újságot egy ideig önállóan adták ki, ám a kiadást 2004-ben a *Jövőt a Hajléktalanoknak Alapítvány* vette át, amelyet lényegében az újság hajléktalanságot megtapasztalt szerkesztői hoztak létre. Létrejöttékor az alapítvány fő tevékenysége az volt, hogy a biztosabb lakhatás érdekében munkásszállókon férőhelyeket bérelt hajléktalan emberek számára. Később az alapítványnak számos konfliktusa volt az intézményesült hajléktalanellátó rendszerrel, és nem tudott annak szerves részévé válni. Jelenleg a korábban az alapítvány által kialakított szálláshelyeket a Baptista Szeretetszolgálat üzemelteti, miközben az *Új Fedél Nélkül* továbbra is az alapítvány égisze alatt jelenik meg. Az újság külleme sokkal egyszerűbb, mint a „rég” *Fedél Nélkülé*, és többnyire vicceket, illetve verseket és novellákat közöl, jellemzően nem hajléktalan szerzők tollából. Ezenkívül a két lapnak más az „üzletpolitikája” is: míg a *Fedél Nélkül* példányait a sorszámozott engedéllyel rendelkező terjesztők pénzért vásárolják, az *Új Fedél Nélkül*höz ingyen is hozzá lehet jutni, és a terjesztők ott sokszorozítják, ahol tudják.

A tiltakozás első, meglehetősen zajos éveit követően 1990 után igen hosszú és mély csend állt be a hajléktalanok érdekérvényesítése területén. A civil részvétel egyre inkább a karitatív szervezetek adományozói tevékenységére, illetve az állami és önkormányzati támogatással nyújtott szociális ellátás megszervezésére korlátozódott. Miután a hajléktalan emberek közvetlen szükségleteit nagyrészt sikerült kielégíteni, az érdekérvényesítés már nem tűnt olyan sürgető feladatnak sem a hajléktalan emberek, sem pedig támogatóik számára.

A *Fedél Nélkül* megalapítása után közel öt évet kellett várni arra, hogy új, a hajléktalan emberek aktív részvételén alapuló kezdeményezések bukkanjának fel. Ezek közül kiemelkedik a *Hajléktalanok a Hajléktalanokért Kulturális és Érdekvédelmi Egyesület*, amit 1997-ben a *Pro Domo Szálló* tíz lakója alapított egy szociális munkás segítségével. A csoport célja a tagok életminőségének javítása és a közösségi részvétel erősítése, valamint a hajléktalanság fenntartható megoldásainak keresése volt. A szervezet retorikájában a hajléktalan emberek

oktatásának, szabadidejük hasznos eltöltésének, a más hajléktalan és nem hajléktalan emberekkel kialakított kapcsolatoknak és az önbecsülés javításának jutott főszerep. Az egyesület évekig működött, és taglétszáma folyamatosan nőtt. Saját adataik szerint 1999-ben 20, 2000-ben 30, 2001-ben 40 felnőtt és 12 gyermek, míg 2002-ben, a szervezet utolsó aktív évében, már 57 tagja volt (Hajléktalanok a Hajléktalanokért Kulturális és Érdekvédelmi Egyesület – Alapelvek).

A csoport legfontosabb tevékenysége egy önszorgó klub működtetése volt, amelyet kifejezetten absztinens hajléktalan emberek számára hoztak létre (Hajléktalanok a Hajléktalanokért Kulturális és Érdekvédelmi Egyesület – Célok). Ezenkívül kulturális eseményeket is szerveztek, a tagok pedig tanácsokkal és személyes kapcsolatokkal is segítettek egymást az álláskeresésben és lakhatási ügyekben. 2002-ben a szervezet aláírásgyűjtésbe kezdett annak érdekében, hogy a hajléktalanellátást jobban a hajléktalan emberek igényeihez alkalmazkodva alakítsák át (Hajléktalanok a Hajléktalanokért Kulturális és Érdekvédelmi Egyesület – Petíció). A petíció többek között az alábbi követeléseket tartalmazta:

1. Kérjük, hogy a szociális törvény 80. §-ának 1-es és 2-es pontját azonnal módosítsák.¹⁷⁹
2. Ennek értelmében szüntessék meg azok kilakoltatását [az átmeneti szállókról], akiknek letelt a két évük.
3. Az ellátás időtartalma 5+1 év legyen.
4. A hatékony és kulturáltabb ellátás érdekében vezessék be a három lépcsős rostarendszert. Ez lehetővé teszi az ingadozást a 2 év és a 6 év közötti lépcsőkön, de ki is választ, mégpedig úgy, hogy a kliens saját magát értékeli fel vagy le.
5. Bárkiről is legyen szó, [a beengedést] az éjszakai menedékhelyek[re] tegyék rugalmasabbá és ne legyen sorban állás a fapados szállók előtt.
6. A fapados szállókon is alkalmazni kell a rosta rendszert, (...) ne gyalogjanak az elesettek fölött, sok esetben még a szociális munkás fölött is.

¹⁷⁹ Ennek szövege: 80. § (1) Az átmeneti elhelyezést nyújtó intézmények – a hajléktalanok éjjeli menedékhelye és átmeneti szállása kivételével – ideiglenes jelleggel legfeljebb egyévi időtartamra teljes körű ellátást biztosítanak. (2) Az átmeneti elhelyezés különös méltánylást érdemlő esetben az intézmény orvosa szakvéleményének figyelembevételével egy alkalommal, egy évvel meghosszabbítható. (3) Az átmeneti elhelyezést nyújtó intézmények típusai: a) időskorúak gondozóháza; b) fogyatékos személyek gondozóháza; c) pszichiátriai betegek átmeneti otthona; d) szenvedélybetegek átmeneti otthona; e) éjjeli menedékhely; f) hajléktalan személyek átmeneti szállása.

Ezért szükséges a rosta rendszer, hogy azok, akik innen járnak dolgozni, ki tudják magukat pihenni, ők az úgynevezett dolgozó ágyra járók.

7. A fapadokon és a szállókon is tegyék kötelezővé a mosást és a tisztálkodást, ezek feltételei legyenek biztosítva. A jogszabályt idevonatkozóan is meg kell alkotni. Nem lehet kibúvó az emberi jog.
8. El kell fogadtatni a társadalommal és a hajléktalannal egyaránt, hogy nem az a hajléktalan, aki bűdös és koszos.
9. A munkaadók legyenek (...) kötelesek a hajléktalanokat munkába állítani.
10. Oldják meg a bejelentkezési problémát: a legtöbb esetben újabb hátrányt okoz, hogy nincs állandó bejelentett lakásuk a hajléktalanoknak.
11. A lakhatásokra való lehetőséget kezdjék el kidolgozni.
12. Kérjük, hogy a hajléktalan-ellátást külön jogszabály szabályozza, ami a rendszeren belül működik és az alapvető kérdésekben is nagy szerepe van, mint, pl. humánus, humánus és a higiénia elvein alapszik, de mégis képes az alkura és szankciókra. És szabályozza a társadalomba való beilleszkedést. Nem kirekeszt abból, hanem hatékonyan befogad.

A többek között a Szociális és Családügyi Minisztériumnak címzett petícióhoz 2002 végére 500 aláírás gyűlt össze (*Több, mint 500 aláírást...*, 2002), azonban további sorsáról sajnos nem áll rendelkezésre információ.

A *Hajléktalanok a Hajléktalanokért Egyesület* minden bizonnyal legkézzelfoghatóbb eredménye az 1998–99 év telén elhunyt hajléktalan embereknek állított emlékmű, amit az Új köztemetőben emeltek (Hajléktalanok a Hajléktalanokért Kulturális és Érdekvédelmi Egyesület – Alapelvek). A szervezet tagjai és támogatói hosszú ideig minden évben megemlékezést tartottak az emlékműnél, és még ma is többen járnak ide vissza, különösen mindenszentek és halottak napja környékén. Végül, az egyesület tagjai egy, a „lakhatást és foglalkoztatást összekapcsoló LAKFO nevű modellprogram tervét is kidolgozták, és számos pályázatot nyújtottak be ennek megvalósítására, sajnos kevés sikerrel. Miután a terv évekkel később sem valósult meg, az egyesület – feltehetően többek között a sorozatos kudarcok miatt – beszüntette tevékenységét.

Egy egri hajléktalan férfi 2004-ben alapította a *Hajléktalanok Érdekvédelmi Konföderációja* nevű szervezetet. A korabeli hírek tanúsága szerint a szervezet alapítója nyomást akart gyakorolni a kormányra, hogy az a hajléktalanügyi miniszteri biztos posztjának létrehozásán túl (lásd a második fejezetet) is foglalkozzon a hajléktalanság problémájával (*Hajléktalanok közhasznú...*, 2004). Az alapító elmondása

szerint a csoport érdekérvényesítéssel és közvetlen segítségnyújtással egyaránt foglalkozni kívánt. Sajnos semmi nem utal arra, hogy a szervezet a kezdeti bejelentést követően folytatta volna működését, így megjelenése és eltűnése nemcsak azt jelzi, hogy volt igény az ilyen jellegű tevékenységek iránt, hanem azt is, hogy ekkor (még) nem állt rendelkezésre elegendő emberi és anyagi erőforrás a fenntartható és hatékony érdekvédelem megvalósításához.

Úgy tűnik, hogy a lakhatás területén 1990 és 2005 között nem létezett egyetlen olyan szervezet sem Magyarországon, amely rendszerkritikus nézeteket vallott vagy konfrontatív eszközöket használt volna. A rendzavarás mint taktika jellemzően csak egyéni és elszigetelt aktusokban jelent meg. 2005-ben például két hajléktalan férfi zavarta meg Demszky Gábor sajtótájékoztatóját, aki éppen az aluljárók megtisztításáért folytatott kampányáról beszélt (*Hajléktalanok zavarták...*, 2005). Egy másik példa egy pécsi férfi kétségbeesett próbálkozása 2007-ben, aki feleségével és 12 gyermekével élt egy másfél szobás alacsony komfortfokozatú lakásban. Hogy felhívja a figyelmet elkeresítő helyzetére, a férfi és fia gyalog vágott neki a csaknem kétszáz kilométeres útnak Pécsről Budapestre a Szociális Minisztériumig, hogy megfelelő lakhatást követeljen. A híradások szerint Pécs jegyzője akkor vette fel a férfival a kapcsolatot, amikor Péctől már kb. 8 kilométerre jártak. Végül hosszas tárgyalások után az önkormányzat egy három és fél szobás cserelakást ajánlott fel nekik, amelyet el is fogadtak (Ungár, 2007a, Ungár, 2007b).

A művészet és a kreatív önkifejezés fontos motiváló erő, amely az elmúlt évtizedben többször is összehozta a hajléktalan embereket és támogatóikat. A 2006-ban a *Fedél Nélkül* közreműködésével megalakult *Vagyunk Egyesület* az egyik első olyan kezdeményezés volt, amely kifejezetten szegény és hajléktalan művészeket karolt fel. A több-kevesebb tagot és aktivitást felmutató szervezet célja az volt, hogy lehetőséget biztosítson hajléktalan művészek számára, hogy találkozzanak egymással, közösséget alkossanak, és bemutassák munkájukat a nyilvánosságnak. Ezenkívül fontos cél volt az alkotások értékesítése, ami a művészeknek alkalmanként bevételt biztosított, és annak az előítéletnek az eloszlatása, hogy a hajléktalan emberek nem érnek semmit és nem értenek semmihez. Az évek során számos alkalommal rendeztek kiállításokat és árveréseket Budapesten. Noha a művészeti kezdeményezések közül a *Vagyunk* tekinthető a

leghosszabb életű és legsikeresebb szervezetnek,¹⁸⁰ még így is viszonylag kevés hajléktalan művész bevonására volt képes, és célja inkább a hajléktalansággal kapcsolatos társadalmi érzékenység erősítése, mintsem az elnyomás és kirekesztés strukturális erőinek átalakítása volt.

A kapitalizmus középosztályi kritikája

Az államszocializmus bukását kísérő lelkesedés a 2000-es évek elejére teljesen kifulladásra, és ezzel párhuzamosan a neoliberális kapitalizmus kritikája egyre erőteljesebb lett a civil szervezetek körében is. Az alterglobalizációs mozgalom, amelynek legszembetűnőbb megnyilvánulása a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) seattle-i találkozója ellen szervezett tüntetéssorozat volt 1999-ben, Európában is érezte hatását (lásd Gagy, 2009). A 2000-es évek közepére a kapitalizmus rendszerszintű kritikája és a magántulajdon elsőbbségének megkérdőjelezése a magyar globalizációkritikus mozgalmak berkeiben is felbukkant.

A 2000-es évek elején a főleg középosztálybeli fiatalokból és egyetemistákból álló *Centrum Csoport* volt az egyik legerősebb olyan globalizációkritikus szerveződés, amely közvetetten a lakhatás problémájával is foglalkozott. A csoport tagjai a DIY- (*do-it-yourself*, „csináld magad”) hagyománynak megfelelően a mindennapi életbe ágyazva szerették volna megvalósítani a globalizációkritikus és anarchista ideológiát, és szervezeti felépítésükben is a horizontális viszonyokra helyezték a hangsúlyt (Gagy, 2009). Bár korábban is voltak próbálkozások kulturális foglalkozások kialakítására (lásd Ember, 2004), a *Centrum* a kihasználatlan ingatlanok elfoglalását tevékenysége középpontjába helyezte. A csoport első nagyszabású akciója a régi Centrum Aruház épületének elfoglalása volt (a csoport is innen kapta a nevét), ahol 2004-ben rövid időre kulturális központot alakítottak ki. A következő évben a csoport újabb épületet foglalt el, ekkor egy önkormányzati tulajdonú ingatlant a VII. kerületi Kazinczy utcában. Miután a házfoglalók hírt adtak az akcióról a nyilvánosságnak, csak

¹⁸⁰ Az elmúlt néhány évben is volt néhány hasonló művészeti kísérlet, mint például a *Látszom! Hajléktalan Művészek Országos Fesztiválja* vagy az *Uccaművész Egyesület*. Sajnos ezek a kezdeményezések nem tudtak hosszú távon fennmaradni.

néhány órát maradtak az épületben, majd a rendőrség és az önkormányzat nyomására elhagyták azt. A foglalásért negyvenegy embert állítottak bíróság elé, akik végül csak írásbeli figyelmeztetést kaptak, mert – ahogy a bíró kifejezetten hangsúlyozta – tettük nem volt veszélyes a társadalomra.¹⁸¹ A foglalás után az önkormányzat éjjeli menedékhelyet alakított ki a Kazinczy utcai épületben, amely – noha csak néhány évig működött¹⁸² – tökéletesen alkalmas volt arra, hogy kihúzza az aktivisták követeléseinek méregfogát. Miután a tagok több sikertelen kísérletet tettek nem nyilvános foglaltházak kialakítására, a csoport 2006-ban végül feloszlott.¹⁸³

A 2000-es évekre egyértelművé vált, hogy a szociális ellátórendszer – amely maga is folyamatosan a neoliberális politika szorításában élt – képtelen „megoldani” a poszt szocialista Magyarország társadalmi problémáit. Ez a felismerés a Magyarországon évek óta aktív *Humanista Mozgalom* néhány tagját arra készítette, hogy aktívabban a hajléktalanság ügyével kezdjenek el foglalkozni. Miután az aktivisták nap mint nap szembesültek az utcai hajléktalanság ijesztő mértékével, és rádöbbsen, hogy sem a hivatásos szociális munka, sem a jótékonykodás nem elegendő a hajléktalanság felszámolásához, 2004-ben megalapították *Az Utca Embere* nevű csoportot. Az alulról induló, önkéntes szerveződés javarészt fiatal, középosztálybeli tagjai azért küzdöttek, hogy a magyar állam és társadalom a probléma súlyának megfelelő válaszokat adjon a hajléktalanságra, és olyan értékeket helyeztek munkájuk középpontjába, mint a szolidaritás, az empátia, az emberi jogok tisztelete és a demokratikus részvétel (lásd Udvarhelyi és Nagy, 2008).

Bár a csoport hagyományosabb jellegű eseményeket is szervezett – például vitákat, kiállításokat és tüntetéseket a lakhatáshoz való jog

¹⁸¹ Ez az eljárás bizonyos szempontból precedenst teremtett több későbbi politikai jellegű házfoglalás számára. A bíróság minden esetben megerősítette, hogy bár a foglalások törvényellenesek, nem jelentenek veszélyt a társadalomra (lásd például *A Város Mindenkié*, 2013).

¹⁸² 2007-ben ezt az intézményt a kerületen belül máshová költöztették, ma az épületben étterem működik.

¹⁸³ A szegénységben élő családok ház- és földfoglalásai viszonylag hosszú múltra tekintenek vissza Budapesten (lásd a második és a negyedik fejezetet); a '90-es évek végén országszerte 6 és 15 ezer közöttire becsülték az önkényes lakásfoglalók számát (lásd *Parlamenti lobb*, 2000). Sajnos a két jelenség párhuzamos megléte ellenére nem alakult ki érdemi viszony a figyelemfelkeltő foglalásokat szervező aktivisták és a rejtett lakásfoglalók között.

témakörében –, tagjai több alkalommal is próbáltak kilakoltatásokat megakadályozni; illetve a csoport egyszer még a Fővárosi Közgyűlés ülését is megzavarta, hogy tiltakozzon az ún. hetes óvodák bezárása és az önkormányzat szociális költségvetésének drasztikus csökkentése ellen (lásd *Civil félssiker*, 2007). A csoport legsikeresebb rendezvénye az évente megtartott *Szolidaritás Éjszakája* volt, amely a szervezett szemléletének minden elemét ötvözte. Egyrészt, a rendezvény lehetőségét adott „az utca emberének”, hogy kifejezze felháborodását, és valódi megoldásokat követeljen a döntéshozóktól. Másrészt, a esemény során az aktivisták közvetlen segítségét – például élelmet és ruhát, valamint egy éjszaka erejéig biztonságos alvóhelyet – is biztosítottak a hajléktalan embereknek.

A hajnalig tartó virrasztás egyik legfontosabb eleme az volt, hogy a lakhatási jogokért küzdő aktivisták és szimpatizánsaik, valamint a problémát első kézből megtapasztaló hajléktalan emberek közvetlen kapcsolatba léptek egymással.¹⁸⁴ Ennek jelentőségét Elzer Anna, az esemény hajléktalan résztvevője így fogalmazta meg 2005-ben:

Pokrócokon és más ruhaneműkön ültünk, feküdtünk, kinek hogy esett jól. S akadtak nem hajléktalan emberek is szép számmal, akik velünk szolidáltak (sic!), akiknek e nemes gesztusért külön köszönet jár. Igencsak szomorú és lehangoló fotókiállítás volt látható a hajléktalanságról, de ennek ellenére a hajléktalanok és nem hajléktalanok közt nagy megértés volt a demonstráció alatt. Nagyon jó volt a hangulat, sok volt a nevetés. Az *Utca Embere* és a *Food not Bombs* forró teával és körözöttes kenyérrel kínálta a demonstráló embereket, ami fantasztikusan jólesett. Mindeközben szólt a zene. Majd mi egypáran, hajléktalanok, akik meg tudtunk jelenni a *Szolidaritás éjszakáján*, verseket és novellákat olvastunk fel a könyvünkéből, a hajléktalan művészek antológiájából (*Alkonyzóna* címmel). Az emberek jöttek-mentek, de sokan megálltak és kíváncsian, érdeklődve hallgatták felolvasásunkat. Több arcon meglepődést és csodálkozást láttam, hogy nini, ezek a versek és novellák gyönyörűek, igazak, mély fájdalmakat, vágyakat, tragédiákat árulnak el. (...) sok ember tanulhatna ezektől a kölyköktől – tisztelet a kivételnek –, akik nem a hajléktalant látják bennünk, hanem az Embert, nem irtóznak tőlünk és nem állnak kilométerekkel arrébb, ha társalgunk egymással. (Elzer, 2005.)

Bár Az *Utca Embere* 2008-ban megszűnt, a csoport fontos helyet foglalt el a rendszerváltás után lakhatási szerveződések között. Egyrészt

¹⁸⁴ A *Szolidaritás Éjszakája* Az *Utca Emberét* is túlélte, hiszen ezt a rendezvényt valamilyen formában azóta is szinte minden évben megszervezik Budapesten és több vidéki városban is.

sikeresen felhívta a figyelmet a hajléktalanságra mint megoldásra váró tömeges társadalmi problémára, valamint fontos szerepe volt a „lakhatáshoz való jog” fogalmának elterjesztésében és legitimációjában is. Ezenkívül *Az Utca Embere* olyan ellenállási formákat élesztett fel (például a direkt akciókat), amelyek a rendszerváltás óta erősen marginalizálódtak, különösen a szociális témák területén. Másrészt viszont a csoport nem tudta megvalósítani eredeti célját – egy alulról jövő tömegmozgalom elindítását –, hisz létszáma mindvégig pár tucat maradt, és radikális retorikája ellenére sem sikerült teljesen szakítania a rögzült hatalmi viszonyokkal. *Az Utca Emberében* ugyanis a hajléktalan emberek továbbra is a középosztály aktivizmusának tárgyai maradtak, és a csoport nem törekedett arra, hogy a fedél nélkül élő emberek a csoport tagjaiként a társadalmi változás aktív, cselekvő alanyaivá válhassanak.

A Város Mindenkié: kísérlet az osztályokon átnyúló szerveződésre

Miután *Az Utca Embere* megszűnt, a csoport néhány aktivistája (köztük a szerző) más utakat keresett a lakhatáshoz való jogért folytatott küzdelmének. A *Picture the Homeless* (PTH), egy hajléktalan emberek által alapított és vezetett New York-i érdekvédő csoport – amelyet a szerző amerikai tanulmányai során ismert meg – igen inspiráló példa volt. A PTH látszólag szinte ugyanazt csinálja, mint *Az Utca Embere*, egy hatalmas kivétellel: itt a hajléktalan emberek hozzák a döntéseket, ők szervezik a tüntetéseket, ők írják a sajtónyilatkozatot, és ők mondanak beszédet. A PTH munkájának lényege, hogy az aktivizmus középpontjába a hajléktalan embereket helyezi: a szervezet őket segíti abban, hogy kiálljanak saját érdekeikért és jogaikért. Ebben a megközelítésben a középosztálybeli, biztos lakhatással rendelkező ún. szövetségesek szerepe másodlagos, és elsősorban ennek az önszerveződési és tudatosodási folyamatnak a sokrétű támogatásában merül ki.

Az Utca Embere több régi tagjában megfogalmazódott a gondolat, hogy a PTH mintájára Magyarországon is létrehozzanak egy szervezet, ezért egy pályázat segítségével az amerikai csoport négy tagját Budapestre hívták, hogy tartsanak képzést hajléktalan embe-

reknek és szövetségeseiknek.¹⁸⁵ A *Város Mindenkié* végül 2009-ben alakult meg olyan szövetséges és hajléktalan, vagy a hajléktalanságot megtapasztalt emberek részvételével, akik részt vettek a *Picture the Homeless* bevonásával tartott budapesti képzésen.

A csoport neve, *A Város Mindenkié*, lényegében a városhoz való jog (*right to the city*) magyarosított változata. Henri Lefebvre (1996) francia szociológus-filozófus szerint a városhoz való jog alapja az az elképzelés, miszerint a város működésének kialakítása nem a szakemberek dolga, hanem olyan közös munka, amelyben minden városlakónak egyenrangú félként kell részt vennie. Az igazságos városok kialakításához demokratikus várostervezésre, a társadalmi egyenlőtlenségek iránt érzékeny szakpolitikára, és olyan szolidaritáson alapuló gazdaságra van szükség, amely kiemelten figyelembe veszi a sérülékeny városlakók szükségleteit. David Harvey geográfus (2003) szavaival:

[A]z a kérdés, hogy milyen várost szeretnénk, elválaszthatatlan attól, hogy milyen társadalmi kapcsolatokra, életmódra és értékekre vágyunk, milyen a természethez való viszonyunk, és milyen technológiákat használunk. A városhoz való jog gyakorlása sokkal többet jelent annál, mint hogy minél több ember képes hozzáférni a város kínálta erőforrásokhoz. A városhoz való jog azt jelenti, hogy saját magunkat és társadalmunkat változtatjuk meg azáltal, hogy megváltoztatjuk a várost, amiben élünk. Ezért ez sokkal inkább kollektív, mint egyéni jog: a változás csak akkor jöhet létre, ha közösen hatalmat gyakorlunk az urbanizáció folyamatai felett. Az a szabadság, hogy megalkothatjuk és újjáalkothatjuk mind városainkat, mind pedig önmagunkat, az egyik legértékesebb és ugyanakkor legelhanyagoltabb emberi jogunk. (939)

A *Város Mindenkié* munkájában a városhoz való jog érvényesítése azt jelenti, hogy azoknak is lényegi szerephez kell jutniuk a város alakításában, akiket ma mind a „nagypolitikában”, mind pedig a közpolitikák kialakítása során kirekesztenek a döntéshozatali folyamatokból, és akiknek az érdekei emiatt alig érvényesülnek. Amellett, hogy a gyakorlatban igyekszik megvalósítani az osztályok közötti aktív szolidaritást (Udvarhelyi, 2013c), az AVM célja, hogy segítse a

¹⁸⁵ A *Picture the Homeless*-modell budapesti megvalósításának ötlete a szerzőtől származik. A szervezet munkáját akkor ismertem meg, amikor New Yorkban végeztem doktori tanulmányaimat. Miután sikerült támogatást szerezni a *Davis Projects for Peace*-en keresztül a PTH Magyarországra utazásához, az AVM-et Az Utca Emberéből ismert három régi aktivistatársammal indítottuk el: Bende Annával, Misesics Bálinttal és Vojtonovszki Bálinttal.

demokratikus tudatosság és viselkedés kialakulását olyan emberek körében, akik sokszor még maguk is másodrendű állampolgárként tekintenek saját magukra. A csoport tevékenységének középpontjában nemcsak a törvényi és közpolitikai változásért folytatott harc áll, hanem olyan alternatív diskurzusok, identitások és tudások előállítása is, amelyek alapjaiban kérdőjelezik meg és írják át a fennálló társadalmi és politikai rendet.

A szervezet tevékenysége három fő téma köré csoportosul: lakhatás, szociális ellátás és közterületi hajléktalanság. A lakhatás területén a csoport az üres lakások hasznosítása és a szociálisbérletrendszer fejlesztése mellett kampányol. A közpolitikai javaslatok mellett a csoport közvetlen akciókat szervez például egy-egy kilakoltatás ellen, illetve 2010 óta minden évben megrendezi az *Üres Lakások Menetét*. A hajléktalanellátás fejlesztése érdekében az AVM többek között felhívja a figyelmet a szociális intézményrendszer anomáliáira, valamint érdekvédelmi képzéseket tart, és közös konzultációs fórumokat szervez a hajléktalan emberek és az ellátók számára. Az információnyújtáson túl az ilyen események célja, hogy megteremtse az egyenrangú párbeszéd lehetőségét a hivatásos segítők és a hajléktalan emberek között. Végül azonfelül, hogy jogi tájékoztatást is nyújt hajléktalan embereknek (pl. szórólapok, jogi képzés és ún. jogi kisokosok segítségével), a szervezet heti rendszerességgel *Utcajogász* néven ingyenes közterületi jogsegélyszolgálatot működtet lakhatási problémákkal küzdő emberek számára.

A *Város Mindenkié* 2010 óta vezető szerepet játszik a hajléktalanság fokozódó kriminalizációja elleni küzdelemben. A tüntetések, petíciók, a választott képviselőkkel folytatott tárgyalások, a közvélemény formálása és a nyilvános fórumok mellett a csoport több alkalommal szervezett már közvetlen akciót és alkalmazott polgári engedetlenséget is. 2011 áprilisában például a csoport tagjai megzavarták a Fővárosi Közgyűlés ülését, hogy így tiltakozzanak az első olyan önkormányzati rendelet ellen, amely büntette a közterületi hajléktalanságot. 2011 őszén pedig, amikor a VIII. kerületi önkormányzat nagyszabású hajléktalanellenes kampányba kezdett, a csoport 24 órás őrseget szervezett a kifejezetten a hajléktalan emberek hatósági előállítására kialakított szabálysértési iroda elé. 2011 novemberében a csoport több tagja és szimpatizánsa ülősztrájkba kezdett a VIII. kerületi polgármesteri hivatalban, ahol szintén a hajléktalanság krimina-

lizációja ellen tiltakoztak.¹⁸⁶ 2013-ban, amikor az Alkotmánybíróság megsemmisítő döntése után ismét intenzívebbé vált az állami szintű hajléktalanellenesség (lásd a harmadik fejezetet), *A Város Mindenkié* több száz fős tünetést szervezett az életvitelszerű közterületen tartózkodás tiltása ellen, majd közel 30 aktivista végső lépésként – 2013 novemberében – élláncsal próbálta megakadályozni a Fővárosi Közgyűlésben, hogy lényegében a főváros egész területét „hajléktalanmentes övezetté” nyilvánítsák.

Módszereit és taktikáit illetően *A Város Mindenkié* egyfajta hibrid megközelítést alkalmaz, amely az állampolgári aktivizmus, a közösségszervezés és a demokratikus pedagógia gyakorlatát és filozófiáját ötvözi. Bár a szervezet *Az Utca Emberéből* nőtt ki, középosztálybeli alapítói tudatosan döntöttek úgy, hogy meghaladják mind a szociális ellátásban jellemző paternalista megközelítést, mind pedig a középosztálybeli lakhatási jogi mozgalmak elitizmusát (lásd Missetics, 2009; Udvarhelyi, 2010a). Ezzel összhangban az AVM egyik fő törekvése, hogy a hajléktalansággal érintett emberek központi szerephez jussanak a szervezet minden tevékenységében – a külső kommunikációtól az apró-cseprő szervezőmunkáig. Ezenkívül a csoport tagjai nagy hangsúlyt fektetnek az osztályok közötti együttműködés elősegítésére, és alapvető meggyőződésük, hogy a hajléktalanság ügye a társadalom minden tagjára tartozik, társadalmi helyzettől függetlenül. A csoport elképzelése szerint tehát annak ellenére, hogy a hajléktalanság elleni küzdelemben a közvetlenül érintett embereknek kell vezető szerepet játszaniuk, a hajléktalanság nem csupán a hajléktalan emberek ügye, hanem osztálytársadalmi kérdés.

A Város Mindenkié egyik legfőbb célja, hogy képessé tegye a hajléktalan és szegény embereket arra, hogy részt vegyenek az őket közvetlenül érintő döntések meghozatalában, és hatalmi szempontból olyan helyzetbe hozza őket, ahol erre érdemi lehetőségük van. Amellett, hogy megköveteli a politikusoktól és a hajléktalanellátó intézmények vezetőitől és munkatársaitól, hogy komolyan vegyék a PTH-tól tanult „Ne rólunk beszélj, hanem velünk!” jelmondatot, az AVM kiemelt hangsúlyt fektet a hajléktalan közösségi vezetők képzésére is. Bár a csoporthoz szigorú feltételek mellett biztos lakhatás-

¹⁸⁶ Annak a törvénynek az egyik benyújtója, amely elzárással tette volna büntethetővé az utcai hajléktalanságot, éppen Kocsis Máté, a kerület polgármestere és a Fidesz-frakció hajléktalanügyi referense volt.

14. kép. Harmadik Üres Lások Menete, 2012. Román Péter fotója

sal rendelkező aktivisták is csatlakozhatnak, elsősorban hajléktalan embereket vár a tagjai közé, és folyamatosan arra törekszik, hogy míg a hajléktalan aktivisták hatalma növekszik, addig a nem hajléktalan tagok befolyása csökkenjen.¹⁸⁷

Mivel a csoport tagjai tudatában vannak annak, hogy a hajléktalan és szövetséges tagok közötti szakadékot lehetetlen csupán együttérzéssel áthidalni, több olyan mechanizmust is kialakítottunk, amelynek célja a hatalmi különbségek kiegyenlítése. Nagyon fontos

¹⁸⁷ A csoport hivatalos tagsága 2013 végén 90 fő volt, akiknek túlnyomó része hajléktalan, hajléktalanságot megtapasztalt vagy lakhatási szegénységben élő ember. 10 fő jogásként segíti a csoport munkáját, míg az aktív szövetséges tagok száma szintén kb. 10 fő.

eszköz például a kölcsönös tanulás: a csoportban a hajléktalan emberek és szövetséges társaik felváltva oktatják egymást. Például míg a szövetséges tagok képzéseket és beszélgetéseket tartanak a polgári engedetlenségről vagy a feminizmusról, az *Utcajogász* önkéntes jogászai csak úgy válhatnak teljes értékű taggá, ha részt vesznek a nagyrészt hajléktalan aktivisták által tartott felkészítésen. Ezenkívül a hajléktalan emberek közötti tanulás erősítése érdekében a tapasztaltabb hajléktalan aktivisták feladata az új tagok mentorálása és képzése. Viszonylag friss fejlemény, hogy az AVM-en belül a hajléktalan tagok egy ún. kis csoportot is elindítottak, amiben kizárólag érintett tagok vehetnek részt (szövetségesek csak alkalmi meghívás alapján). Ennek a csoportnak a célja egyrészt az önsegítés és a kölcsönös támogatás megerősítése, másrészt egyfajta „keltetőként” is működik, ahol a hajléktalan vezetők kiteljesedhetnek, és az érintett tagok teljesen önállóan, a szövetségesek jelenléte és támogatása nélkül szerveződhetnek.

Az AVM szerveződési gyakorlata mögött az a meggyőződés áll, hogy a hajléktalan emberek csak akkor lesznek képesek érdemben küzdeni másodrendű állampolgárságuk ellen, ha egyénként és csoportként is visszanyerik méltóságukat és önbecsülésüket. Ahhoz, hogy a fedél nélkül élő emberek politikai értelemben is aktív cselekvőkké váljanak, nélkülözhetetlen a folyamatos képzés és a személyes reflexió és fejlődés. Szigeti Adrienn, az AVM hajléktalan aktivistájának szavaival: „A Város Mindenkié csoport feladatai közé kell sorolni a hajléktalan emberek szemléletváltását is. (...) Önbizalmat kell önteni az emberekbe és mozgósítani őket saját ügyükben, mert csak az ember tudja megváltoztatni a róla kialakult képet.” (Idézi: Udvarhelyi, 2010a, 57.)

Az AVM demokratikus kultúrájának része, hogy a csoportnak nincsenek kijelölt vezetői, és a tagok minden döntést közösen hoznak meg. Az egész csoportot érintő döntéseket csak a hetente tartott ún. nagycsoportos találkozókon lehet meghozni, ahol mindenki személyesen részt tud venni, és ahol a döntések konszenzus útján születnek. A csoport jól kidolgozott moderálási technikák segítségével korlátozza a több „hatalommal” rendelkező tagok befolyását, például a szövetségeseket a hajléktalan aktivistákkal, a férfiakét a nőkkel és a régi tagokét az újakkal szemben. E folyamatok eredményeképpen az AVM munkája sokszor tűnik lassúnak és körülményesnek, azonban mindez együtt jár a sokkal alaposabb és követke-

zetesebb döntéshozatallal is. Az ún. *lassú politika* (lásd Kienast, 2010) lényege éppen az érdemi, nem pedig a számbeli képviselőt biztosítása, amely ösztönzi a valódi részvételt, és segít megelőzni a csoporton belüli „elit” kialakulását.

Az egyenlőtlen erőviszonyok csökkentésére tett erőfeszítései ellenére a hajléktalan és szövetséges tagok közötti hatalmi egyensúly korántsem tökéletes, és az AVM-nek még számos ellentmondást kell feloldania munkája során. Hiába vannak például a szövetségesek számszerű kisebbségben, sokkal nagyobb személyes mozgásterük van, mint a hajléktalan tagoknak, ami elsősorban a rendelkezésükre álló anyagi, kulturális és társadalmi tőkének köszönhető. Ezzel függ össze az is, hogy a hajléktalan emberek hajlamosak jobban tisztelni a szövetségeseket, mint egymást. Ezenkívül, ha a hajléktalan aktivisták személyes életében bármi történik (pl. betegség, munka, átmeneti lakhatás elvesztése stb.), az megakaszthatja, sőt esetenként el is lehetetleníti aktivistaként folytatott tevékenységüket. Valamint, míg a szövetségesek az aktivista munkájuk során tanultakat gyakran be tudják építeni egyetemi tanulmányaikba vagy szakmai munkájukba, számos hajléktalan tagnak az elkötelezett aktivizmus és az intenzív önfejlesztés ellenére sincs állandó munkahelye vagy otthona.¹⁸⁸ Végül, a hajléktalan tagoknak sokszor nehézséget okoz, hogy az AVM-en kívül is alkalmazni tudják az aktivizmus során elsajátított tudásukat, és igen gyakran kiszorulnak a hatalmi viszonyokra kevésbé érzékeny középosztálybeli mozgalmakból. Sok tekintetben az AVM tevékenységének lényege egyfajta képzeleti munka, különösen ami az osztályok közötti szolidaritást és aktív együttműködést illeti: a csoport először kitágítja a „lehetséges” határait azáltal, hogy elképzei az uralkodó társadalmi viszonyok felbomlását, majd fokozatosan elfoglalja, és gyakorlati megoldásokkal tölti meg az így létrehozott teret.¹⁸⁹

Nehezen beskatulyázható jellege miatt az AVM meglehetősen vegyes fogadtatásban részesül mind a szociális ellátórendszer, mind pedig a főáramú média részéről, különösen kezdetben. Bár az ellátó-

¹⁸⁸ Természetesen mind a szövetséges, mind a hajléktalan aktivisták esetében jelentős nehézséget jelent, hogy hivatalos, rendszeres munka mellett nem könnyű aktívan részt venni a csoport munkájában. Azok a szövetséges tagok, akik a legitenzívebben vesznek részt a munkában, jellemzően szabadúszóként vagy rugalmas munkaidőben dolgoznak, és ez sok tekintetben igaz a hajléktalan tagokra is.

¹⁸⁹ A képzelet szerepéről a társadalmi aktivizmusban lásd Horton (1997).

rendszer képviselői gyakran elismeréssel nyilatkoznak a csoport munkájáról, előfordul, hogy egy-egy kevésbé konvencionális felvetés kapcsán féltve őrzik szakmai kompetenciájuk és hatalmuk határait. A hivatásos segítők jellemzően addig nézik jó szemmel a hajléktalan emberek önszerveződését, ameddig az a közösségépítésről és a kreativitásról szól (pl. színházi előadás, közösségi programok). A kommunikáció azonban abban a pillanatban sokkal nehezebbé válik, amint a hajléktalan emberek egyenlő beleszólási lehetőséget követelnek az ellátók hatáskörébe tartozó(nak tekintett) döntésekbe.¹⁹⁰ Amikor például megalakulása után nem sokkal a *Város Mindenkié* felvetette a nappali melegedők hétfégi nyitva tartásának kérdését,¹⁹¹ az egyik online fórumon egy szociális munkás megállapította, hogy „előfordul, hogy az ellátók érdeke nem esik egybe a hajléktalan emberek érdekeivel”.¹⁹² Ez a kijelentés azonkívül, hogy komoly aggályokat vet fel a jelenlegi hajléktalanellátás működésével kapcsolatban,¹⁹³ rávilágít arra is, hogy a szociális ellátók miért gondolják „lehetetlennek”, hogy a hajléktalan emberek valós befolyást gyakoroljanak akár az ellátórendszerre, akár általában a szociálpolitikára.

A sajtó figyelmét sem volt mindig könnyű az AVM-et képviselő hajléktalan emberekre irányítani. Amikor a csoport megalakult, az újságírók az „igazi” interjúkat a nem hajléktalan aktivistákkal akarták készíteni, amelyekhez a hajléktalan tagok csak érdekes adalékokat szolgáltatottak volna. Kezdetben a csoport tevékenységéről született szinte minden híradásban először egy szövetséges aktivista beszélt az aktuális célokról és a követelésekről, majd egy hajléktalan résztvevő ezt kiegészítette egy-egy mondattal az utcán élés nehézségeiről. Megalakulásakor egy újságíró az AVM-et egyenesen

¹⁹⁰ Magyarországon alapvetően hiányoznak az intézmények demokratikus működtetésének hagyományai és modelljei, és ebben a tekintetben a hajléktalanellátó rendszer nem sokban különbözik a közoktatástól vagy a munkahelyek világától, ahol a diákokat és a munkavállalókat csak nagyon ritkán tekintik egyenrangú félnek.

¹⁹¹ A nappali melegedőkben az ott-tartózkodás és pihenés mellett többek között mosni, étkezni és ügyeket intézni is lehet, azonban a melegedők nagy része nincs nyitva hétfőn és ünnepnapokon, amely az AVM hajléktalan tagjainak is – sok más társukhoz hasonlóan – sok nehézséget okoz.

¹⁹² Anonim, személyes kommunikáció.

¹⁹³ Ezenkívül természetesen gyakorlati okai is vannak annak, hogy a nappali melegedők jellemzően nincsenek nyitva hétfőn és ünnepnapokon, hiszen erre a törvény sem kötelezi őket, és a jelenlegi költségvetési törvény sem biztosít külön forrást a hétfői nyitva tartásra.

azzal vádolta, hogy a szervezet alapítói hamis álmokat árulnak, és „becsapják” a hajléktalan embereket (*New Yorkra várva*, 2009), valaki más pedig úgy vélte, a szövetséges aktivisták csak „kirakat-hajléktalanokat” használnak fel saját céljaik érdekében. Bár mindkét vád teljesen alaptalan, világossá vált, hogy a társadalomban uralkodó előítéletek miatt a csoportnak sokkal tudatosabban kell kezelnie a médiát mint megjelenési felületet. Annak érdekében, hogy az elveinkkel összhangban tudjunk megjelenni a sajtóban, igen hamar bevezettünk bizonyos belső elveket és szabályokat, amelyeket az alábbiakban fejték ki.

A nyilvános megjelenésekkel kapcsolatban a legfontosabb szabály, hogy a csoportot alapvetően a hajléktalan tagok képviselik. Amennyiben szövetséges aktivista lép a nyilvánosság elé, ezt vagy csak egy hajléktalan taggal együtt teheti meg, vagy úgy, ha kifejezetten nem a csoport nevében nyilatkozik.¹⁹⁴ A sajtónak nyilatkozó tagok alapos felkészítésben részesülnek, hiszen a médiaszereplés könnyen visszafelé sülnhet el, ha valaki nincs hozzászokva az ilyen jellegű figyelemhez, vagy nehezen kezeli az újságírók személyeskedő, provokatív kérdéseit. Számtalanszor előfordul, hogy az AVM-nek meg kell harcolnia azért, hogy az újságírók a hajléktalan tagokat legitim interjúalanyként fogadják el, és hasonló küzdelmeket folytatunk sok konferencia szervezőjével is.¹⁹⁵ Azonban mivel a csoport az esetek túlnyomó többségében következetesen kitart az elvei mellett (például ha nem szólalhat fel hajléktalan tag, a csoport nem vesz részt a rendezvényen/műsorban), sikerült elérni, hogy a sajtó képviselői és a rendezvényszervezők az esetek túlnyomó többségében elfogadják a feltételeinket, és ezzel lehetőséget biztosítsanak a hajléktalan embereknek arra, hogy hallassák a hangjukat.

¹⁹⁴ Ez alól (ritka) kivételt képeznek például azok a nyilatkozatok, amelyeket idegen nyelven kell adni, és nem tudnak tolmácsot biztosítani, vagy egy-egy konkrét jogi téma, amiről az adott helyzetben csak egy szövetséges tagnak áll rendelkezésére megfelelő információ.

¹⁹⁵ Még 2014 februárjában is előfordult velem, hogy egy sajtótájékoztató alkalmával, ahol az AVM egy hajléktalan tagja olvasta fel beszédét, odajött hozzám egy újságíró, és azt mondta: „Nagyon aranyosak, de azért légy szíves” te adj nekünk interjút!” Miután jeleztem, hogy ez nem lehetséges, azzal válaszolt, hogy úgyis tudja, hogy a beszédet egy szövetséges írta és nem az azt felolvasó hajléktalan aktivista, (ez természetesen nem volt igaz, a szöveget maga a hajléktalan aktivista fogalmazta, nekem mint szövetséges tagnak csak annyi volt a szerepem, hogy azt legépeljem és egszemes formába szerkesszem).

E stratégia másik célja, hogy lebontsa azt a közkeletű dichotómiát, amelyben a társadalomtudósok egy téma „szakértői” – vagyis ők fogalmazzák meg az általános érvényű állításokat –, a hajléktalan emberek pedig csak a szakértői vélemények alátámasztására szolgáló „példaesetek”. Egy, az AVM megalakulása után közel egy évvel történt eset jól példázza ezt a jelenséget. Egy hajléktalan aktivistával készült rádióinterjú során, amely a következő nap tartandó demonstrációról szólt, a riporter első kérdése nem az volt, hogy mi az akció célja, hanem hogy az illető mióta hajléktalan és hogyan vált azzá. Azaz, hogy az újságíró a szóvivő élettörténetével, nem pedig az általa képviselt szervezettel vagy eseménnyel kezdett el foglalkozni, azt a mélyen gyökerező vélekedést erősítette meg, miszerint a hajléktalan ember legfőbb jellemzője a hajléktalansága. Végül csak a hajléktalan aktivista rutinján múltott (elégg gyorsan visszaterelte a témát), hogy az interjúban egyáltalán szó esett a rendezvényről és annak céljairól. Az említett hajléktalan aktivista, Bene Géza így fogalmazott később a médiával kapcsolatos tapasztalatokról:

Az első sajtómegjelenéskor azt kérdezte tőlem több hajléktalan társam, hogy „mennyi pénzt kaptál érte?” Ma már azt mondják: „jól beszéltél”, „puhány voltál”, „élő volt vagy megvágták?”. Ebben az is közrejátszik, hogy megtanultuk, illetve tanuljuk a médiaszereplést. A személyes kérdésekre röviden válaszolunk, nem mi akarunk szerepelni, hanem a céljainkat, az eseményt, az üzenetet próbáljuk közvetíteni. Már nem ijedünk meg egy újságírótól, egy politikustól, egy hivatalnoktól vagy egy közszereplőtől, mert ezekre a találkozásra megpróbálunk minél jobban felkészülni. (In Udvarhelyi, 2010a, 59.)

A *Város Mindenkié* az egyetlen olyan szervezet Magyarországon, amely a hajléktalanság gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai aspektusaival is foglalkozik, miközben a hajléktalanság által közvetlenül érintett embereket szervezi meg. Azonban természetesen nem az AVM az egyetlen olyan civil szerveződés, amely a lakhatás területén tevékenykedik. A civil kezdeményezések közül kiemelkedik a lakáspolitikával foglalkozó *Habitat for Humanity*, az önkéntesekkel lakásfelújításokat végző *Szociális Építőtábor Egyesület* és a kriminalizáció ellen jogi eszközökkel küzdő *Társaság a Szabadságjogokért*. Ezekon kívül a legtöbb aktív szerveződés a lakáshiteles háztartások érdekeit képviseli, mint például a *Nem adom a házamat! Mozgalom*, az ún. *Hitel-társulás* és a *Hiteles Mozgalom*. A *Magyar Szociális Fórum* társadalmi bázisa viszonylag gyenge, azonban kifejezetten eredményesen kom-

munikál a kihűléses halálesetek, a kilakoltatások és a devizahitelek ügyében. Végül a *Koppány Csoport* egy erősen nacionalista szemléletű szerveződés, amely polgári engedetlenséggel és radikális – esetenként még az erőszaktól sem visszariadó – közvetlen akciókkal küzd elsősorban a kilakoltatások ellen.

A felsorolt csoportok és mozgalmak mind fontos szerepet játszottak abban, hogy a lakhatási válság ismét a közélet fontos témájává vált. Azonban ahhoz, hogy a válság felismerésén túl érdemi szakpolitikai és strukturális válaszokat lehessen kikényszeríteni az államtól és az önkormányzatoktól, egy olyan lakhatási mozgalomra van szükség, amely meghaladja mind a szociális ellátás, mind pedig az ügyközpontú tiltakozás kereteit, és cselekvése középpontjába a lakásszegénységben élő csoportok közötti szolidaritást, az érintett csoportok aktivizálását és a rendszerszintű változást helyezi.

Konklúzió

Amint azt David Wagner (1993) amerikai antropológus megállapítja, a hajléktalan embereket általában politikailag tehetetlennek és nehezen megszervezhetőnek tartják, és inkább áldozatként, semmint a társadalom tudatos résztvevőiként tekintenek rájuk. „A radikális vagy politikailag tudatos hajléktalan ember megjelenítésének szinte teljes hiánya a szakirodalomban azt a kutatói tendenciát tükrözheti, hogy a szegényeket a maximális hatalomnélküliség pillanatában tanulmányozzák” (Wagner, 1993, 544.), és ez Magyarországon sincs másképpen. Alig lelhető fel olyan (tudományos) írás, amely a hajléktalan emberek politikai tevékenységéről vagy közéleti részvételéről szól, a kutatások nagy része pedig a hajléktalanellátó rendszer különböző intézményeit és a hajléktalan emberek túlélésért folytatott küzdelmét vizsgálja.

Ennek a fejezetnek a megírásával az egyik célom éppen az volt, hogy felhívjam a figyelmet a hajléktalan emberek aktív társadalmi részvételének hosszú (kortárs) történelmére, és így szembemenjek azzal a ma uralkodó tudományos és közéleti ábrázolással, amely a fedél nélkül élőket szinte kizárólag rászoruló áldozatként tünteti fel. A rendszerváltás óta eltelt időszak hullámzó intenzitású hajléktalan-aktivizmusának történetében a két legjelentősebb momentum az 1989–90-es tüntetések időszaka, valamint *A Város Mindenkié* közös-

ségsszervező munkája. Ezen túl a *Fedél Nélkül* is fontos szerepet játszik a hajléktalan emberek véleményének közvetítésében és a szegénységben élő emberek művészi tehetségének kibontakoztatásában.

Noha az 1989–90-es tüntetések és *A Város Mindenkié* tevékenysége sok mindenben hasonlít, több szempontból el is térnek egymástól. Ami talán a legfontosabb, nemcsak a gazdasági struktúra, de a kialakulás közvetlen motivációja is különbözik. A rendszerváltáskor kirobbant tüntetések elsősorban a hajléktalan emberek frusztrációjának és dühének spontán megnyilvánulásai voltak az államszocializmus végét kísérő strukturális válság közepette. Ezzel szemben *A Város Mindenkié* kialakulásának elsődleges mozgatórugója a kritikai értelmiség és a hozzájuk csatlakozó hajléktalan emberek kapitalista rendszerrel kapcsolatos frusztrációja, amely hosszú távú stratégiai tervezés alapján működik.

Eltérő módon ugyan, de az osztályokon átnyúló szövetségek mindkét esetben fontos szerepet játszottak. '89–90-ben a szövetségesek a hajléktalan emberek által indított tiltakozás támogatóiként léptek színre, és szerepük az ellenállás támogatása és a tüntetők követeléseinek közvetítése volt. Később sok középosztálybeli szövetséges lett hivatásos segítő azokban az intézményekben, amelyekért korábban az érintettekkel együtt küzdöttek. *A Város Mindenkié* esetében a helyzet ennek éppen ellenkezője: miközben a csoport létrejöttét a szövetségesek kezdeményezték, és számottevő befolyásuk volt a demokratikus ideológia és gyakorlat kialakítására, a csoport fejlődésével szerepük és jelentőségük – ideálisan – fokozatosan csökken, miközben a hajléktalan tagok egyre inkább meghatározó szerepet töltenek be.¹⁹⁶

Az 1989–90-es tüntetéseket és *A Város Mindenkié* erőfeszítéseit egyaránt tekinthetjük az *áthelyezett osztályharc* (Harvey, 1985) egy-egy példájának, hiszen a tét mindkét esetben a hatalom és az erőforrások egyenlőbb elosztása, csak éppen a küzdelem színtere nem a munkahely, hanem a lakhatás. Ezzel együtt, a két kiemelt példa nem egyforma mértékben testesíti meg a megerősítő, illetve az átalakító megközelítést (lásd a negyedik fejezetet). Az 1989–90-es tüntetések olyan alapvető követelések megfogalmazásával indultak, mint a munka, a

¹⁹⁶ Ezzel együtt a szervezet működése alapvetően a két különböző státusú csoport együttműködésén alapul, és részben emiatt is ilyen hatékony. Vagyis a cél nem az, hogy a csoport szövetségesek nélkül működjön, hanem hogy a tagok a lehető legdemokratikusabban és egyenlőbben tudjanak együttműködni.

lakhatás és a hajléktalan emberek egyenrangú emberi lényként való elismerése. Ebből a szempontból a tüntetők eleinte radikálisan átalakító megközelítést képviseltek, és konkrét eredményeket is elértek. Azonban törekvéseiket az államnak egy idő után éppen azzal sikerült semlegesítenie, hogy átmeneti szállást biztosított számukra, ami az azonnali nehézségeket megoldotta, de semmilyen hosszú távú megoldást nem kínált. Ezzel szemben *A Város Mindenkié* tudatosan törekszik arra, hogy mind elvei, mind pedig gyakorlata átalakító jellegű maradjon. Azzal, hogy átmeneti elhelyezés (azaz hajléktalan-szállók) helyett tartós lakhatást követel, illetve hogy a döntéshozatal minden szintjén (beleértve a csoport belső működését) ragaszkodik a szegény emberek teljes értékű részvételéhez, talán az 1910-es évek bérlőmozgalmai óta a legradikálisabban átalakító jellegű lakhatási kezdeményezést képviseli. Ami a konkrét eredményeket illeti, az AVM-nek is sikerült néhány esetben engedményeket kikényszeríteni az államtól (elsősorban önkormányzati szinten),¹⁹⁷ azonban összességében munkájának eredményei sokkal kevésbé kézzelfoghatóak, mint elődeié, hiszen céljait sem ebben a dimenzióban határozza meg.

Végezetül, ezt a fejezetet egy sor etikai, politikai és módszertani dilemmával és kérdéssel zárom, amelyet minden olyan szervezetnek fel kell vetni, amely a hajléktalan emberek érdekeinek és jogainak védelmével foglalkozik. *A Város Mindenkié* esetében ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása a szervezet belső fejlődésének motorja, és miközben a válaszok folyamatosan formálódnak, a csoport tagjai és a szervezet egésze is fejlődik, változik. Hogyan lehet egyszerre küzdeni azért, hogy senkinek se kelljen az utcán élnie, és azért, hogy mindenkinek joga legyen használni a köztereket, ha arra kényszerül? Hogyan lehet elkerülni, hogy a köztéren élőket megfosszuk ember-ségüktől, miközben a közterületi élet politikai és morális elfogadhatatlanságát hangsúlyozzuk? Hogyan lehet hatékonyan működni egy kizsákmányoló és igazságtalan gazdasági és politikai rendszerben, miközben azon dolgozunk, hogy azt alapjaiban megváltoztassuk? Hogyan védjük meg az olyan marginalizált túlélési módokat, mint a lakásfoglalás vagy a kunyhóépítés, anélkül hogy állandósítanánk

¹⁹⁷ Ezzel együtt sikerült elérni néhány konkrét sikert, különösen ami a saját építésű kunyhóban élő emberek érdekvédelmét illeti. A csoportnak számos kilakoltatási kísérletet sikerült megakadályozni, míg legnagyobb sikerének a kőbányai Elsőként Lakhatást program beindítását tartja (erről részletesebben lásd Kovács, 2013).

az így túlélő emberek kiszolgáltatott helyzetét? Hogyan harcoljunk a kriminalizáció ellen anélkül, hogy a jogi csatározások bürokratikus labirintusába keverednénk? A hajléktalan emberek azonosulása „hajléktalanságukkal” és „szegénységükkel” mennyire segíti és mennyiben akadályozza a politikai emancipációt és a hajléktalanságból való kitörést mint általános célt? Hogyan érhetjük el, hogy egy társadalmi mozgalom cselekvési erővel ruházza fel az általa képviselt embereket, anélkül hogy elnyomó és egyenlőtlen kapcsolatokat alakítana ki, például egyfajta „hajléktalanelit” létrehozásával? Hogyan lehet úgy közös identitást kialakítani a kollektív érdekérvényesítés érdekében, hogy ezzel ne hagyjuk jóvá a hajléktalanság létezését? Hogyan lehet hatásosan összekapcsolni a személyes és kollektív tapasztalatokat a kriminalizáció és az állam szerepének strukturális kritikájával? Hogyan lehet összekapcsolni a rövid és hosszú távú szerveződés hatékony taktikáit az elméleti megfontolásokkal? Milyen viszonyban vannak egymással a baloldali és a jobboldali lakhatási aktivisták? Képesek-e, és egyáltalán szükség van-e arra, hogy a közös célokért való küzdelem során áthidalják az ideológiai szakadékokat? Az elkövetkező néhány évben minden bizonnyal ezeknek a nehéz, de nagyon is inspiráló kérdéseknek a megválaszolása a kibontakozó magyarországi lakhatási mozgalom egyik legfontosabb feladata.

6. „Itt újra megindult az agyam”¹⁹⁸

Az állampolgáriság visszaszerzése részvételi akciókutatással

„A feladat az, hogy megváltoztassuk!” – szól Marx híres felhívása az 1845-ben írt *Tézisek Feuerbachról* című írásában, amely szerint nem elég, ha a társadalomtudósok minden apró részletében dokumentálják a társadalmi életet, közvetlenül hozzá is kell járulniuk a társadalmi változások elindításához és megvalósításához. Persze mondani könnyebb, mint csinálni, és noha bennem viszonylag korán felmerült az igény arra, hogy valamilyen módon fellépjek a hajléktalan emberekkel szemben elkövetett igazságtalanságok ellen, nem volt világos számomra, hogy ez a beavatkozás milyen irányú legyen, és hogyan kapcsolható össze a társadalomtudománnyal. Azóta szinte folyamatosan próbálom megérteni a társadalomtudományok és a társadalmi beavatkozás viszonyát, és sok különböző módszerrel próbáltam kutatóként hozzájárulni a magyar társadalom fejlődéséhez. E folyamat során az egyik legfontosabb tanulság az volt számomra, hogy az elkötelezett társadalomtudomány¹⁹⁹ művelése során egyszerre kell, hogy megerősödjön a társadalomtudósok és a velük együtt dolgozó és általuk vizsgált emberek *állampolgári tudatossága és cselekvőképessége*.²⁰⁰ Vagyis a változás nem egyoldalú: ahhoz, hogy a társadalomtudományok eszközeit, módszereit és gondolatait fel tudjuk használni az elnyomás, a kirekesztés és az egyenlőtlenségek elleni harcban, *mindannyiunk* identitását meg kell erősíteni a *társadalmi és politikai közösség aktív és értékes tagjaként*.

¹⁹⁸ Részlet az Erős Barbara által készített interjúkból, amelyet a Miskolci Egyetem kulturálisantropológia-szakos hallgatója 2012 júliusában és augusztusában készített az *Utca és jog*-kutatás érintett tagjaival.

¹⁹⁹ Erről részletesebben lásd a *Replika* 2006/54–55. *Demarkáns* című számát és az *Anblokk* 2010/5 *Akció/kutatás* című számát.

²⁰⁰ Az állampolgáriság tartalmáról lásd Ferge (1993), a szubsztantív és formális állampolgárság közötti különbségről pedig lásd Holston (1999).

A társadalmilag elkötelezett kutatás számos köztes formában öltethet testet az elmélet, a gyakorlat, az aktivizmus és a tudományosság közötti térben. A továbbiakban olyan különböző módszereket mutatok be, amelyek segítségével az elkötelezett társadalomkutató a társadalmi mozgalmakkal és aktivistákkal kialakított együttműködésen keresztül beavatkozhat a társadalmi folyamatokba. Először áttekintést nyújtok a kutatáshoz való jogról, mint az elkötelezett tudomány lehetséges elméleti, etikai és politikai keretéről. Ezután azokra a kutatási megközelítésekre reflektálok, amelyek hasznosak lehetnek a társadalmi mozgalmak céljainak előremozdításához. Végül pedig a társadalomtudományos gyakorlaton alapuló beavatkozás két példáját vizsgálom meg közelebről *Az Utca Embere* és *A Város Mindenkié* csoportokban szerzett saját tapasztalataim alapján.

A kutatáshoz való jog

A társadalmi állapotokra történő reflexió tudatosabb részvételhez vezet a közsférában, valamint az állampolgáriság teljesebb gyakorlásához. Ezen túl a kutatás mint módszer alkalmas arra, hogy megszakítsa a megszokott társadalmi élet újratermelődését azáltal, hogy felborítja a beágyazódott hatalmi és társadalmi viszonyokat, és befolyásolja a döntéshozatalt. A létező és lehetséges társadalmi feltételekre vonatkozó tudás megteremtése lehetőséget ad a kritikai tudatosság fejlesztésére, valamint arra, hogy a jogfosztott társadalmi csoportok politikai és ideológiai értelemben is aktív cselekvővé válhassanak.

Az a kérdés, hogy ki befolyásolja a társadalmi tér és a társadalmi viszonyok (újra)termelésének folyamatát, szorosan összefügg a társadalmi ellenőrzés és kirekesztés alakulásával, és azzal, hogy mindez hogyan nyer társadalmi igazolást. Az információhoz való hozzáférés és a tények értelmezése fölötti hatalom érvényesítése egyaránt központi szerepet játszanak az állampolgáriság kiteljesítéséért folyó küzdelemben. A kutatáshoz való jog koncepciója (Appadurai, 2006) nemcsak a hatalom és a tudás közötti kapcsolatra világít rá, hanem hozzájárul az olyan gyakorlatok kialakításához is, amelyek aláássák a hegemonia különböző formáit.²⁰¹

²⁰¹ A hegemonia Gramsci-féle elméletéről lásd La Porta (1987).

A kutatáshoz való jog azon a felismerésen alapul, miszerint a tudományos gyakorlat társadalmilag konstruált, a kutatás mint tevékenység pedig mélyen be van ágyazva az uralkodó hatalmi viszonyokba. Ahogy Latour és Woolgar (1979) megállapítják: a „tudományos tények” egy társadalmi megegyezésen alapuló folyamat során jönnek létre többek között a tudományos protokollokon, rítusokon, hierarchiakon, az egyetemi munkáltatás feltételein és a publikációra vonatkozó szabályokon keresztül. Ugyanakkor a közoktatási intézmények többsége nem lebontja, hanem éppen hogy újratermeli a létező társadalmi egyenlőtlenségeket (lásd Bourdieu és Passeron, 1990).²⁰² Azok a tudományos intézmények – mint például az egyetemek, a Magyar Tudományos Akadémia vagy a különböző tudományterületek szakmai szervezetei –, amelyeknek hatalmában áll meghatározni, hogy mi számít tudásnak és melyek a tudás megszerzésének megfelelő módjai, jellemzően hierarchikus felépítésűek, sokszor meglehetősen leereszkedő módon viszonyulnak a „laikus” nyilvánossághoz, és arra törekszenek, hogy saját mércéjük mindenki számára mérvadó legyen, aki tudományos vagy kutatómunkát akar végezni (Appadurai, 2000).²⁰³

A tudástermelés feletti kizárólagos ellenőrzés elleni küzdelem egyik módja a kutatás demokratizálása és azoknak a társadalmi folyamatoknak a megkérdőjelezése, amelyek azt bizonyos intézmények vagy csoportok szinte kizárólagos előjogává teszik. Ez egyrészt azt jelenti, hogy elismerésre kerülnek a formális akadémiai közegen kívül megvalósuló kutatások is, mint például az a tág értelemben vett kutatómunka, amit a társadalmi mozgalmak tagjai végeznek. Az információ felkutatása és elemzése, az események, folyamatok és tapasztalatok dokumentálása, az ötletek és megoldások közötti kapcsolódási pontok megteremtése mind részei annak a cselekvések, reflexió és értékelések sorozatából álló körforgásnak, ami az önszerveződő kezdeményezéseket jellemzi.

Másrészt nem mindegy, hogy egy-egy kutatást ki és hogyan végez el. Ahogyan Fran Ansley jogász és John Gaventa szociológus (1997) megállapítják: „A kutatás és demokrácia összekapcsolásával

²⁰² Miközben Pierre Bourdieu francia szociológus elsősorban az iskolarendszer kulturális aspektusait vizsgálja a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésében, addig Radó Péter (2007) a magyar oktatási rendszerben mutatja ki, hogy az anyagi és földrajzi különbségek hogyan termelik újra a társadalmi hierarchiakat.

²⁰³ Ennek egy konkrét példájáról lásd például Kovai (2011).

kapcsolatos problémák középpontjában nemcsak a »Kiknek a hangját erősít az egyetemi kutatás?« kérdése áll, hanem azt is, hogy »Egyáltalán ki vesz részt a kutatásban?« (47). Ha elismerjük a kutatáshoz való jogot, akkor elismerjük azt is, hogy bárkiből válhat a vizsgálódás alanya és tárgya is. Ebben a fogalmi keretben nem áll meg az a hagyományos kettősség, amelyben a marginalizált emberek mindig a vizsgálat tárgyát képezik, a középosztálybeli kutatók pedig mindig a kutatás kitalálói és végrehajtói. Sőt, ebben a megközelítésben mindkét félnek tudatosan törekednie kell arra, hogy ezek a szerepek folyamatosan megkérdőjeleződjenek, változzanak és cserélődjenek.

Annak érdekében, hogy a kutatást felszabadítsa az intézményi keretek szorításából, Appadurai (2006) a következőképpen határozza meg:

[a kutatás] arra való képességet, hogy fegyelmezett vizsgálatot folytassunk azokról a dolgokról, amelyeket tudnunk kell, de még nem tudunk. Ilyen értelemben minden ember kutató, hiszen minden ember hoz olyan döntéseket, amelyek megkövetelik tőle, hogy következetes felfedezéseket tegyen jelenlegi tudásának horizontján túl (167).

A kutatáshoz való jog mint politikai követelés erősen összefügg Gramsci (1970) azon megállapításával, miszerint minden ember értelmiségi, hiszen képes arra, hogy kritikusan vizsgálja a körülötte lévő világot és véleményt formáljon róla. Ebben a megközelítésben a kutatáshoz való jog azt jelenti, hogy mind konkrétan a kutatás – az egyedi és kollektív tapasztalatokkal kapcsolatos adatgyűjtés és elemzés –, mind pedig általában az intellektuális tevékenység minden ember sajátja, és nem csak egy viszonylag kis társadalmi csoport kiváltsága.

A kutatáshoz való jog érvényesítésére irányuló törekvések középpontjában mindig az elnyomó társadalmi állapotok dokumentálásának, megértésének, feltárásának és megváltoztatásának igénye áll. Azonban mindezt nagyon sokféle módon lehet gyakorolni (lásd Udvarhelyi, 2011), így a következőkben két olyan megközelítést fogok megvizsgálni – az alulról induló etnográfiát és a részvételi akciókutatást –, amelyek mind módszerükben, mind pedig szellemükben meglehetősen különböznek egymástól, de gyakorlatukban mégis a kutatáshoz való jog érvényesítését és az elkötelezett társadalomtudomány megvalósítását testesítik meg.

Etnográfia alulnézetből

2002-től 2006-ig kutatótársammal, Török Ágnessel együtt a hajléktalan emberek kiszorítását vizsgáltuk a budapesti közterekről. Noha ezt akkor még nem tudtuk, közös projektünket leginkább úgy lehetne jellemezni, mint alulnézetből végzett etnográfiát. Vincent Lyon-Callo és Sue Brin Hyatt (2003) antropológusok meghatározása szerint ez a fajta kutatás helyi szinten tárja fel a globális folyamatok működését:

Az alulnézetből végzett etnográfia egyik célja, hogy munkánk felhasználása során együttműködjünk aktivistákkal annak érdekében, hogy felfedjük a neo-liberalizmus anyagi és ideológiai hatásait, nem mint pusztá absztrakciót, hanem mint nagyon is valós beavatkozásokat a helyi viszonyokba. (...) Etnográfiai munkánk egyik eleme a konkrét programok és szakpolitikák láthatóvá tétele, amelyeket azon egyoldalú narratíva létrehozásához használnak fel, amely a szegénységet és az egyenlőtlenséget az evolúciós folyamat természetes és kikerülhetetlen termékeként jeleníti meg, nem pedig egy sor nagyon is szándékos emberi beavatkozás tudatos és tervezett következményeként. (177–178.)

Noha a kutatás mint politikai cselekvés jelentősége akkor még nem volt számunkra teljesen világos, szakdolgozati témánk kiválasztásakor a társadalmi relevancia és a „hasznosság” fontos szempont volt számunkra. Miközben a napi sajtó alapján összeállítottunk egy listát a Budapestet érintő társadalmi problémákról, a *Népszabadság* egy nagyon rövid – egybekezdéses – hírére lettünk figyelmesek. A cikk a Fővárosi Önkormányzat új programjáról adott hírt, amelynek célja a budapesti aluljárók fokozottabb tisztántartása volt, amely többek között a hajléktalan emberek, az illegális árusok és a graffitik aluljárókból történő eltávolításával járt (*Tiltakoznak a hajléktalanellátók...*, 2002). Ez a téma nemcsak azért volt érdekes számunkra, mert a tisztaság képzetének kulturális és társadalmi vonatkozásait vizsgálhattuk – ezzel a területtel már korábban is foglalkoztunk –, de úgy gondoltuk, hogy az aluljárók körüli helyzet feltárása hasznos lehet a hajléktalanság mint társadalmi probléma megértéséhez is, így végül ennél a témánál maradtunk.

A kvalitatív módszerekre épülő kutatás során néhány konkrét szempont alapján kiválasztott fővárosi aluljáróban végeztünk megfigyelést, illetve interjúkat készítettünk azokkal, akikről médiabszámolók és informális beszélgetések alapján úgy gondoltuk, hogy valamilyen módon kapcsolódnak az aluljáró-takarítási programhoz. Így végül interjút készítettünk a Fővárosi Önkormányzat tisztseg-

viselőivel, a közterület-fenntartó vállalat és a közterület-felügyelet munkatársaival, valamint a hajléktalanellátásban dolgozó szociális munkásokkal, hajléktalan emberekkel, utcai árusokkal és az aluljárók gyalogos használóival is. Ezenkívül összegyűjtöttük a városháza és a többi megvalósító szervezet nyilvános és esetenként belső dokumentumait és feljegyzéseit is, amelyeket szintén kielemeztünk. Végül közel két éven keresztül figyeltük a hajléktalansággal és konkrétan az aluljáró-takarítási programmal kapcsolatos sajtómegjelenéseket is.

A kutatás előrehaladtával egyre többet tudtunk meg arról, hogyan próbálja a Fővárosi Önkormányzat formális és informális eszközökkel is a nyilvánosság látókörén kívülre szorítani a hajléktalan embereket (erről részletesebben lásd a harmadik fejezetet). Világossá vált az is, hogy a hajléktalan embereket a társadalom lényegében duplán bünteti: először akkor, amikor nem védi meg őket a lakásvesztéstől, másodszor pedig akkor, amikor lakásnélküliségük *következményeként* számos kimondott vagy kimondatlan normát és szabályt kénytelenek megszegni. A leggyakrabban felmerülő panasz a hajléktalan emberekkel kapcsolatban éppen az, hogy köztéren alszanak, miközben lényegében nem létezik érdemi alternatíva, hogy megfizethető lakhatáshoz jussanak. A hajléktalan embereket gyakran szidják azért is, mert nyilvános helyen vizelnek. Pedig ennek elsődleges oka nem az, hogy a fedél nélkül élő emberek „igénytelenebbek” lennének, mint mások, hanem az, hogy nem vagy csak nagyon nehezen tudnak hozzáférni privát fürdőszobához vagy ingyenes nyilvános vécékhez (az előbbivel nem rendelkeznek, ez utóbbiak pedig Budapesten lényegében nem léteznek).

Az összegyűjtött adatok elemzésekor egy sor, látszólag elkülönült térbeli politikát és gyakorlatot azonosítottunk, amelyek fokozatosan egy nagyobb mintázatba álltak össze. El akartuk dönteni: kimondhatjuk-e, hogy az elszórtnak tűnő jelenségek összességében a hajléktalan emberek *rendszerszintű* és *következetes* térbeli kirekesztéséhez vezetnek. 2006-ban írt szakdolgozatunkban végül azt állapítottuk meg, hogy noha a köztéren élő emberek térbeli eszközökkel történő társadalmi kirekesztése egyre szisztematikusabbá válik, az még nem vált hivatalos és rendszerszintű politikává (erről részletesebben lásd Török és Udvarhelyi, 2006). Ezzel együtt az is világossá vált az is, hogy ezek a folyamatok nem elszigetelten jelennek meg, és még csak nem is pártpolitikához köthetők, hanem szélesebb strukturális folya-

matok következményei, és bőven léteznek történelmi előzményeik és nemzetközi párhuzamaik is.

A városi tisztségviselőkkel folytatott interjúink és a hivatalos dokumentumok elemzése során arra is rá kellett döbbernünk, hogy a város „megtisztítása” a „nemkívánatos” elemektől abban az elképzelésben gyökerezik, hogy ez az, amit a többség, „a tisztességes városhasználók” akarnak. A tisztségviselők szinte kivétel nélkül a városlakók szóbeli vagy írásos panaszaira és (képzelt) igényeire hivatkoztak, amikor a program létjogosultságát indokolták. Így tehát úgy tűnt, hogy a hajléktalan emberek kirekesztésére irányuló kísérletek Budapest lakói nevében történtek, utóbbi kategóriába beleértve minket, a két kutatót is. Úgy éreztük, hogy ha a megfigyelt jelenségeket és az általunk levont következtetéseket nem osztjuk meg a szélesebb közvéleménnyel – vagyis azokkal, akiknek a nevében a tisztogató programot végrehajtották –, akkor lényegében együttműködünk embertársaink intézményes elnyomásával és kirekesztésével.

A kutatás során azt is felismertük, hogy szakdolgozatunk megírása és kutatási eredményeink bemutatása konferenciákon és egyéb tudományos fórumokon nincs összhangban az általunk feltárt helyzet súlyosságával. Ezért már a kutatás félidejében készítettünk egy tervet arról, hogyan juttatjuk el az eredményeinket az egyetem kapuin túlra. A terjesztési terv többek között egy listát tartalmazott azokról a folyóiratokról és újságokról, amelyeket vélhetően érdekelnének az eredményeink, és amelyek közül többen is megpróbáltunk publikálni (eleinte nem sok sikerrel). Végül később, egy aktuálpolitikai esemény kapcsán lehetőségünk nyílt arra, hogy a kirekesztés általánosabb tendenciáiról is szólhassunk: amikor 2005-ben a Fővárosi Közgyűlés elé került egy, a koldulás tiltását célzó rendeletervezet,²⁰⁴ a *Magyar Narancs*ban (Udvarhelyi és Török, 2005) és a *Fedél Nélkül*-ben (Udvarhelyi, 2005a, Udvarhelyi, 2005b) is publikáltunk erről egy-egy írást. Noha ez a két megjelenés utólag nem tűnik különösen jelentős lépésnek, akkor nagyon fontosnak éreztük őket, hiszen első alkalommal volt lehetőségünk arra, hogy a szűk tudományos közönségen túllépve kommunikálhassuk megállapításainkat.

A tudományos közönségen túl vezető megjelenési lehetőségek keresése mellett elkezdtünk olyan hajléktalan emberekkel dolgozó szervezeteket is keresni, amelyek esetleg hasznosítani tudnák

²⁰⁴ Az indítvány az MDF fővárosi képviselőcsoportjától származott.

kutatási eredményeinket. Természetesen sok civil szervezet dolgozott már akkor is a hajléktalanellátásban, de úgy gondoltuk, hogy a kutatás nem feltétlenül egy hagyományos ellátást végző szervezet számára lenne a leghasznosabb. Történetünkben a fordulópont 2004-ben jött el, amikor a *Szolidaritás Éjszakáján* megismertük Az *Utca Embere* csoportot. Úgy tűnt, hogy ez a csoport jól tudná hasznosítani kutatási eredményeinket, hiszen a *Szolidaritás Éjszakája* kapcsán számos olyan kérdést vetettek fel, amelyekkel mi is szembesültünk kutatásunk során, beleértve annak elismerését, hogy a hajléktalan embereknek is joguk van létezni közös tereinkben. A szervezet célja ráadásul a jótékonyosság és a szociális ellátás helyett elsősorban a hajléktalansággal kapcsolatos társadalmi attitűdök megváltoztatása volt, ami szintén megfelelt annak, amit a kutatás során mi is megállapítottunk. Vagyis a csoport éppen azok szolidaritását kívánta erősíteni, akikre a városvezetés mint „tisztességes városlakókra” hivatkozott, és akiknek a (feltételezett) véleményét és igényeit használták a kirekesztés igazolására. Végül pedig Az *Utca Embere* a nyitottság, a befogadás és a részvétel alapelvein szerveződött (erről lásd az ötödik fejezetet), amelyeket a modern kulturális antropológia is magáénak vall. Ez a találkozás tehát remek alkalmat nyújtott nekünk az antropológia és az emberi jogi aktivizmus összekapcsolására.

Amikor befejeztük a kutatást és megírtuk szakdolgozatunkat, elküldtük Az *Utca Embere* tagjainak, remélve, hogy azt saját belátásuk szerint fel fogják használni. Azonban hamar kiderült, hogy ez egy meglehetősen naiv álláspont volt: ahhoz, hogy egy társadalomtudományos kutatás hasznosuljon, nem elég eredményeinket egyszerűen „megosztani” egy civil szervezettel, vagy „remélni”, hogy eredményeink hasznosulnak – ahogy az gyakran pályázati anyagokban vagy kutatási tervekben olvassuk. A társadalmi mozgalmak belső működése sokkal bonyolultabb annál, mint hogy automatikusan integrálni tudjanak egy adott kutatási eredményt vagy megállapítást. Így tehát egyértelművé vált, hogy ha érdemi társadalmi hatást akarunk elérni, akkor szorosan együtt kell működni a csoporttal az eredmények értelmezésében és a cselekvési terv kidolgozásában. Mindezt ráadásul alá kellett rendelni a szervezet általános céljainak és működésének, hiszen noha számunkra igen fontos volt az, amit hosszú évek munkája során feltártunk, a szervezet számára ez csak egy volt a sok más ügy közül, amivel foglalkoztak. Annak érdekében, hogy mindez megvalósuljon, úgy döntöttem, hogy „hivatalosan” is

belépek Az *Utca Embere* csoportba. Bár eredetileg tényleg „csak” a kutatás eredményeinek hasznosítása erejéig terveztem részt venni, pár hónap alatt mélyen beleástam magam a csoport munkájába, és kutatói szerepem mellett aktivistává is váltam.²⁰⁵

Folyamatos jelenlétem és aktív részvételem következtében a csoport az évek alatt jó néhány olyan problémával foglalkozott, amelyet a kutatás során tártunk fel. Például a kutatás egyik megállapítása az volt, hogy a koldulás kriminalizációja a szegény emberek társadalmi és térbeli kirekesztésének egy formája. Amikor a Fővárosi Közgyűlésben 2005-ben felmerült a néma koldulás tiltása a turisztikailag kiemelt területeken, fontos beszélgetések zajlottak azzal kapcsolatban, hogy Az *Utca Emberének* kell-e reagálnia, hiszen eleinte nem mindenki számára volt egyértelmű, hogy a csoportnak foglalkoznia kellene a koldulás témájával. Végül többek között a tanulmányunk is hasznos forrásként szolgált ahhoz, hogy közösen értelmezzük a helyzetet, és a koldulás tiltását egy tágabb keretbe helyezve konkrét lépéseket tervezzünk meg az intézkedés ellen. A csoport többek között tüntetést is szervezett a Fővárosi Önkormányzat épülete előtt, illetve később a XIII. kerület 2006-os „koldusrendelete” ellen is tiltakozott.²⁰⁶

A tanulmány ezenkívül arra a fokozatosan terjedő jelenségre is rámutatott, hogy Budapesten egyre több „hajléktalanbiztosra” tervezett utcabútor jelent meg.²⁰⁷ Mivel a csoport több tagja ezt a témát is magáénak érezte, több közvetlen akciót szerveztünk, amelyek során – demonstratív céllal – eltávolítottuk a köztéri padokra szerelt könyöklőket. Ezenkívül az ombudsman figyelmét is felhívtuk a problémára, aki végül nyilvánosan is kimondta, hogy hajléktalan emberek távoltartása céljából felszerelt padkarfák sértik az emberi méltósághoz való jogot (lásd Borza, 2009). Az ombudsman hosszú távú hajléktalanügyi projektet is indított, amelynek logója (egy karfa nélküli padon fekvő ember) és címe (Méltóság Korlátok Nélkül) is a padkarfák embertelenségére utalt.

²⁰⁵ Kutatótársam, Török Ágnes hosszabb ideig dolgozott a Hajléktalanok Jogvédő Fórumánál és a Van Esély Alapítványnál is.

²⁰⁶ A Budapest Főváros XIII. Kerület Önkormányzatának az önkormányzat tulajdonában álló közterületek használatáról és rendjéről szóló 60/1995 (XII. 1.) rendeleté betiltotta a kéregető, kolduló tevékenységet reggel 6 és este 10 óra között, illetve időkorlát nélkül a köztéri kempingezést és a lakhely létesítését.

²⁰⁷ Erről részletesebben lásd a harmadik fejezetet.

Az *Utca Embere* példája jól mutatja, hogyan tud egy hagyományos módon – egyetemi szakdolgozatként – indult antropológiai kutatás informálni és támogatni egy önszerveződő társadalmi mozgalmat. Egyrészt a csoportnak kifejezetten hasznára vált a kirekesztés társadalomtudományos elemzése, valamint a nemzetközi és történelmi párhuzamok ismerete, amelyeket a kutatás során feltártunk. Az antropológia szókinccset is adott a csoportnak, amelynek segítségével a tagjai meg tudtak fogalmazni olyan problémákat, mint a kriminalizáció, a társadalmi-térbeli kirekesztés és a megbélyegzés. Másrészt a jól működő csoport stabil keretet biztosított a kutatás alkalmazásának, magas színvonalú szervezést nyújtott, és ami talán a legfontosabb, hosszú távú jövőképet a társadalmi változások eléréséhez. Utólag úgy tűnik, hogy ez a folyamat minden résztvevő számára rendkívül hasznos volt: míg eredményeink stabil tudásalapot és referenciakeretet biztosítottak az alulról szerveződő aktivizmusnak, az aktivizmus lehetőséget adott a társadalomtudománynak arra, hogy szervesen hozzá tudjon járulni a társadalmi változásért folytatott küzdelemhez. Összességében, az alulnézetből végzett etnográfia ebben az esetben azzal járult hozzá a kutatáshoz való jog érvényesítéséhez, hogy a következetes vizsgálat nem maradt az egyetemi közeg viszonylag zárt falai között, hanem egy alulról szerveződő csoport céljai érdekében hasznosult.

Azonban ahhoz, hogy ez az együttműködés megvalósuljon, egy sokkal alapvetőbb feltételnek – a kutató saját állampolgárisága felismerésének és gyakorlásának – kellett megvalósulnia. Másképpen fogalmazva, ahhoz, hogy egy társadalomkutató részt tudjon venni egy olyan szervezet munkájában, mint az *Utca Embere*, szembe kell néznie saját állampolgáriságának lényegével is. Ez nemcsak azt jelenti, hogy szakítania kell a „semleges tudomány” gondolatával és azzal az irreális elvárással, hogy a kutató „objektív” maradjon, hanem azt is, hogy ki kell alakítania az elkötelezett társadalomtudomány kritikai és fenntartható gyakorlatát is (Scheper-Hughes, 1995). Ez különösen nehéz egy olyan tudományos és társadalmi közegben, mint amilyen a mai Magyarország, ahol mind a mindennapi életben, mind pedig az egyetemi világban sokszor gyanakvás övezi azokat, akik „politizálnak”. A kutatáshoz való jog kiterjesztése tehát összességében kétirányú felelősséget követel meg az elkötelezett kutatóktól: egyrészt azt, hogy saját állampolgáriságukat és politikai felelősségüket felismerve aktívan részt vegyenek a számukra adott

társadalmi és politikai térben, másrészt pedig azt, hogy a politikai részvétel új tereit is megteremtse a tudományon kívüli szereplőkkel való együttműködésen keresztül.

Részvételi akciókutatás

A kutatáshoz való jog gyakorlásába beletartozik az információhoz való hozzáférés és a tudástermelés új formáinak kikísérletezése is. Ilyen szempontból a kutatás olyan attitűd és gyakorlat, amelynek elvárásai akár lényegesen különbözhetnek a tudomány uralkodó tereiben előírt szabványoktól. Appadurai (2006) szavaival, a kutatáshoz való jog „jog azokhoz az eszközökhöz, amelyekkel minden állampolgár szisztematikusan növelheti azt a tudását, amelyet elengedhetetlennek tart emberi lényként létezéséhez és állampolgári követeléseihöz” (168.). A kutatáshoz való jog érvényesítésének egy másik útja, amely sok tekintetben eltér az alulnézetből végzett etnográfától, az ún. részvételi akciókutatás (angolul: *participatory action research*, röviden RAK).

A RAK „teret biztosít a kirekesztő gyakorlatok és társadalmi egyenlőtlenségek megkérdőjelezésének” (Cahill, 2004, 273.), és a kutatást a privilegiált csoportok „vizslató tekintetéből” az alulról kiinduló társadalmi változás eszközévé alakítja át. A részvételi akciókutatás módszertana Latin-Amerikában, Afrikában és Ázsiában alakult ki az 1970-es években egy olyan folyamatként, amelynek során „hétköznapi, hátrányos helyzetű emberek (...) kollektív módon vizsgálják saját valóságukat, önállóan vagy szövetséges kívülállókkaal összefogva, lépéseket tesznek saját életük előremozdítása érdekében és reflektálnak a folyamat során megszerzett tapasztalataikra” (Rahman, 2008, 49.). A többek között a marxista elmélet, a kritikai pedagógia, az akciókutatás és a feminista elmélet és gyakorlat együtteséből született RAK radikálisan megváltoztatja azt, ahogyan a tudás termelődik, és egyben a kutatást a társadalmi változás szolgálatába állítja.

A RAK társadalmi változásról alkotott filozófiája Paulo Freire ([1970] 2007) kritikai pedagógiájában gyökerezik. Ez a megközelítés tudatosan próbál szembemenni azzal a működésmóddal, ahogyan az uralkodó oktatási rendszer folyamatosan újratermeli mind a marginalizációt, mind pedig a társadalmi privilégiumokat, és megkérdőjelezi a tudományosság hagyományosan hierarchikus viszonyait

is. Freire a társadalmi átalakulást pedagógiai folyamatként értelmezte, és úgy vélte, hogy az elnyomott társadalmi csoportok tagjainak egyfajta radikális önhumanizálási folyamatot kell végrehajtaniuk azáltal, hogy megértik saját elnyomásuk strukturális gyökereit, és megpróbálják azokat megszüntetni. A társadalmi változásnak ez az elmélete egyrészt azért fontos, mert a változás folyamatára helyezi a hangsúlyt, vagyis azt, hogy a társadalmi változás hogyan megy végbe, éppen olyan fontosnak tartja, mint magának a változásnak az eredményét. Másrészt azért, mert arra a forradalmi jelentőségű felismerésre épül, miszerint nem lehet valakit saját maga helyett felszabadítani, vagyis a marginalizált csoportoknak aktívan részt kell venni az elnyomásukat lehetővé tévő társadalmi viszonyok és struktúrák megváltoztatásában.

A részvételi akciókutatás célja, hogy összekapcsolja a személyes tapasztalatokat a strukturális egyenlőtlenségek tágabb kontextusával. A kritikai tudatosság kialakulása, vagyis a tudatosodás (portugálul: *conscientização*) „arra a folyamatra utal, amelynek során az elnyomott csoport tagjai olyan készségeket alakítanak ki, amelyekkel képesek észlelni az egyenlőtlenségeket legitímként bemutató fennálló ideológiákat és gyakorlatokat, és ezeket le is tudják rombolni a hierarchikus hatalmi viszonyok átalakítására irányuló cselekvéssel” (Guishard, 2009, 89.); vagyis a kritikai tudatosság nem csupán egyfajta mentális állapot vagy kognitív felismerés, hanem a kritikai reflexió és az aktív cselekvés folyamatainak összessége.

Míg Freire elutasította az önmagáért való reflexiót, Kurt Lewin (1946) szociálpszichológus a tisztán tudományos célokért végzett kutatás ellen szólalt fel: „a kutatás, amely csak könyveket termel és semmi mást, nem elegendő” (35.). Lewin szerint ahhoz, hogy a kutatás a társadalmi változás hatékony eszköze legyen, nem korlátozódhat csupán az egyetemi világ elszigetelt tereire, hanem bele kell ágyazódnia a társadalmi mozgalmak és szervezetek tevékenységébe. A RAK ebben az értelemben a társadalmi mozgalmak tagjainak elkötelezettségét, tapasztalatát és szakmai tudását köti össze a formálisan képzett szakemberek tudásával és a tudományos világ erőforrásaival. Ideális esetben tehát a RAK nemcsak egy demokratikus és kritikai folyamat hoz létre, de olyan eredményeket is képes produkálni, amelyeknek egyszerre van elméleti, politikai és gyakorlati jelentősége.

Az 1980-as évek óta a részvételi akciókutatás számos társadalmi, politikai és földrajzi kontextusban vált népszerűvé, és ma már

jelentős hatalommal rendelkező intézmények és szervezetek is alkalmazták – gyakran saját céljaik igazolására (Cooke és Kothari, 2001). Az 1990-es évek óta a „részvétel” a nemzetközi fejlesztés területén működő szervezetek népszerű szlogenjévé vált. Ennek következtében ma már szinte lehetetlen olyan, a Világbank vagy más nemzetközi szervezet által támogatott projektet vagy fejlesztési programot elképzelni, amelynek alapja ne az „érintettek aktív részvétele” vagy a „helyi civil társadalom fejlesztése” lenne.

Fontos azonban kiemelni, hogy a freire-i értelemben vett részvétel nemcsak formális jelenlétet, hanem olyan folyamatot jelent, amely a marginalizált csoportok politikai és pszichológiai megerősödését és ezzel párhuzamosan az őket elnyomó politikai, kulturális és gazdasági struktúrák meggyengülését, felbomlását eredményezi. Ezzel szemben a nemzetközi fejlesztés diskurzusában a „részvétel” leginkább a nemkormányzati szervezetek (NGO-k) fejlesztésére és egy olyan civil szféra létrehozására utal, amelynek elsődleges szerepe, hogy tompítsa a strukturális kiigazítás hatásait, és helyettesítse az állam csökkenő jelenlétét a szociális szolgáltatások terén (Leal, 2007). Röviden, a részvétel szlogenjét – és ezen belül a részvételi akciókutatást – egyre gyakrabban használják fel arra, hogy bármely érdemi hatás nélkül a részvétel *látszatát* keltsék.²⁰⁸

Összességében tehát a részvételi akciókutatás nem csupán egyfajta *módszer*, hanem a tudás és a társadalmi változás összefüggésének *kritikai elmélete*. Annak érdekében, hogy megkülönböztessék gyakorlatukat a RAK fent említett, technikai jellegű változataitól – amelyek esetenként még meg is erősítik a fennálló hatalmi viszonyokat –, a részvételi akciókutatás gyakorlói „kritikai részvételi akciókutatásként” határozták meg azt a fajta munkát, amelynek elsődleges célja a strukturális elnyomás megszüntetése. Ahogy Torre és szerzőtársai (2012) hangsúlyozzák, a kritikai részvételi akciókutatás nem írja elő, hogy pontosan hogyan kell kutatást végezni. Ehelyett

²⁰⁸ Jó hazai példa a részvétel csupán látszati megvalósítására Balog Gyula, az AVM aktivistájának karrierje mint a Nemzeti Erőforrások Minisztériumának tapasztalati szakértője 2011-ben. Bár Gyulát elméletben azért vették fel a minisztériumba, hogy segítsen a hajléktalanügyi politika alakításában az érintettek szempontjából, valójában csak egyfajta marketingfogásként használták. Miután több hónap után felszólalt az ellen, hogy a rengeteg sajtómegjelenésen kívül semmi érdemi munkát nem kap, rövid határidővel felmondtak neki (lásd Legát, 2011).

[a] kritikai részvételi kutatókat inkább egy sor kritikai és részvételi elkötelezettség köti, (...) azzal az elvi eltökéltséggel, hogy az igazságtalan, elnyomó rendszerek ellen harcolnak. (...) [A] kritikai részvételi projektek alapja a *hatás érvényessége*, vagyis a kezdetektől az motiválja őket, hogy milyen módon lehet olyan bizonyítékokat kitermelni, amelyek a változás érdekében mobilizálhatók (175–181.).

Röviden, a kritikai RAK célja nem egyszerűen az, hogy az embereknek lehetőséget nyújtson nehézségeik megosztására és megvitatására egymással. Noha már ez önmagában nagyon hasznos folyamat lehet, nem elegendő. Ennek megfelelően, a kritikai RAK sokkal tovább megy, és céljának a következő adatgyűjtés és elemzés, az egyéni és kollektív tanulás, a status quo kritikája, a sztereotípiák és előítéletek lebontása, valamint a közösségépítés és a fennálló viszonyok megváltoztatására tett konkrét lépések *összessége* tekinthető.

A RAK azok számára alakít ki teret az elméletalkotáshoz, akiket a tudomány és a média gyakran dehumanizál és elhallgattat, és fontos szerepet játszik a személyes felelősség és kudarc uralkodó diskurzusainak aláásásában is. A részvételi akciókutatásnak szerepe lehet az ún. ellen-nyilvánosság (*counterpublic*), vagyis az olyan „párhuzamos diszkurzív arénák [kialakításában], ahol az alárendelt társadalmi csoportok tagjai ellen-diskurzusokat alakítanak ki és terjesztenek annak érdekében, hogy létrehozzák identitásuk, érdeklődésük és szükségleteik uralkodótól eltérő értelmezéseit” (Fraser, 1990, 67). Noha az ellen-nyilvánosságok (pl. szubkulturális és mozgalmi terek, kiadványok, fórumok) viszonylagos autonómiát élveznek az uralkodó közéleti diskurzusoktól, nem működhetnek teljesen elszigetelve a közösségi részvétel főáramú tereitől, hiszen céljuk éppen a létező társadalmi viszonyok megváltoztatása. A kritikai RAK-nak így tulajdonképpen egyszerre célja, hogy létrehozza a tudás alternatív tereit és formáit, illetve hogy ezek segítségével befolyásolja az uralkodó elképzeléseket és gyakorlatokat is.

Utca és jog: részvételi akciókutatás a hajléktalan emberekkel szembeni diszkriminációról²⁰⁹

A modern állam egyik fő jellegzetessége, hogy lakosait, földjét és egyéb vagyonát számon tartja és kategóriákra osztja (Scott, 1998). Ily módon az adatgyűjtés, a kutatás és az állampolgárok személyének, mozgásának és viselkedésének dokumentációja az állami irányítás fontos eszközévé és az államigazgatás elengedhetetlen részévé vált. Ma Magyarországon a széles körű állami nyilvántartás alapja többek között a lakcímkártya, a személyi igazolvány, a taj-kártya és az adókártya, amelyek egyben elengedhetetlen kapocsként is szolgálnak az állampolgárság teljes körű gyakorlásához.

A hajléktalan emberek életében ez a fajta állami nyilvántartás sokszor még fokozottabban jelentkezik. Az ún. KENYSZI-rendszer 2012-es bevezetése²¹⁰ óta minden szociális intézménynek regisztrálnia kell azoknak a hajléktalan embereknek a taj-számát, akik szociális szolgáltatást vesznek igénybe, így egy hajléktalan ember egy nap akár többször is be kell, hogy mutassa az igazolványát ahhoz, hogy alapvető szolgáltatásokhoz hozzájusson. Ezenkívül a rendőrség és a közterület-felügyelet is aktívan hozzájárul ahhoz, hogy az állam nyomon tudja követni hajléktalan állampolgárait: a közterületen tartózkodó hajléktalan embereket az átlagnál sokkal gyakrabban igazoltatják, miközben az ún. hajléktalantelepekről még fotókkal és GPS-koordinátákkal ellátott adatbázist és térképet is készítettek a fővárosban (*Rendőrök ellenőrzik*, 2011; Fekete, 2011). Összességében tehát a magyar államnak rengeteg információ áll rendelkezésére a hajléktalan emberek szokásairól, lakóhelyéről és jövedelméről.

Mindehhez képest a fedél nélkül élők sokkal kevesebbet tudnak az államról és annak működéséről. Noha a szociális ellátások igény-

²⁰⁹ Ez a fejezet *A Város Mindenkié* aktivistájaként és az *Utca és Jog* kutatójaként szerzett személyes tapasztalataimra alapul. Ha nincs másképpen jelezve, minden itt szereplő idézet eredetileg az *Utca és jog* csapat kutatási jelentésében (*Utca és Jog. Részvételi akciókutatás...*, 2012b) jelent meg.

²¹⁰ Központi Elektronikus Nyilvántartás a Szolgáltatásokat Igénybevevőkről, 226/2006. (XI. 20.) Korm. rendelet a szociális, gyermekjóléti és gyermekvédelmi szolgáltatók, intézmények ágazati azonosítójáról és országos nyilvántartásáról.

be vevőinek gyakran lenyűgözően részletes ismeretei vannak arról, hogy hol és hogyan kell egy-egy konkrét ügyet elintézni (pl. segély, illetékmentesség, munkavállalás), ez alapvetően a túlélést szolgálja, és az érintettek ritkán rendelkeznek tágabb ismeretekkel az állami apparátus működéséről, a vonatkozó jogszabályokról vagy akár az állampolgári kontroll lehetőségeiről. A szélesebb körű tudás hiánya nemcsak sebezhetővé teszi a hajléktalan embereket, de gyakran az elszigeteltség érzését is kelti bennük, miközben ügyfélként boldogulni próbálnak a bürokrácia útvesztőiben.

A Város Mindenkié szervezésében megvalósult *Utca és jog* részvételi akciókutatás éppen arra tett kísérletet, hogy áthidalja a hajléktalan emberek és az állam között feszülő tudásbeli különbséget, és ezáltal csökkentse a szélsőséges hatalmi egyenlőtlenségeket az állam és polgárai között. Az *Utca és jog* kimondott célja az volt, hogy lássa, mennyire valósul meg az egyenlő bánásmód követelménye a hajléktalan emberek és az állam viszonyában, tágabb értelemben pedig a kutatás célja az volt, hogy az állam viselkedését dokumentálja és értékelje az egyik leginkább kirekesztett társadalmi csoport – a fedél nélkül élők – szempontjából.

A kutatás előzményeként az AVM évekig próbálta számba venni és rendszerezni a hajléktalan emberek ellen elkövetett hatósági visszaéléseket. 2010-ben például felhívást tettünk közzé, amelyben hajléktalan emberek által elszenvedett jogsértésekről szóló eseteleírásokat kértünk, elsősorban szociális munkásoktól. A pár tucat beküldött eseteleírás nemcsak azt bizonyította, hogy a hajléktalan embereket igen gyakran éri jogsértés, hanem azt is, hogy sokszor nincsenek tisztában sem a saját, sem a hatóságok jogaival és kötelezettségeivel. Ugyanakkor az is egyértelművé vált, hogy az egyedi történetek nem elegendők arra, hogy általános következtetéseket vonjunk le az állam működéséről, vagy lényegi változtatásokat követelhessünk akár jogszabályi, akár végrehajtási szinten. Mivel ezzel együtt kiderült, hogy ebben a témában nem létezik átfogó tanulmány, a csoport úgy döntött, hogy saját kutatásba kezd, és módszeresen adatokat gyűjt az utcán élő hajléktalan embereket érő hatósági zaklatásról.

Az *Utca és jog*-kutatás során konkrétan vizsgáltuk, hogy a fővárosban az utcán élő emberek hogyan és milyen mértékben tapasztalnak diszkriminációt az állam képviselői részéről. Az adatgyűjtésen kívül a kezdeményezés egyik kimondott célja volt az is, hogy

ellensúlyozza a hajléktalan emberek kirekesztését a hajléktalanságról szóló közbeszédből, és olyan helyzetbe hozza őket, hogy képesek legyenek alakítani a róluk szóló diskurzust. A kutatás ezenkívül fejleszteni kívánta a kutatóként részt vevő hajléktalan emberek kritikai tudatosságát és önértékvényesítő képességét, valamint célul tűzte ki olyan tudás termelését is, ami megerősíti *A Város Mindenkié* érdekvédelmi munkáját.

Jenny Cameron (2007) a RAK három alapvető típusát különbözteti meg: a *felszabadító projekteket*, amelyek a kirekesztett csoportok tagjainak mindennapjait kívánják megváltoztatni; az *intézmények részére történő* kutatást, amely azonosítja az intézmények számára fontos problémákat, és javaslatokat tesz ezek megoldására; és az *intézményekkel együtt történő* kutatást, amikor az uralkodó intézmények képviselői – például a politikai vagy egyéb döntéshozók – társkutatóként részt vesznek a kutatásban annak érdekében, hogy növekedjen az intézmény elkötelezettsége egy adott témában. Az *Utca és jog* az első két típus ötvözete, hiszen a kutatást azok végezték, akiket a hatósági jogsértések közvetlenül érintenek, azzal a céllal, hogy megváltoztassák az elnyomó gyakorlatokat és körülményeket. Ugyanakkor a kutatás egyben egy alulról szerveződő csoport, *A Város Mindenkié* „megrendelésére” is készült, amely így kívánta azonosítani a közterületen élő hajléktalan emberek problémáit, hogy aztán javaslatokat fogalmazhasson meg a helyzet megváltoztatására.

Az *Utca és jogot* négy AVM-aktivista koordinálta, akik közül ketten társadalomtudományi végzettséggel rendelkeztek (köztük a szerző is), ketten pedig a csoport hajléktalan alapító tagjai voltak. A hajléktalan kutatók toborzására tett néhány sikertelen kísérlet után elhatároztuk, hogy egy kis összegű ösztöndíjat ajánlunk fel a leendő kutatóknak, így 2011 szeptemberére összeállt egy 18 kutatóból álló csapat. A kutatást négynapos intenzív képzéssel kezdtük, amelynek során a csapat a RAK különböző aspektusairól tanult, például a hagyományos és részvételi kutatás közötti különbségekről, a kvalitatív és kvantitatív kutatási módszerekről és a kutatási etikáról. A képzés után a kutatócsapat minden héten háromórás találkozót tartott, az adatgyűjtést pedig a heti gyűlések közötti időben végeztük. A konkrét kutatás egy éven át tartott 2011 őszétől 2012 őszéig, de az eredmények felhasználása és terjesztése még 2014-ben is folytatódik.

A kutatócsapat egy deduktív folyamat során²¹¹ jutott el a kutatás fő kérdésének megfogalmazásáig, amely végül így szólt: „Éri-e hátrányos megkülönböztetés a Budapesten fedél nélkül élő embereket az állam képviselői részéről, és ha igen, milyen formában és mekkora mértékben?”²¹² Ennek a kérdésnek a megválaszolásához négy fő információforrásra támaszkodtunk. Először, a kutatás egész időszaka alatt dokumentáltuk és részletesen átbeszéltük a hajléktalan kutatók diszkriminációval kapcsolatos személyes tapasztalatait. Másodszor, a csapat összeállított egy kérdőívet, amely a hajléktalan emberekről szóló sztereotípiákról, a közvetlen és közvetett diszkriminációval kapcsolatos személyes tapasztalatokról, valamint az egyéni érdekképviseletről tartalmazott kérdéseket.²¹³ Közel négyszáz fedél nélkül élő ember válaszolt a kérdéseinkre különböző helyszíneken: éjjeli menedékhelyeken, közterületen és ételosztásoknál.²¹⁴ Harmadszor,

²¹¹ A kutatás fő kérdésének megfogalmazását egy nagyon tág kérdéssel kezdtük: „Tudják-e gyakorolni az utcán élő emberek a jogaikat?”, majd ennek a kérdésnek minden lehetséges aspektusát felsoroltuk. Megpróbáltuk megtalálni a legfontosabb kérdések közös elemeit, és azokat egy nagy közös kérdéssé formálni. Ezután a listán szereplő elemeket a fő kérdés alkérdéseiként dolgoztuk ki részletesen (amelyekből később sok felkerült a kérdőívre és az interjúvázlalba is).

²¹² A „fedél nélkül” élőket úgy határoztuk meg, mint akik éjjeli menedékhelyen, saját építésű kunyhókban vagy más, eredetileg nem lakhatásra szánt helyen, pl. üres épületekben vagy barlangokban élnek. Azért vettük be a kutatásba az éjjeli menedékhelyen alvókat, mert ők csak éjszaka tartózkodhatnak a szállón, és napjuk nagy részét kénytelenek közterületeken vagy nappali melegezőkben tölteni. Ráadásul az éjjeli menedékhelyek csak egy éjszakára jelentenek biztos jogviszonyt, így mindig fennáll az a veszély, hogy valaki este mégsem jut be. Célcsoportunk így összesen 5-6000 emberből állt Budapesten, ebből 2011-2012 telén kb. kétezren aludtak fapados szállón és 3-4 ezren egyéb helyeken. Kutatásunk során az „állam képviselőiként” azokat határoztuk meg, akik valamilyen közszolgálati munkát végeznek, vagy közvetlenül az államtól vagy az önkormányzattól kapják a fizetésüket, beleértve az egyenruhás hatóságokat, a hivatalnokokat és az egészségügyi szakembereket.

²¹³ A közösen kidolgozott kérdőív negyven kérdést tartalmazott, amelyeket a következő kategóriákba soroltunk: általános, leíró jellegű kérdések (pl. mikor született, mióta hajléktalan, van-e jövedelemforrása); a hajléktalan emberekről kialakított kép: milyen jegyeket és tulajdonságokat társít a társadalom a hajléktalan emberekhez; általános vélemény a hajléktalan emberekkel szembeni hátrányos megkülönböztetésről; személyes tapasztalatok: milyen helyzetekben, milyen körülmények között és kik részéről tapasztaltak diszkriminációt; az egyenruhás hatóságok viselkedése és a részükről megnyilvánuló hátrányos megkülönböztetés; az érdekérvényesítéssel kapcsolatos vélemények és tapasztalatok.

²¹⁴ Ez a minta Budapest hajléktalan lakosságáról kvázi reprezentatívnak fogható fel, ha összehasonlítjuk a 2012 februárjában készült átfogó felmérés eredményei-

hogy statisztikáinkat kvalitatív adatokkal is alá tudjuk támasztani, 18 interjút készítettünk olyan szakemberekkel, akik hajléktalan emberekkel dolgoznak, vagy valamilyen módon hatással vannak az életükre: szociális munkásokkal, rendőrökkel, közterület-felügyelőkkel, BKV-ellenőrökkel, egészségügyi szakemberekkel, a szociális ellátásban dolgozó hivatalnokokkal és választott képviselőkkel.²¹⁵ Végül másodlagos adatokat is felhasználtunk, többek között rendőrségi statisztikákat (amelyekhez közérdekűadat-igénnyelssel jutottunk), valamint a rendőrök és közterület-felügyelők ellen benyújtott panaszok dokumentációját.

A kutatás fontos adatokkal szolgált a *hajléktalan emberekről alkotott sztereotípiákról*, a diszkrimináció hivatalos és nem hivatalos megjelenési formáiról, valamint az állampolgári tudatosságról és az egyéni érdekképviseléstről.²¹⁶ Ami az előítéleteket illeti, a megkérdezett hajléktalan emberek 50%-a gondolta úgy, hogy a nem hajléktalan emberek elsősorban olyan külső és negatív jellemzőket kapcsolnak hozzájuk, mint a rossz szag, a koszosság stb. Ezenkívül a válaszadók csaknem 40%-a gondolta úgy, hogy a hajléktalansághoz deviáns viselkedést, például az alkoholizmust, a lopást és a kábítószerrel való visszaélést kapcsolnak. Végül a válaszadók egyötöde olyan belső jellemzőket említett, mint a lustaság, a butaság és a magányosság.

vel (ennek nyilvános eredményeiről lásd Györi és Szabó, 2012). Kérdőívünk megkérdezettjei átlagosan hét éve éltek az utcán; a megkérdezettek fele kevesebb mint öt éve volt hajléktalan, míg 24% több mint tíz éve élt az utcán a kérdőív kitöltése idején. Ez tükrözi az általános trendet, miszerint sokak számára Magyarországon a hajléktalanság nem átmeneti helyzet, hanem hosszú távú állapottá vált (Dávid és szerzőtársai, 2005). A megkérdezettek több mint fele aludt éjjeli menedékhelyen, ötödük az utcán. 29%-uk aludt üres épületben, kunyhóban, sátorban vagy egyéb helyen. Jövedelem szempontjából a megkérdezettek 30%-a rendelkezett valamilyen újrahaznosító tevékenységből (pl. papír, műanyag, üveg stb. gyűjtése) származó jövedelemmel, 18%-a végzett alkalmi munkát. A válaszadók 15%-a mondta azt, hogy a kéredezéskor nem volt semmilyen jövedelme.

²¹⁵ Az interjúalanyokat személyes és szakmai kapcsolatok, valamint hivatalos megkeresés alapján találtuk meg. Az elkészült interjúkat a tartalomelemzés módszerével elemeztük közösen. Először kiválasztottuk az interjúk azon részeit, amelyek a diszkrimináció szempontjából relevánsak voltak, aztán különböző témák szerint rendeztük őket, mint például „rendszerszintű problémák”, „egyéni diszkrimináció” és „megoldások”. Miután minden kiválasztott idézetet így kategorizáltunk, átbeszéltük őket, azonosítottuk a tendenciákat, és általános következtetéseket vontunk le.

²¹⁶ Az egyéni érdekvéonyesítésről szóló eredményekről lásd az ötödik fejezetet.

A közvetlen diszkriminációt tekintve a megkérdezettek nagy többsége (83%) gondolta úgy, hogy a hajléktalan emberek tapasztalnak diszkriminációt, és a válaszadók hasonlóan magas arányban (75%) tapasztaltak már maguk is első kézből hátrányos megkülönböztetést. A hajléktalan embereket leggyakrabban diszkrimináló csoportként az olyan nem hajléktalan polgárokat említették, mint a járókelők, a fiatalok és a tömegközlekedési járművek utasai, valamint a közterület-felügyelők és a rendőrök. Egy konkrét kérdés kapcsán a megkérdezettek összesen 57%-a válaszolta azt, hogy bántak már vele megalázó módon azért, mert hajléktalan; itt a leggyakrabban a közterület-felügyelőket, a rendőröket és a nem hajléktalan („civil”) polgárokat említették.

A hajléktalan válaszadók a tömegközlekedést említették, mint az őket érő diszkrimináció leggyakoribb helyszínét. A megkérdezettek 43%-a mondta, hogy szállították már le tömegközlekedési eszközről azért, mert nem volt érvényes jegye, megszegte az utazási szabályzatot (pl. koszos ruhában utazott, vagy a megengedettnél nagyobb méretű csomag volt nála), vagy egyszerűen azért, mert hajléktalan volt. Egy válaszadó beszámolója szerint: „Egy kedves ember minden hónapban megveszi nekem a bérletet, így sosincs bajom a BKV-n. De van egy buszsofőr azon a vonalon, amivel járok, aki sosem enged felszállni. Ha csak én ülök a megállóban, meg sem áll.” Annak ellenére, hogy a kérdőívből nem derült ki, hogy kinél mi volt a leszállítás pontos oka – ezt a hiányosságot sajnos csak utólag ismertük fel –, a tömegközlekedéssel kapcsolatos problémák alkalmasak arra, hogy rámutassunk az egyéni és a rendszerszintű diszkrimináció összefüggéseire.

A felmérés során folytatott informális beszélgetésekből kiderült, hogy sok hajléktalan ember a kirekesztést a tömegközlekedésből már önmagában is a diszkrimináció egy formájának tartja. Noha tisztában vannak azzal, hogy érvényes jegy vagy bérlet nélkül hivatalosan nem lehet utazni, az ő szempontjukból annak, hogy nincs jegyük, ugyanaz az oka, mint hajléktalanságuknak: a szélsőséges szegénység. Így abban a pillanatban, amikor leszállítják őket a buszról vagy villamosról azért, mert nincs érvényes jegyük, strukturális kirekesztettségük ölt konkrét formát. Vagyis önmagában nem azt tekintik diszkriminációnak, amikor egy hajléktalan embernek érvényes jegy hiányában le kell szállnia a buszról vagy a villamosról, hanem azt a tényt, hogy nincs pénzük jegyet venni, és így nem tudnak eljutni

azokra a helyekre, ahol kielégíthetnék alapvető szükségleteiket (pl. mosás, étkezés, fürdés, ügyintézés, orvosi vizsgálat).

A tömegközlekedés után a megkérdezettek az egyenruhás hatóságok részéről érkező diszkriminációt említették a leggyakrabban. A válaszadók közel felével bánt már diszkriminatív módon egyenruhás hatósági személy, és 50%-hoz szóltak már megalázó módon. Ezt az eredményt erősítette meg az egyik kerületi közterület-felügyelet munkatársaival készített interjú is, amelyben a megkérdezettek elmondták, hogy valóban előfordul, hogy „erősebb hangnemet használnak” azzal a hajléktalan emberrel szemben, aki több felszólítás ellenére sem hajlandó egy közterületet elhagyni. Az természetesen továbbra is fontos kérdés, hogy miért kellene egy hajléktalan állampolgárnak valahonnan távoznia csupán azért, mert egy egyenruhás közeg felszólította rá. Összességében a hajléktalan válaszadók csupán 26%-a érezte úgy, hogy az egyenruhás hatóságok egyenrangú állampolgárként kezelik őket, és a megkérdezettek 13%-a számolt be arról, hogy a hatóságok fizikailag bántalmazták.

Ugyanakkor viszonylag sok válaszadó jelezte azt is, hogy egyenruhás hatósági személy nyújtott már neki segítséget. A megkérdezettek majdnem negyede kapott már segítséget közterület-felügyelőtől vagy rendőrtől étel, pénz vagy információ formájában. A hatóságok és a hajléktalan emberek közötti segítő kapcsolat létezését a Budapesti Rendőr-főkapitányság statisztikái is megerősítik.²¹⁷ Ezek alapján Budapesten 2010 januárjában a 720 feljegyzett eset 81%-ában a rendőrök felvilágosítást adtak a hajléktalan embereknek, 14,5%-ában mentőt és 1,8%-ában (13 esetben) krízisautót hívtak. A 2010 februárjában rögzített 1205 találkozás 92%-ában történt felvilágosítás, 7%-ában hívtak mentőt és 5 esetben (1,4%) krízisautót. Azt sajnos nem tudjuk, hogy ezekben az esetekben a „felvilágosítás” pontosan mit takar, hogy milyen hangnemben folyt a beszélgetés, vagy hogy történt-e igazoltatás vagy más intézkedés. Mindenesetre az adatok jól mutatják, hogy a téli krízisidőszak idején a rendőröknek fontos szerep jut a hajléktalan emberek támogatásában, míg a tavasz közeledtével folyamatosan csökken az ilyen jellegű találkozások száma.

Végül pedig érdekes – és egyben szomorú – volt megfigyelni a kérdőívek kitöltése során, hogy a válaszadók gyakran a hatóság

²¹⁷ Ezeket az adatokat A Város Mindenkié 2010-ben közérdekűadat-igénylés során kapta meg.

„engedékenységet” is a segítség egy konkrét formájaként tartják számon. Például többször elhangzott, hogy a közterület-felügyelők gyakran csak szóbeli figyelmeztetést adnak, és nem indítanak hatósági eljárást az olyan szabálysértésekért, mint például a kukázás. Ezt a gyakorlatot egy közterület-felügyelővel végzett interjú is alátámasztotta: „Hogy bírságotlank egy hajléktalant? Honnan fizetne, miből? Ennek semmi értelme.”

A pozitív megítélés ellenére az informális, büntetés nélküli zaklatás az egyik leginkább bevett módja annak, hogy a hajléktalan embereket eltávolítsák egyes közterületekről. Lényegében ezt tette törvényessé a szabálysértési törvény 2013-ban, amikor előírta, hogy csak akkor lehet valaki ellen eljárást indítani életvitelszerű közterületen tartózkodás miatt, ha az eljáró hatóság felszólítására nem megy el onnan. Mint a BRFK nyilatkozataiból kiderül (*Új hajléktalantörvény*, 2014), ez a valóságban azt jelenti, hogy több száz hajléktalan embert szólítanak fel arra, hogy távozzon a helyszínről, amit ők a büntetés veszélye miatt meg is tesznek. Ezek az „intézkedések” nem kerülnek be semmilyen hivatalos statisztikába, és kifogást sem lehet ellenük benyújtani, így tökéletesen alkalmasak arra, hogy a hajléktalan embereket a segítő szándék és az „engedékenység” látszata mellett üldözzék el a közterületekről.

A hajléktalan emberek és a rendőrök között az egyik legfőbb feszültségforrás a rendszeres (és sokszor indokolatlan) igazoltatás. A hajléktalan válaszadók 59 százalékát igazoltatták a rendőrök a kérdés előtti 30 napos időszakban, és több mint harmadukat hetente legalább egyszer felszólították személyazonossága igazolására.²¹⁸ Noha az etnikai profilalkotás Magyarországon viszonylag jól dokumentált gyakorlat,²¹⁹ a hajléktalan emberek ilyen jellegű hatósági zaklatásáról korábban nem állt rendelkezésre elegendő információ. Az *Utca és jog*-kutatás eredményei mindenképpen jelentősek abban a tekintetben, hogy alátámasztják a hajléktalan aktivisták megfigyelését, miszerint létezik társadalmistatusz-alapú profilalkotás, és hajléktalan emberként sokkal inkább ki vannak téve az állami ellenőrzésnek, mint egy biztonságos lakhatással rendelkező állampolgár.

²¹⁸ A 30 napos időszakban a hajléktalan férfiak 63%-át igazoltatták, míg a nőknek „csak” 47%-át.

²¹⁹ Annak esélye, hogy egy roma magyart igazoltat a rendőr, háromszor akkora, mint az átlag lakosságban (Kádár és szerzőtársai, 2008).

Míg az *Utca és jog-kérdőív* a közvetlen diszkriminációt mérte, a szakemberekkel készített interjúk a közvetett diszkriminációt és a rendszerszintű problémákat is felfedték. Először is, több interjúalany magát a hajléktalanságot is a társadalmi kirekesztés egy formájaként definiálta, olyan megbélyegzett állapotként, amelyet szinte lehetetlen elhagyni. Egy szociális munkás így fogalmazott: „Önmagában az a léthelyzet, hogy nincs pénz a zsebedben, üres a gyomrod, és nincs egy hely, ahová lehajthatnád a fejedet – ez önmagában diszkrimináció abban a világszemléletben, amit én vallok.”

Miközben az állam a hivatalos bürokrácián keresztül folyamatosan információkat gyűjt az állampolgárokról, nem csupán az adatok passzív befogadójaként működik. Sőt, képviselőin – mint például az önkormányzati dolgozókon vagy a rendőrökön – keresztül erőteljes üzeneteket küld minden állampolgárnak arról, hogy mi jár nekik, vagy hogy mit érdemelnek meg és mit nem. A hajléktalan emberek esetében ezek az üzenetek nagyon erősen befolyásolják az érintett saját magáról és társadalmi helyzetéről kialakított képét. Az interjúk során az általános kirekesztettségen túl olyan négy konkrét terület rajzolódott ki, ahol az állam nem feltétlenül kezeli egyenrangú állampolgárként a hajléktalan embereket: a munkaügy, a segélyezés, az egészségügy és a lakhatás.²²⁰

A hajléktalan emberek szegregációja a közszolgáltatásokban a közvetett diszkrimináció legkonkrétabb megnyilvánulása. Budapesten legalább két olyan szerv van, amely elkülönítetten foglalkozik hajléktalan emberekkel: az eredetileg a lakcím nélkülieknek létesített munkanélküli-hivatal, amely ma már a nem megfelelő lakcímmel rendelkezőket és a hajléktalan embereket is ellátja munkaügyi szempontból,²²¹ és az önkormányzat hajléktalansegélyező irodája.²²² Bizonyos esetekben indokolható lehet az olyan intézmények létezése, amelyek ügyfeleik speciális igényei miatt kifejezetten csak egy bizonyos társadalmi csoporttal foglalkoznak.²²³ Azonban a két

²²⁰ A lakcím is egy olyan terület, ahol rendszeresen éri diszkrimináció a hajléktalan embereket, azonban ezt a területet a kutatás nem vizsgálta. A lakcímmel kapcsolatos nehézségekről lásd a harmadik fejezetet.

²²¹ Hivatalos nevén Budapest Főváros Kormányhivatal IX. Kerületi II. Munkaügyi Kirendeltség.

²²² Hivatalos nevén Hajléktalan Információs Iroda.

²²³ Ilyen például a gyermekpszichiátria, vagy az Egyesület Államokban a veteránok számára működtetett ellátások.

budapesti szegregált hivatal munkatársai nem nyújtanak semmilyen extra szolgáltatást egy átlagos munkaügyi hivatalhoz vagy segélyezőirodához képest, céljuknak egyedül az tűnik, hogy egy helyre „tereljék” a fedél nélkül élő ügyfeleket. Ahogyan egy, az egyik ilyen irodában dolgozó önkormányzati alkalmazott fogalmazott: „Önmagában diszkriminál, hogy szeparálják [őket], mintha vírusosak lennének a hajléktalanok. Miért más egy segélyosztás? Miért kell elkülöníteni?”

A hajléktalan emberek szemszögéből az egészségügyi ellátás a közszolgáltatások legellentmondásosabb területe. Az *Utca és jog* hajléktalan válaszadóinak 25%-a tapasztalt már diszkriminációt szociális és egészségügyi intézményben. A megkérdezettek 14%-át nem látták el megfelelően kórházban, és 10%-ukat nem vitte el a mentő, amikor szerintük szükséges lett volna. Ugyanakkor a hajléktalan válaszadók számos pozitív esetet is említettek, amikor az orvosok és a nővérek külön erőfeszítést tettek azért, hogy megadják nekik a megfelelő ellátást. Egy hajléktalan egészségügyi centrum vezetője szerint például „van olyan, hogy valaki egy tündéri beteg, és szeretik a nővérek, és mikor megtudják, hogy hajléktalan, akkor az összes maradék kosztot odaadják neki, vagy ha találnak egy szép pizsamát (»tegye el, majd jó lesz későbbre«). De van fordított irányban is negatív megkülönböztetés”.

Köztudott, hogy a magyar egészségügyi rendszer kritikus állapotban van, és hogy a forráshiány komoly frusztrációt okoz az egészségügyi szakembereknek és betegeknek egyaránt. Ezek a nehézségek a hajléktalan emberek esetében fokozottak, mivel az egészségügyi intézmények nem mindig képesek megfelelő ellátást nyújtani számukra. Az egészségügyi és szociális szakma ezt régen felismerte, így évekkel ezelőtt²²⁴ kialakítottak egy párhuzamos egészségügyi ellátórendszert, kifejezetten hajléktalan betegek részére. A hajléktalan egészségügyi centrumoknak hivatalosan három fő funkciója van: hogy felkészítsék a hajléktalan embereket a „sima” egészségügyi rendszer használatára például az élőködők eltávolításával, tisztálkodással és megfelelő étkezés biztosításával; hogy átmeneti

²²⁴ A kifejezetten a hajléktalan emberek egészségügyi ellátásáért felelős egészségügyi centrumok létrehozásáról Budapesten és a megyeszékhelyeken a 43/1999. (III. 3.) Korm. rendelet az egészségügyi szolgáltatások Egészségbiztosítási Alapból történő finanszírozásának részletes szabályairól rendelkezett. Azonban a rendelet által előírt központok teljes kialakítása csak évekkel később valósult meg.

elhelyezést biztosítsanak számukra, miután egy kórház „otthonukba bocsátja” őket; és hogy alapvető orvosi ellátást nyújtssanak azoknak, akiknek nincs szabályos lakcímük, vagy gond van a taj-kártyájukkal. Az egészségügyi centrumok kétségtelenül fontos szerepet játszanak a hajléktalan emberek minimális egészségügyi ellátása területén, ugyanakkor rámutatnak arra is, hogy az elvileg alanyi jogon hozzáférhető egészségügyi szolgáltatások mégsem mindenki számára elérhetők, és valójában nem képesek – és talán a szándék sincs meg rá – mindenkinek megfelelő ellátást biztosítani.²²⁵

A szegregált hajléktalanügyi intézmények létrehozása jó példa a Larsen (2004) által a marginális tér politikájának nevezett jelenségre:

A marginális tér egyrészt értelmezhető az eltávolítás vagy elhanyagolás politikájaként, másrészt viszont tekinthető a differenciált társadalmi integráció igényére adott válaszreakcióként is, azok sajátos politikai megközelítéseként, akik nem tudnak, nem akarnak, vagy valami miatt nem illenek bele az általános vagy normalizáló szociálpolitikai megközelítésbe. A marginális tér politikájára lehet úgy is tekinteni, mint a marginális emberek különleges igényeinek és életstílusának felismerésére. Ugyanakkor valóban az eltávolítás vagy elhanyagolás politikájává válhat, ha ez a felismerés nem társul azzal, hogy ezeknek az embereknek az ellátásához és a róluk való gondoskodáshoz megfelelő tér és erőforrások kell, hogy rendelkezésre álljanak. (206.)

A külön kórházakat, az elkülönített munkaügyi és segélyezőirodákat, valamint a speciális lakcímtípust (lásd a harmadik fejezetet) elvben azért alakította ki a magyar állam, hogy a hajléktalan emberek is megfelelő ellátást kapjanak. Azonban éppen elkülönített, és igen gyakran másodrendű jellegük az, ami miatt mégis inkább az elhanyagolás és nem a befogadás politikáját tükrözik. A hajléktalan emberek részére létrehozott marginális intézményi terek arra mindenképpen alkalmasak, hogy a hajléktalan emberek fizikai túlélését biztosítsák, arra azonban nem, hogy áthidalják vagy csökkentsék a létező társadalmi egyenlőtlenségeket – sőt éppen ellenkezőleg, inkább megerősítik a hajléktalan és nem hajléktalan emberek közötti határvonalakat, és ezzel együtt a fedél nélkül élők másodrendű állampolgárságát is.

²²⁵ Fontos ellentmondás, hogy a hajléktalan emberek gyakran „szívesebben” mennek az elkülönített házi orvosi szolgálathoz vagy a hajléktalan egészségügyi centrumokba (ha egyáltalán elmennek orvoshoz) akkor is, ha jogosultak lennének a „sima” egészségügyi ellátásra. Ennek elmondásuk szerint az az oka, hogy itt kevésbé félnek a diszkriminációtól és attól, hogy a többi beteg „kinézi” őket.

Végül, az *Utca és jog* kutatói által megkérdezett szakemberek a lakhatást is a diszkrimináció egy területként azonosították. Ez azért különösen ellentmondásos, mert éppen a szociálisbérletrendszer lehetne az egyik kiút a hajléktalanságból. Azonban amiatt, hogy nagyon kevés szociális bérlet van, és az önkormányzatok a meglévő lakásokba is inkább a magasabb jövedelmű bérlőket helyezik,²²⁶ a szociálisbérlet-pályázatokon sokszor olyan kritériumoknak kell megfelelni, amelyeket egy hajléktalan, sőt, bármely alacsony jövedelmű ember képtelen teljesíteni (pl. több év állandó lakóhely az adott területben, több százezer forintos felújítási kötelezettség, vagy a lakbér kifizetése hónapokra vagy évekre előre). Ahogyan egy ügyintéző fogalmazott az *Utca és jog* kutatóinak kérdésére válaszolva:

A Fővárosi Önkormányzat által bérbe adott szociális bérletű lakásoknál elég súlyos feltételek vannak, és elég sok pénzt be kell fizetni előre. Az nyer általában, aki minél több évre ki tudja fizetni a bérleti díjat. Ez nem a hajléktalanságra nézve hátrány, hanem a szegénységre. A szegény ember ugyanúgy nem tudja kifizetni a bérleti díjat öt évre előre, mint a hajléktalan. Nincs megkülönböztetve, hogy hajléktalan vagy nem hajléktalan, viszont a szegény–nem szegény igen.

A radikális tudás termelése az *Utca és jog*-kutatás során

A „mély részvétel” (angolul: *deep participation*) fogalma a reflexió és tudástermelés kollektív folyamatát írja le a részvételi akciókutatásban.²²⁷ Ez a fogalom különböző szerzőknél valamelyest különböző dolgokat jelent. Michelle Billies szociálpszichológusnál (2010) a mély részvétel arra a tényre utal, hogy minden kutató részt vesz a kutatás minden aspektusában, egészen az ötlet megszületésétől az adatgyűj-

²²⁶ A megfelelő igazolt jövedelem mellett ezeken a pályázatokon általában a gyerekes háztartásokat részesítik előnyben, amely sok, hosszú évek óta hajléktalanként élő embernél eleve kizáró ok.

²²⁷ Ezzel szemben az időnként „RAK light”-nak nevezett megközelítés a részvételi kutatás olyan formája, amelyben az együttműködés fontos elem, de nem hatja át a kutatás összes aspektusát. A „RAK light” egy példája lehet, amikor felállítanak egy érintettekkel álló tanácsadó testületet, amely segít a kutatási kérdések kialakításában és az eredmények átgondolásában, de nem vesz részt például az adatgyűjtésben, a kutatás gyakorlati kivitelezésében, illetve a kutatást érintő összes döntés meghozatalában.

tésen át az elemzésig és az akcióig, miközben kritikai tudatosságuk növekszik. Valerie Francisco szociológus (2010) a kifejezést annak a helyzetnek a leírására használja, amikor nemcsak azok osztják meg egymással tudásukat és tapasztalataikat, akiket az elnyomás közvetlenül érint, hanem mindenki, beleértve a tudományosan képzett kutatókat is. Maria Torre és szerzőtársai (2008) pedig a részvétel mélységét a társadalmi státuszon átnyúló interakciók gyakorisága és mélysége alapján, valamint a különböző státuszú emberek találkozása által előidézett változások jellegében méri. A továbbiakban az *Utca és jog*-kutatásban a „mély részvétel” kialakulását a kritikai tudatosság, a részvétel dinamikája és a csoporton belüli egyenlőtlenségek szempontjából fogom elemezni.

A kritikai tudatosság kialakulása

Michelle Fine és Jessica Ruglis (2009) szociálpszichológusok szerint a színes bőrű amerikai középiskolások szégyennel és kudarccal kapcsolatos élményei – ami miatt sokszor el is hagyják az iskolát – valójában a társadalmi szintű megfosztás megtestesüléseként értelmezhetők. Vagyis az iskolai kudarc nem elsősorban az egyén kudarca, hanem az oktatási rendszeré – a kieső diákokat mégis arra szocializálják, hogy saját magukat okolják ezért. Lényegében ugyanez a helyzet a Magyarországon élő hajléktalan emberek esetében is, akik – miközben a jóléti intézkedéseket radikálisan szűkítő állami politika következményeit szenvedik el – saját magukat kell, hogy okolják azért, mert nincsen hol lakniuk. A RAK célja éppen egy olyan tér kialakítása, amelyben a résztvevők meg tudják vizsgálni személyes tapasztalataikat, és más hasonló helyzetben lévő emberek tapasztalataival összekapcsolva fel tudják fedni elnyomásuk közös gyökereit. Ily módon, miközben a kutatók személyes tapasztalatai és egyéni életútja is elismerésre kerül, a RAK célja a kritikai tudatosság fejlesztése azáltal, hogy az egyéni tapasztalatokat összeköti a strukturális egyenlőtlenségek tágabb kontextusával.

Az egyéni tapasztalatok értelmezése strukturális kontextusban alkalmat ad az embereknek arra, hogy saját magukat és nehézségeiket felszabadító, ne pedig elnyomó módon lássák. Vagyis a következetes vizsgálat segítségével a jogfosztott csoportok képessé válnak arra, hogy olyan (ön)képet alkossanak magukról, amely szembe-

megy a megbélyegző és gyakran bénító hatású uralkodó diskurzusokkal. Az *Utca és jog*-kutatásban az adatgyűjtést az egyén szintjén végeztük (a kutatók személyes tapasztalatainak feldolgozásával, valamint kérdőív segítségével), azonban az elemzés mindig az intézmények, az állam és a társadalom szintjén történt.

A két hajléktalan aktivistán kívül, akik régebb óta voltak a *Város Mindenkié* tagjai, a hajléktalan kutatók nem vettek részt érdekvédelmi tevékenységben az *Utca és jog* csapatába való belépésük előtt. Többségük egyáltalán nem ismerte az AVM munkáját, és vagy kíváncsiságból lépett be, vagy azért, hogy kitöltse szabadidejét, vagy pedig a kevés, de állandó bevételt jelentő kutatási ösztöndíj miatt. Mivel a hajléktalan kutatók közül többen rendelkeztek főiskolai vagy más magasabb iskolai végzettséggel, a kutatás által nyújtott intellektuális kihívás szintén sokuk számára volt fontos. Több hajléktalan kutatótól is elhangzott, hogy a kutatás volt az a színtér, ahol „végre újra megindult az agyam”.

A kutatás eredményeiből világossá vált, hogy a hajléktalan emberek élesen érzékelik az irányukban megmutatkozó negatív társadalmi attitűdöket, amely nemcsak saját önértékelésüket, hanem a szélesebb társadalomhoz és az egymáshoz fűződő viszonyukat is meghatározza.²²⁸ Az egyik hajléktalan válaszadó megfogalmazásában: „Még egymás részéről is éri a hajléktalanokat hátrányos megkülönböztetés.” Ezt Dávid Beáta, Gálig Zoltán és Vályi Réka (2005, 99) szociológusok tanulmánya is megerősíti, amely szerint a hajléktalan embereket meglehetősen sok inzultus éri hajléktalantársaitól. Jól mutatja a hajléktalan emberek súlyos előítéleteit egymással szemben az alábbi megjegyzés is, ami a *Város Mindenkié* Facebook-oldalán jelent meg egy hajléktalan ember tollából:

Azokat [a hajléktalan embereket] igazolják a rendőrök, akik trehányak és ápolatlanok. Meg is értem valahol a rendőrséget, pedig én is hajlékony²²⁹ vagyok. Engem miért nem igazolnak? (...) Még annyit tennék hozzá, hogy igen sok a bűnözésre hajlamos emberke a hajléktalanok között. Valószínű az életkörülményei miatt. De akinek nincs vaj a füle mögött, az nem érzi tehernek az igazoltatást. Valahol meg kell értenetek, a szegénység egyre nagyobb fókú elterjedésével egyre nagyobb a bűnözés! Tehát nem árt kiszűrni a gyanús elemeket.

²²⁸ Erről részletesebben lásd az ötödik fejezetet.

²²⁹ A hajléktalan emberek közötti szlengben a „hajléktalan” szinonimája.

Az, hogy a hajléktalan emberek is gyakran magukévá teszik az előítéleteket, erősen rombolja a fedél nélkül élők egymás iránti bizalmát, és úgy tűnik, hogy a politikai passzivitáson kívül ez az egyik legnagyobb akadály, amit le kell küzdeni ahhoz, hogy a szerveződéshez elengedhetetlen aktív szolidaritás a fedél nélkül élő emberek között is kialakuljon.

Annak ellenére, hogy a kutatás kezdetén igen hosszú idő óta nem volt megfelelő lakhatásuk, több kutató is elmondta, hogy ő valójában nem érzi magát hajléktalannak. Keresztes Jenő megállapítása jól tükrözi ezt az álláspontot:

A hajléktalanság egy folyamat, elindul valahonnan és a végén olyan identitászavarhoz, bizonyos emberi dolgok feladásához vezet, ami tulajdonképpen meghatározza azokat az embereket, akik hajléktalanok. Minden embernek van valami célja, feladata, több, mint az önfenntartás. A hajléktalannak a végén leszűkül a tudata arra, hogy fenntartsa magát, hogy egyen, igyon, aludjon. Eltűnik az önérzet, csak máról holnapra akar élni. Talán sokkal jobban gyötíri a tanultabbakat ez a helyzet. A hajléktalanság nem arról szól, hogy nincs, hol lefeküdjek, hogy parkban kell aludni, hanem a pszichéről, tudatról.²³⁰

A „hajléktalanokról” kialakult társadalmi kép elutasításával sok fedél nélkül élő ember pontosan ezt a tudatállapotot, illetve a társadalmi lehetőségek hiányát utasítja el, ami a „hajléktalan” címkével együtt jár.

Noha a hajléktalanság mint identitás elutasítása hasznos lehet az önbecsülés megőrzéséhez, ez a megközelítés hajlamos figyelmen kívül hagyni a hajléktalanság társadalmi gyökereit, és csupán a helyzet pszichológiai aspektusaira koncentrálni. Ez két szempontból is nehézséget jelent. Egyrészt egy társadalmi probléma túlzott pszichologizálása akadályozhatja a társadalmi kontextus elemzését, és így megnehezítheti a kritikai tudatosság kialakulását is. Másrészt nagyon nehéz úgy szolidaritást vállalni másokkal, ha valaki úgy érzi, hogy kénytelen egy adott csoporttal szemben meghatározni magát („én nem vagyok hajléktalan, mert nem vagyok olyan, mint a többi csöves”).

A kritikai tudatossághoz elengedhetetlen szolidaritás egyik feltétele éppen az, hogy az embereknek pozitív önképük legyen, és ne érezzék szükségét annak, hogy saját magukat mások hiányosságai-

²³⁰ Részlet az Erős Barbara által készített interjúkból, amelyeket a Miskolci Egyetem kulturálisantropológia-szakos hallgatójaként 2012 júliusában és augusztusában készített az *Utca és jog*-kutatás érintett tagjaival.

val szemben határozzák meg. Kovács Zsuzsa²³¹ érintett kutató éppen ezeket az érzéseket visszhangozta, amikor azt mondta:

Önbizalmam mindig volt, de azért voltak helyzetek, amikor nem kaptam úgy visszaigazolást. A verés [családon belüli erőszak] is rombolja az önbizalmat és ki kell belőle kecmeregni, ez a kutatási folyamat nekem ezért nagyon jót tett. A csoport is, a képzés is, hogy emberek között voltam, jöhettem-mehettem, volt célom. Nem azért mentem az utcán, hogy mi legyen a következő 5 percben, hanem céllal. És ez jó volt.²³²

Az, hogy a hajléktalan kutatók olyan emberekkel beszélgettek, akik hasonló helyzetekben vannak, mint ők, megteremtette annak a lehetőségét, hogy felismerjék: tapasztalataikban nagyon sok a közös vonás. Vagyis a kutatás segítségével az érintett kutatók nemcsak saját maguk, de más hajléktalan emberek emberségét is felismerték. Keresztes Jenő így fogalmazta meg megváltozott viszonyát a többi hajléktalan emberhez:

Rájön [az ember], hogy ha az emberek megnyílnak, akkor abban rengeteg érték van (...). Például az ampullát ivó pali ül a padon, és odamegy[ek] hozzá. (...) Magamtól nem mentem volna oda. [De] rájön, hogy minden ember mélyén [van] valami olyan emberi. [M]egértőbb lesz, hogy az (...) alkoholistában is érték van. Talán másképp nézem. A kultúrsznobság nem múlt el feltétlenül, de másképp nézem [őket].²³³

Azonkívül, hogy számos létező előítéletet feltárt, a kutatás világossá tette, hogy a hajléktalan emberekkel szembeni diszkriminációnak létezik strukturális dimenziója is. Miután megfelelő lakóhely hiányában bizonyos emberek hajléktalanként vannak meghatározva, gyakran kezdik el magukat másnak – általában kevesebbnek – érezni, mint a többség: olyanoknak, akiknek mindenből „kevesebb jár”, és akiknek a „rosszabbal” is be kell érniük. Annak a kollektív felismerése a kutatási folyamat során, hogy a hajléktalanságot társadalmi folyamat termeli, amely gyakran együtt jár az interiorizált szegyen-

²³¹ Nem a kutató valódi neve.

²³² Részlet az Erős Barbara által készített interjúkból, amelyeket a Miskolci Egyetem kulturálisantropológia-szakos hallgatójaként 2012 júliusában és augusztusában készített az *Utca és jog*-kutatás érintett tagjaival.

²³³ Részlet az Erős Barbara által készített interjúkból, amelyeket a Miskolci Egyetem kulturálisantropológia-szakos hallgatójaként 2012 júliusában és augusztusában készített az *Utca és jog*-kutatás érintett tagjaival.

érzettel és alsóbbrendűséggel, nagyon fontos lépés volt afelé, hogy az érintett kutatók a hajléktalanságot ne pszichológiai, hanem társadalmi problémaként fogják fel.

Végül nagyon fontos cél volt, hogy a kritikai tudatosság ne álljon meg a helyzet „végiggondolásánál”, hanem konkrét cselekvéshez is vezessen. Az *Utca és jog* hajléktalan kutatói közül többen magabiztosabbá váltak, ami gyakran gyakorlati következményekkel is járt. Például képesek voltak kiállni saját jogaik és érdekeik védelmében olyan hatalmi pozícióban lévő személyekkel szemben, mint a hivatalnokok, a szociális munkások vagy a közterület-felügyelők. Jáger János szavaival: „Eleinte nem szoltam, de most már felszólalok, sok mindent tanultam. Megtanultam, hogy harccal, nyomásgyakorlással el lehet érni dolgokat, csinálni kell. Ezt nagyon megtanultam.”²³⁴

A részvétel dinamikája

Az *Utca és jog* egyik fő kihívása az volt, hogy a kutatás valódi együttműködésen alapuló folyamat legyen. Sokat dolgoztunk a csoportban azért, hogy mindenki a lehető legnagyobb mértékben tudjon részt venni a munkában, senki se érezze magát kirekesztve, és ezzel együtt hatékonyan végezzük el az előttünk álló feladatokat. Hogy biztosítsuk az együttműködés elvi alapjait, a kutatást indító képzés során a csoport kidolgozott egy etikai kódexet, amely az egész folyamat alatt irányadó volt.

1. Az *Utca és Jog* kutatói egy olyan közösséget alkotnak, amely az alábbi értékeket tartja fontosnak: együttműködés, elkötelezettség, összetartás, segítségnyújtás.
2. A csoport tagjai egymással szemben ítékezés helyett megértésre törekcszenek, és tisztelik egymás értékeit, véleményét.
3. A közös munka során mindenki felvállalja, ha hibázott, és saját hibáiból és egymástól tanul.
4. A közösen hozott szabályokat betartjuk
5. Mindenkinek feladata, hogy hozzájáruljon képességeinek megfelelően a csoport munkájának sikeréhez, és erre magát és a csoport többi tagját motiválja.
6. A csoport tagjai törekednek az erőszakmentes kommunikációra.

²³⁴ Részlet az Erős Barbara által készített interjúkból, amelyeket a Miskolci Egyetem kulturálisantropológia-szakos hallgatójaként 2012 júliusában és augusztusában készített az *Utca és jog*-kutatás érintett tagjaival.

Noha az etikai kódex inkább elveket, mintsem konkrét „viselkedési szabályokat” fektetett le, keretet biztosított a csoporton belüli interakciónak, és a tagok időnként vissza is utaltak rá a beszélgetések vagy esetlegesen felmerülő konfliktusok során.

Az etikai kódexen túl a gyakorlatban is törekedtünk arra, hogy mindenki maximálisan részt tudjon venni a munkában. Többek között cél volt, hogy mindenkinek legyen lehetősége aktívan részt venni a beszélgetésekben (aktív figyelem és empatikus moderálás útján), hogy az információk mindenkire eljussanak (pl. jegyzetek, emlékeztetők, közös összefoglalások segítségével), valamint hogy a csoportot érintő döntéseket mindig közösen és konszenzus alapján hozzuk meg. Ezeknek az elveknek a gyakorlati alkalmazása különösen fontos volt annak fényében, hogy milyen jelentős tudás- és tapasztalatbeli különbségek voltak a hajléktalan és a szövetséges kutatók, valamint a régi és új AVM-tagok között mind az aktivizmus, mind pedig a kutatás terén.

Bár nem mindenki tudott részt venni a kutatás minden egyes lépésében, valamely elemében mindenki részt vett. Jól illusztrálja ezt Horváth Krisztina²³⁵ példája, aki a csoport legfiatalabb tagja volt, és a csoportmegbeszéléseken csak ritkán szólalt meg, viszont kiderült róla, hogy rendkívül jó kérdőívező: nemcsak nagyon magabiztosan kérdezett, de úgy tűnt, hogy az emberek sokkal könnyebben megnyílnak neki, mint a csoport többi tagjának. Az interjúk tartalom-elemzésekor is az egyik legaktívabb kutató volt: érzékeny és éles szemmel találta meg az igen hosszú interjúkban a számunkra releváns idézeteket, majd a közösen meghatározott kategóriáink szerint elemezte őket. Egy másik példa Tóth Gáboré,²³⁶ aki a csapat egyik legidősebb tagja volt. A hatvanas éveiben járó Gábor nagyon aktív volt a kutatási kérdések kialakításakor, és nagyon sok fontos és elgondolkodtató kérdést tett fel a kérdőív és az interjúvázlatok elkészítésekor. Ezenkívül a csoport többször is megbízta azzal, hogy a nyilvánosság előtt beszéljen a munkánkról, mert jó előadókészsége mellett úgy éreztük, hogy jól átlátja az egész folyamatot. Ugyanakkor Gábor erősen vonakodott a kérdőívezéstől, mert nem érezte úgy, hogy jól szólítja meg az utcán élő embereket, így ő ebből a tevékenységből nagyrészt kimaradt. Krisztina és Gábor példája az összes

²³⁵ Nem a kutató valódi neve.

²³⁶ Nem a kutató valódi neve.

kutató részvételét jól jellemzi: míg bizonyos helyzetekben nagyon aktívak voltak, és maximálisan hozzá tudtak járulni a kutatás eredményességéhez, addig más helyzetekben inkább a háttérbe vonultak, és megfigyelő szerepet vettek fel. Ezzel együtt a csoport tagjai összességében úgy érezték, hogy a kutatás valóban közös folyamat volt. Kovács Zsuzsa szavaival:

[E]gyformán fontosak voltunk, [és] nem álszerű vagyok. Itt nem érezhette magát úgy az ember, hogy egyedül formál, az egész a lényeg. (...) Úgy volt nálunk a csoportban, hogy mindenki beleadott apait-anyait. Nem az volt, hogy ketten-hárman mondták és rábólintottunk, hanem mindenki.²³⁷

A munka általánosan is demokratikus jellegén túl az egyéves folyamatból három olyan eset emelkedik ki, amikor egy-egy hajléktalan kutató jelentős mértékben befolyásolta a kutatás menetét. Az első ezek közül a kutatás pontos témája volt. Míg az AVM eredetileg azért toborzott kutatókat, hogy az utcán élő embereket érő hatósági zaklatást vizsgáljuk, az újonnan belépett kutatók ragaszkodtak a kérdés kiterjesztéséhez a diszkrimináció minden formájára. A régebbi és új tagok közötti megosztottságon túl megfigyelhető volt egyfajta státuszbeli különbség is annak tekintetében, hogy kit mi érdekelt inkább: míg a szövetséges kutatókat konkrétan az egyenruhás hatóságok viselkedése érdekelte, addig a hajléktalan kutatókat jobban érdekelte az, hogyan bánt velük általában a „társadalom”. Mint beszélgetéseinkből kiderült, sok hajléktalan ember számára a hatósági zaklatás csupán a kirekesztés egy valóban jelentős, de önmagában nehezen értelmezhető tünete. Ebből következett, hogy a hajléktalan kutatók számára fontosabb volt az emberségüktől való általánosabb megfosztás vizsgálata, mint kirekesztésük egyes elemeinek kiemelése. Végül, ahogy a fenti eredmények is mutatják, a csoport ez utóbbi megközelítést választotta, és a hatósági zaklatást az emberként vagy állampolgárként elszenvedett diszkrimináció szélesebb kontextusában elemezte.

A második eset, amikor egy hajléktalan kutató jelentősen befolyásolta a kutatás menetét, azzal volt kapcsolatos, hogy milyen a hajléktalan emberek viszonya az államhoz. Konkrétan: miközben a

²³⁷ Részlet az Erős Barbara által készített interjúkból, amelyeket a Miskolci Egyetem kulturálisantropológia-szakos hallgatójaként 2012 júliusában és augusztusában készített az *Utca és jog*-kutatás érintett tagjaival.

kutatást koordináló hajléktalan és szövetséges aktivisták kizárólag a hatóságok hatalmi visszaéléseire és a hajléktalan emberek negatív tapasztalataira akartak fókuszálni, addig az újonnan toborzott hajléktalan kutatók már a folyamat elején is megemlítették pozitív benyomásaikat a hatóságokról. Később, amikor a kérdőívet állítottuk össze, hosszas vita után végül valóban bekerült egy kérdés arról, hogy a hatóságok milyen módon segítettek a hajléktalan válaszadóknak. Ez nagyon fontos hozzájárulásnak bizonyult, és valóban árnyalta az AVM aktivistái által vélelmezett előzetes (túlnyomórészt negatív) képet.

A harmadik eset az éves ún. „Február Harmadika”-felméréshez kötődik.²³⁸ Noha ezt a kutatást hagyományosan a hajléktalanellátásban dolgozó szociális munkások koordinálják, Sándor Ferenc javaslatára mi is jelentkeztünk kutatónak, és több tucat kérdőívet vettünk fel elsősorban olyan hajléktalan emberekkel, akiket a felmérés amúgy nem feltétlenül ért volna el (mert pl. eldugott, a szociális munkások által nem ismert helyen élnek). A részvétel kapcsán rövid képzésen vettünk részt a kérdőívek lekérdezéséről és elemzéséről (ami nagyon hasznos volt saját kérdőívünk kidolgozásához is), és fontos tapasztalatokat szereztünk a kérdőívezés gyakorlatáról. A konkrét kérdőívezésen túl arra is megkértük a „Február Harmadika” kutatócsoportot, hogy építsék bele a felmérésbe a hatósági zaklatásról szóló kérdésünket, mert így sokkal több embertől kaphatunk választ. Mivel hosszú évek óta nem szerepelt ilyen jellegű kérdés a kérdőívben, fontos fegyvertény, hogy az általunk megfogalmazott kérdés – „Tapasztalt-e valaha hátrányos megkülönböztetést a hatóságok (hivatalnokok, rendőrök, közterület-felügyelők) részéről azért, mert hajléktalan?” – valóban szerepelt a felmérésben.²³⁹

²³⁸ A „Február Harmadika”-kutatás keretében 1999 óta minden év február 3-án kérdőíves adatfelvétel zajlik a hajléktalan emberek körében. Az anonim kérdőíven alapadatokra, a hajléktalanná válásra, a hajléktalanként eltöltött időre, a jövedelemre, a munkavállalásra és az életmódra vonatkozó kérdések szerepelnek. A kérdések egy része minden évben azonos, míg bizonyos kérdéscsoportok évről évre változnak (A „Február Harmadika”-kutatásról, 2012).

²³⁹ A 2012. február 3-i adatfelvétel szerint a Budapesten megkérdezett hajléktalan emberek 30,7%-át érte már hátrányos megkülönböztetés hatósági személyek részéről, ugyanebben a felmérésben a közterületen élő hajléktalan emberek 38%-a nyilatkozott így. Vagyis a közterületen élő embereket nagyobb eséllyel éri hátrányos megkülönböztetés, mint azokat, akik valamilyen intézményben élnek. A február 3-i felmérés és az *Utca és jog*-kutatás eredményei közötti különbség (a mi kutatásunk-

Az *Utca és jog*-kutatás a csoportban való részvételen túl jó alkalmat biztosított a hajléktalan kutatóknak arra is, hogy részt vegyenek a tágabb közéletben is. Annak érdekében, hogy ezt elősegítsük, a kutatókat mindig értesítettük *A Város Mindenkié* és más hasonló szervezetek tevékenységeiről és akcióiról, így a kutatók többször voltak jelen – résztvevőként és szervezőként is – az AVM által szervezett tüntetéseken és egyéb eseményeken. Noha a kutatók különböző intenzitással vettek részt az AVM más tevékenységeiben, politikailag mindenképpen tájékozottabbá és tudatosabbakká váltak. Néhányan a tágabb közszféra felé is tettek lépéseket, például többen cikket publikáltak az AVM blogján,²⁴⁰ illetve nyílt levelet is megfogalmaztunk az Európai Unió szociális jogokkal foglalkozó biztosának.

Monique Guishard pszichológusról (2009) példát véve, az elismerés mellett fontosnak tartom kiemelni a sikertelenség és nehézség pillanatait is a kutatási folyamat során. Az *Utca és jog*-kutatásban egy olyan eset volt, amely különösen markánsan mutatta meg, hogyan korlátozhatja a társadalmi státusz és a tekintély a valódi részvételt. *A Város Mindenkié* által elnyert pályázatnak köszönhetően a kutatócsoport hajléktalan tagjai egy éven át heti pár ezer forintot ösztöndíjat kaptak. Ezzel valójában ők voltak az AVM egyedüli olyan tagjai, akik rendszeres pénzügyi támogatásban részesültek.²⁴¹ Már eredetileg sem volt könnyű döntés az AVM-en belül, hogy ösztöndíjat biztosítsunk az újonnan toborzott hajléktalan kutatóknak, de mivel egy konkrét feladat elvégzésével bíztuk meg őket, szükségesnek tűnt ahhoz, hogy a kutatók egyenletesen és megbízhatóan részt tudjanak venni a teljes folyamatban.

A kutatás ideje alatt a kutatócsapat viszonylag könnyedén kezelte a pénzügyi kérdéseket, és a legtöbb felmerülő dilemmát gyorsan megoldottuk. Azonban a kutatás vége felé a csapatnak el kellett döntenie, hogy mit csináljon a korábban kilépett néhány kutató megmaradt ösztöndíjával. Közös gondolkodtunk a lehetőségekről, és vé-

ban sokkal magasabb volt azok aránya, akiket ért már diszkrimináció), valószínűleg a minta és a kérdés különbségéből ered (pl. az *Utca és jog*-kérdőív szinte kizárólag erre koncentrált, míg a február 3-i kérdőívben ez sok válasz közül csak az egyik volt). A különbségen túl azonban mindkét kutatás megerősíti, hogy a hajléktalan emberek igen nagy arányban vannak kitéve a hatósági diszkriminációnak.

²⁴⁰ Lásd például Petrák István (2012) cikkét *Hasonló* címmel.

²⁴¹ A két hajléktalan koordinátor nem kapott ösztöndíjat, mert ők ezt nem tartották tisztességesnek a többi régi AVM-essel szemben.

gül mellett döntöttünk, hogy az AVM ún. nagy csoportjára bízunk, hogyan költi el a megmaradt összeget. Az egyetlen feltételünk az volt, hogy a pénzt valamilyen nagyobb szabású dologra kell költeni (pl. kampány vagy képzés), nem pedig napi működési költségekre. Miután úgy tűnt, meghoztuk a közös döntést, néhány érintett kutató elégedetlenségét fejezte ki, mert úgy gondolták, hogy nem volt teljesen őszinte a csoport döntése. Ezért a témát a következő kutatási találkozáson újra elővettük. Itt néhányan erősen érveltek amellett, hogy a megmaradt pénzt a hajléktalan kutatók között kellene szétosztani (hiszen lényegében a kilépők helyett dolgoztak), azonban a csoport végül ismét ugyanazt döntést hozta: mivel a pénzt a „nagy csoport” pályázta, az az AVM közös pénze, így a csoportnak kell eldönteni, hogy mire költi a maradékot.

Ezeket a döntéseket ugyanazzal a konszenzuson alapuló mechanizmussal hoztuk meg, mint amit a kutatás során (és az egész AVM-ben) használtunk: addig érveltünk a kérdéssel kapcsolatban, ameddig ki nem alakult egy közösnek tűnő álláspont, és senki sem akart vétóval élni. Azonban, mint később kiderült, néhány kutató továbbra sem volt megelégedve ezzel a döntéssel, mert úgy érezték, hogy néhány résztvevő nem meri képviselni a valódi véleményét a szövetséges aktivisták előtt. (A két szövetséges kutató egyértelműen azt támogatta, hogy a pénz *A Város Mindenkié*hez mint csoporthoz tartozik, és azt nem lenne szabad az egyes kutatók között szétosztani.) Rövid veszekedés után (ami ritka esemény volt a kutatócsoportban) a két szövetséges végül úgy döntött, hogy távozik a vita helyszínéről, hogy így a hajléktalan kutatók nélkülük dönthessenek a pénz sorsáról. Végül a hajléktalan kutatók úgy döntöttek, hogy szavaznak a kérdésről, és ugyanarra a – most már véglegesként elfogadott – következtetésre jutottak, mint előtte: „visszarakják” a pénzt *A Város Mindenkié* közös kasszájába.

Noha a döntés tartalma mindvégig változatlan maradt, ez a konfliktus nagyon jól rámutat a *follyamat* jelentőségére a részvételi akciókutatásban (és általában a demokratikus működés során). Ez a konfliktushelyzet a kutatás számos ellentmondását sűrítette magába, és egyszerre szólt úgy a szegénységről és a tekintélyről, mint az egyenlőtlenségről és a részvétel elvének korlátairól. Az eset elsősorban arra mutatott rá, hogy a hajléktalan kutatók számára nehéz volt nyíltan ellentmondani a szövetségeseknek, még akkor is, ha volt egyértelmű véleményük az adott kérdésről. Annak ellenére,

hogy az AVM-ben általában a szavazást nem tartjuk a döntéshozatal megfelelő módszerének,²⁴² az a tény, hogy egy számukra igen fontos probléma eldöntése érdekében a hajléktalan kutatók a saját maguk által felállított szabályok szerint, a szövetségesek részvétele nélkül döntöttek, autonómiájuk igen fontos megnyilvánulása volt. Noha az AVM mint közösség ezt az esetet azóta sem dolgozta fel teljesen, fontos szerepet játszott a csoport életében azzal, hogy mindannyiunkat emlékeztetett arra, hogyan termelődik újra az egyenlőtlenség és az elnyomás még a legjobb szándék ellenére is.

Az egyenlőtlenség áthidalása

Az *Utca és jog*-kutatás folyamatainak elemzése kapcsán óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy vajon lehetséges-e egy teljes kutatási folyamatot valóban demokratikusan kialakítani úgy, hogy ennyire szélsőséges különbségek vannak a résztvevők között mind tudásban, mind az erőforrásokhoz való hozzáférésben, mind pedig tapasztalatban. A kritikai részvételi akciókutatás egyik legfontosabb eleme éppen ezeknek a dilemmáknak a felszínre hozása és tudatos kezelése azáltal, hogy egy olyan ún. kontaktzónát teremt, amelyben a különböző háttérű emberek tudatosan dolgoznak együtt a hatalmi egyenlőtlenségek legyőzésén (Torre és szerzőtársai, 2008). Az, hogy a kontaktzónák láthatóvá teszik az egyenlőtlenségeket, nemcsak arra ad alkalmat, hogy felismerjük a hierarchiákat, de arra is, hogy meg is változtassuk őket. Ebben a tekintetben a hatalmi, tudásbeli és tapasztalatbeli különbségek elismerése és megvitatása a kritikai tudatosság kialakulásának nélkülözhetetlen eleme. Az *Utca és jog* az egyenlőtlenség sok formáját és dimenzióját fedte fel makro- és mikroszinten egyaránt, amelyeket többféleképpen és változó sikerrel kíséreltünk meg megszüntetni vagy mérsékelni.

²⁴² Ennek számos oka közül az egyik legfontosabb, hogy a konszenzusos döntéshozatal lehetővé teszi a kérdések érdemi átbeszélését, és nem engedi a kisebbségi vélemények háttérbe szorulását. A konszenzusos döntéshozatal rákényszerít minden résztvevőt, hogy aktívan részt vegyen a vitában. A szavazás véglegességével szemben a konszenzusos döntéshozatalban a hangsúly az érvelésen, az álláspontok ütköztetésén van, amit a résztvevők a beszélgetés során a különböző érvek tükrében meg is változtathatnak. Itt tehát a hangsúly azon van, hogy milyen folyamattal jutunk el egy döntésig, és nem csak azon, hogy egy adott döntés minél hamarabb megszülessen.

Makroszinten az *Utca és jog* azoknak az embereknek próbált megnyilvánulási lehetőséget biztosítani, akik annak ellenére, hogy a leginkább érintettek a hajléktalanság kérdésében, szinte soha nem jelennek meg a hajléktalanságról szóló tudományos és közéleti diskurzusok aktív szereplőjeként. A tudományos és szakmai publikációkban a hajléktalan emberek szinte mindig segítségnyújtás vagy vizsgálat *tárgyaként* szerepelnek, és igen ritkán jelennek meg mint a cselekvés *alanyai*, azaz mint aktív és gondolkodó állampolgárok. Ez a kutatás lehetőséget adott arra, hogy hajléktalan emberek egy csoportja kérdéseik megfogalmazásával, adatgyűjtéssel és saját értelmezésük megalkotásával képessé váljon arra, hogy szembemenjen ezzel a diszkurzív és rendszerszintű kirekesztéssel, és kialakított egy saját teret is ennek az értelmezésnek a létrehozására.

A kutatás elején maguk az érintettek sem voltak biztosak abban, hogy képesek helytálló állítások megfogalmazására. Petrák István például így fogalmazta meg ezt a kihívást: „azt hittem, egy kutatáshoz szakemberek kellenek. Nem tudtam elképzelni, hogy laikusokból ez összejöhet”,²⁴³ Tóth Gábor pedig így: „Az elején volt nagy kétkedés, hogy tényleg lesz-e belőle valami, hiszünk-e abban, hogy ennek lesz legalább akkora eredménye, hogy lehet rá hivatkozni és szakszerűen lett elvégezve.”²⁴⁴ A projekt végére azonban a hajléktalan kutatók egyre magabiztosabbá váltak mind kutatói képességeiket, mind mondanivalójuk relevanciáját illetően. A kutatási jelentés megjelenése után a kutatók egy kisebb csoportja „turnéra” indult, hogy különböző célcsoportoknak mutassák be eredményeinket. Ennek során nemcsak AVM-es aktivistatársaitak tájékoztatták az eredményekről, hanem sajtótájékoztatót is tartottak, több alkalommal szerepeltek a médiában, és különböző fórumokon adtak elő a kutatás eredményeiről többek között társadalomtudósoknak, közterület-felügyelőknek és egyetemi hallgatóknak is.

A kutatás egyik fontos momentuma volt az a hajléktalanszállón tartott kerekasztal-beszélgetés, ahol egy mentőorvos, egy rendőr, egy lakásügyi szakember, egy szociális munkás és az *Utca és jog* csapata-

²⁴³ Részlet az Erős Barbara által készített interjúkból, amelyeket a Miskolci Egyetem kulturálistantropológia-szakos hallgatójaként 2012 júliusában és augusztusában készített az *Utca és jog*-kutatás érintett tagjaival.

²⁴⁴ Részlet az Erős Barbara által készített interjúkból, amelyeket a Miskolci Egyetem kulturálistantropológia-szakos hallgatójaként 2012 júliusában és augusztusában készített az *Utca és jog*-kutatás érintett tagjaival.

15. kép. Közösségi statisztika. Udvarhelyi Éva Tessza fotója

nak egyik kutatója beszélgetett a kutatás eredményeiről több mint 50 hajléktalan ember előtt. A beszélgetés nemcsak arra adott lehetőséget, hogy tájékoztassuk a hajléktalan embereket a végeredményről és formáljuk a szakemberek attitűdjét, hanem arra is, hogy a közönség számára is lehetőséget biztosítsunk panaszaik és elvárásaik megfogalmazására. Mint kiderült, erre nagy igény volt: a meghívott vendégek előadásai után csak úgy záporoztak a kérdések és hozzászólások a közönségtől a diszkrimináció különböző megnyilvánulásairól (ideértve a rendszeres és indokolatlan igazoltatások és a mentőszolgálat munkatársainak lekezelő vagy megalázó bánásmódját). Ahogy ez a kerekasztal-beszélgetés is mutatta, a kutatás összességében kifordította azt a tudományos és közéleti tekintetet, amely hagyományosan a hajléktalan emberek felé irányul, és tükröt tartott azoknak, akik jelentős – és sokszor sajnos negatív – szerepet játszanak nemcsak a hajléktalan emberek életében, de a róluk alkotott nyilvános kép alakításában is: az egyenruhás hatóságoknak, a szociális munkásoknak, az egészségügyi dolgozóknak és általában a nem hajléktalan állampolgároknak.

Mikroszinten az egyenlőtlenségek elsősorban – de nem kizárólag – a hajléktalan és szövetséges kutatók közötti egzisztenciális szakadék formájában öltöttek testet. Jól illusztrálta ezt az a Budapest-térkép, amelyet a kutatócsoport a képzés elején formált meg: a főváros elképzelt térképén mindenki arra a helyre állt, ahol a városban lakott, majd elmagyarázta lakókörülményeit. A hajléktalan kutatóknak az „otthont” többek között egy pad, egy bankautomata, egy lépcsőház és egy foglaltház jelentette. Az, hogy valaki ilyen körülmények között vett részt a kutatásban, szinte összehasonlíthatatlan azzal, hogy a két szövetséges kutató egy fürdőszobával, fűtéssel és internettel felszerelt stabil otthonból járt a megbeszélésekre.

Ugyanakkor túlzott leegyszerűsítés lenne, ha a kutatócsapatban létező egyenlőtlenségeket a „hajléktalan” és „nem hajléktalan” ketősségre szűkítenénk. Hatalmas különbség volt a hajléktalan tagok között iskolai végzettség és szocializáció tekintetében is, hiszen volt közöttük kétkézi munkás és egyetemi végzettséggel rendelkező szakember is. Keresztes Jenő így fogalmazta meg ezt a dilemmát:

Aki kulturáltabb, intelligensebb, jobban tud fogalmazni, az több kérdést vet fel, a többiek elé terjeszti, a többiek átgondolják, véleményezik, de alapvetően annak a 3-4 embernek az intellektusa befolyásolja. Sok srácot ismerek, akik a Gellérthegyen alszanak és tegyük fel, hogy odamennék hozzájuk, hogy kutassunk. Azt mondják, kutassunk, de én adnék ötleteket, jó, nagyon jó, ellenvélemény van-e stb., de a folyamatában mindenképpen kijönne a tudás, annak a tudása, intellektusa.²⁴⁵

És valóban: minden törekvés ellenére azok a hajléktalan aktivisták, akiknek jó verbális vagy előadói képességeik vannak, kezdetben jobban tudták alakítani egy-egy beszélgetés menetét. Miközben mindez fontos erőforrást jelentett a csoport egésze számára, magában hordozta az igazságtalan hierarchiák kialakulásának veszélyét is. Hogy ellensúlyozzuk az iskolai végzettség és szocializáció okozta (kezdeti) különbségeket, a kutatás során nagyon sok energiát fektettünk nemcsak abba, hogy minél többféle és különböző nehézségű feladatot azonosítsunk, hanem abba is, hogy a csoport minden egyes tagja felelősséget vállaljon valamely munkafolyamattal vagy feladattal kapcsolatban.

²⁴⁵ Részlet az Erős Barbara által készített interjúkból, amelyeket a Miskolci Egyetem kulturálisantropológia-szakos hallgatójaként 2012 júliusában és augusztusában készített az *Utca és jog*-kutatás érintett tagjaival.

A résztvevők között húzódó elválasztó- és összekötő vonalak azonban nem korlátozódtak a társadalmi státusz, az iskolai végzettség vagy a lakhatás különbségeire. Például a két hajléktalan és két szövetséges koordinátor közös aktivistamúltja (mindannyian az alapítás óta tagok) már kezdettől fogva lehetővé tette, hogy a feladatok a konkrét tapasztalatok és preferenciák, és ne a társadalmi státusz alapján kerüljenek kiosztásra. Az információs fórumokon és a képzés során például a hajléktalan és szövetséges koordinátorok felváltva irányították a beszélgetéseket, és miközben a kutatási terv kialakításáért elsősorban a szerző volt felelős, addig a hajléktalan koordinátorok a közösségépítésen dolgoztak. A két hajléktalan koordinátor óhatatlanul több tudással rendelkezett a hajléktalanságról és az érdekvédelemről, mint újonnan csatlakozott társaik, így kezdettől fogva nagy tisztelet övezte őket, és közösségi vezetőkké is váltak. Hogy csökkentsék a csoporton belüli kezdeti egyenlőtlenségeket és átdahassák tapasztalataikat, a két hajléktalan koordinátor egy mentorrendszert is kidolgozott az újonnan toborzott tagoknak. Noha a mentorálás izgalmas eleme lett volna a kutatási folyamatnak, a két koordinátor ezt végül sajnos nem tudta kivitelezni, mivel viszonylag korán kiléptek a folyamatból.²⁴⁶

Kétségtelen, hogy a hajléktalan és szövetséges kutatók közötti szélsőséges egyenlőtlenségek nem szüntethetők meg egyetlen (kutatási) projekttel. Azonban a kutatás egyik legfontosabb tanulsága éppen abban áll, hogy ha már egyszer úgy döntünk, közösen végzünk kutatást, akkor szövetségesként mindent meg kell tennünk annak érdekében, hogy az egyenlőtlenségek a lehető legkisebb mértékűre csökkenjenek. Az *Utca és jog*-kutatásban az aszimmetria csökkentésére tett kísérleteink közé tartozott a hajléktalan kutatók utazásainak támogatása, valamint a heti ösztöndíj és minimális ellátás biztosítása a megbeszélések alatt. Mivel az információhoz való hozzáférés létfontosságú volt, egy rövid számítógépes képzést is szerveztünk, amelynek során minden kutató létrehozott egy e-mail címet, és megtanulta a számítógép-használat alapjait. Mindenről

²⁴⁶ Sok év aktivizmus után a pár nehezen tudta összeegyeztetni kapcsolatát csoportbeli tagságukkal. A kölcsönös versengés és féltékenységi a nő ellen elkövetett családon belüli erőszak erősödéséhez vezetett, amit a csoport megpróbált megoldani, de sikertelenül. Végül a férfit megkértük, hogy távozzon a csoportból, majd partnere is követte.

írást jegyzet készült, amit minden résztvevő személyesen és e-mailben is megkapott – így akkor is nyomon tudta követni az eseményeket, ha nem minden volt világos a találkozóról, vagy éppen nem tudott jelen lenni. Ezenkívül a fontosabb szövegeket a falra is kivetítettük, hogy mindenki jól lássa, és közösen olvastuk el. Hogy senki ne maradjon ki az információkból, és mindenki érdemben hozzá tudjon szólni egy-egy témához, folyamatos volt a visszacsatolás: mindig részletesen összefoglaltuk az előző találkozón elhangzottakat, és a nehezebb kérdéseket több alkalommal is átbeszéltük. Nem vettük adottnak a technikai és módszertani ismereteket sem, és jelentős mennyiségű időt szenteltünk az egyes feladatok megtervezésére és előkészítésére is (például a digitális diktafon használata, jegyzetelés és interjúkészítés stb.).

Végül, annak érdekében, hogy a különböző adottságokkal rendelkező emberek érdemben és hatékonyan részt tudjanak venni a beszélgetésekben, a megbeszélés és elemzés különféle technikáit alkalmaztuk. Például miközben a kutatás egészére vonatkozó döntéseket közösen hoztuk, a konkrét feladatok előkészítését és az elemzés nagy részét kis csoportokban végeztük. A két szövetséges a nagycsoportos megbeszéléseken mindig aktívan részt vett, de a kis csoportokban soha nem voltak jelen. A kisebb csoportok tehát olyan térként funkcionáltak, ahol a félénkebb emberek könnyebben megszólalhattak, hiszen nem kellett megküzdenniük sem a nagyobb közönséggel, sem pedig a szövetségesek akaratlanul is domináló jelenlétével.

Noha ezek nagyrészt technikai apróságoknak tűnnek, nagyon fontos szerepük volt abban, hogy a kutatási folyamat mindenki számára hozzáférhető és befogadható legyen. A megközelítés sikerességét Jáger János szerény, de sokatmondó kijelentése is alátámasztotta: „Fokozatosan tanultam és haladtam. Most már hozzá tudok szólni, de amikor bekerültem, akkor még szókimondásom sem volt. Most már van szókimondásom hozzá.”²⁴⁷

²⁴⁷ Részlet az Erős Barbara által készített interjúkból, amelyeket a Miskolci Egyetem kulturálisantropológia-szakos hallgatójaként 2012 júliusában és augusztusában készített az *Utca és jog*-kutatás érintett tagjaival.

Konklúzió

Néhány fontos kivételtől eltekintve, Magyarországon alig létezik kritikai társadalomtudományi kutatás a hajléktalanság témakörében (a kivételekért lásd például *December elseje...*, 2011; Misetics, 2010b). Ennek egyik nyilvánvaló oka, hogy a hajléktalanságról szóló kutatások nagy részét olyan szakemberek végzik, akik a szociális ellátórendszerben dolgoznak, és így legjobb szándékaik ellenére is csak korlátozottan képesek radikális kritikával illetni a létező rendszereket és gyakorlatokat. A ma zajló kutatások többségének célja, hogy részletesen feltárják a hajléktalanellátásban megjelenő ügyfelek szociális hátterét, nehézségeit és szokásait, illetve hogy javítsák az ellátórendszer működését. Noha ezek a tanulmányok értékes megállapításokat tartalmaznak, többnyire belesimulnak abba az uralkodó paradigmába, amely a hajléktalanságot inkább egyéni szinten *menedzseli*, semmint rendszerszinten *megelőzi* vagy *megszünteti*, és a hajléktalan emberekre *ügyfélként*, nem pedig *állampolgárként* tekint.

A rendszerkritikus tudományos diskurzus hiányában a társadalmi mozgalmaknak gyakran saját kutatásaikra kell támaszkodniuk ahhoz, hogy megteremtsék munkájuk elméleti bázisát. Az alulnézetből végzett etnográfia és a részvételi akciókutatás itt bemutatott példái éppen azt bizonyítják, hogy a szociális ellátáson és a tudományos intézményeken kívül is lehetséges olyan tudást teremteni, amely értékes megfigyelésekkel szolgál a hajléktalansággal kapcsolatban. Ebből a szempontból mind a hagyományos kutatás, mind pedig a részvételi megközelítés alkalmas arra, hogy – amennyiben nem téveszti szem elől radikális, átalakító jellegű céljait – megkérdőjelezze a hajléktalanság uralkodó megközelítését, és alternatívát mutasson fel az uralkodó társadalmi és hatalmi viszonyokkal szemben.

Az elkötelezett társadalomtudomány alapvetően közösségi és nem egyéni törekvés: az elkötelezett társadalomtudósoknak közvetlenül együtt kell működnie azokkal az emberekkel, akiknek az érdekében fellép, és közösen kell dolgozniuk *minden résztvevő* állampolgáriságának kiteljesítésén. Ezzel együtt a társadalmi mozgalmakkal és a társadalmi mozgalmakért végzett munka nem jelenti azt, hogy kritikátlanul elkötelezettnek kell lennünk. Ha egy társadalmi mozgalom eredményes akar lenni, elkerülhetetlen az (ön)reflexió és az (ön)kritika beépítése a mindennapi munkába, és ebben mind a szerves, mind pedig a szövetséges értelmiségnek kulcsszerepe van. Az

elkötelezett társadalomkutatók szerepe tehát nemcsak abban rejlik, hogy közvetlenül részt vesznek a mozgalmak munkájában, vagy segítenek a stratégiai tudás létrehozásában, hanem abban is, hogy a mozgalmakon belül kialakítják és életben tartják a kritikai szemléletet és a felfedezés, a tudás és a kritika iránti vágyat.

7. A közpolitika, az aktivizmus, a szociális szakma és a társadalomtudományok felelőssége

Miután az államszocialista rendszer megbukott, az 1989-es rendszerváltás sokak számára a lehetőségeken és szabadságjogokon alapuló társadalom ígérését hozta. Néhány optimista év után azonban világossá vált, hogy a létező szocializmushoz hasonlóan a tőkés gazdaság sem képes az ország minden lakójának méltó életfeltételeket biztosítani. Ráadásul a hazai gazdasági és politikai szintér belső feszültségein túl kevés stratégiai erőforrással rendelkező kis közép-európai országgént Magyarország igen sebezhető a globális gazdasági erőkkal szemben, és alkupozíciója az Európai Unióban is gyenge. A 2008-as globális pénzügyi recesszió tovább mélyítette az 1989 utáni társadalmi és politikai válságot, amely 2010-re autoriter jobboldali fordulattal társult.

Noha az autoriter fordulat közvetlen kivitelezője a Fidesz, gyökerei több évtizedre nyúlnak vissza, és több egymással összefüggő folyamat eredménye. Egyrészt a mindenkori politikai elit képtelennek mutatkozik arra, hogy valóban demokratikus keretek között – az állampolgárok szerepének erősítésével és aktív bevonásával – kormányozza az országot, miközben gazdaságilag is hatékonyan képviseli a közösség érdekeit. Másrészt az eddigi tapasztalatok szerint az állampolgárok nagy része sem képes (vagy hajlandó) arra, hogy megfelelő ellenőrzést gyakoroljon a mindenkori kormányzat felett, és érvényre juttassa saját érdekeit. Ez a fajta állampolgári érdekérvényesítés egy szűk elit privilégiuma, miközben a lakosság nagy része passzív átéltje az ország és saját sorsukat érintő döntéseknek. Az ebben a politikai-hatalmi környezetben hatalomra lépő Fidesz az államhatalom minden lehetséges eszközét maximálisan kihasználva lényegében szembefordult a polgárok egy jelentős részével, és a büntetés, a megfélemlítés és a kisajátítás útján megfosztotta őket még meglévő politikai befolyásuktól is.

Miközben az autoriter kormányzás egyáltalán nem számít újdonságnak a magyar történelemben, a progresszív állampolgári cselekvés is hosszú múltra tekint vissza. Annak érdekében, hogy ez utóbbi újra megerősödjön, egyszerre van szükség arra, hogy az állampolgárok mint egyének visszaköveteljék a politikai szférát a maguk számára, és arra, hogy erőre kapjanak azok a társadalmi mozgalmak, amelyek az erőforrások egyenlő(bb) elosztását, a részvételi demokráciát, és a különféle identitások egyenlő elismerését helyezik küzdelmük középpontjába.

Hajléktalanság és lakáspolitikai

A lakáspolitikai és a hajléktalanügy egymásba fonódó története jól tükrözi a tényt, hogy a „szociális kérdés” egyike a magyar társadalom mindmáig megoldatlan ügyeinek. Az 1910-es években Budapesten meginduló szociális lakásépítés csupán a kritikus lakásszegénység legriasztóbb megnyilvánulásainak enyhítésére volt képes. Ugyanebben az időben hozták meg az egyik legátfogóbb kriminalizációs jogszabályt is, hiszen a közveszélyes munkakerülés büntetése valójában egyet jelentett a szegény és fedél nélkül élő emberek üldözésével. Az államszocializmus idején a lakosság nagy részének lakásviszonyai és általános életszínvonala javult, párhuzamosan az olyan területek fejlődésével, mint az oktatás és az egészségügy. Ezzel együtt a szocializmusban – a kapitalista gyakorlatot folytatva – intézményesen üldözték mindazokat, akik az utcán éltek, nem volt munkájuk, vagy bármely más módon szembekerültek a társadalmi normákkal. A rendszerváltás után a lakásprivatizáció soha nem látott mértéket öltött, aminek következtében mára az önkormányzati bérlakások az ország lakásállományának elenyésző hányadát képviselik. A magánosítás elsősorban a jobb helyzetben lévő háztartásoknak kedvezett, miközben a legsilányabb minőségű lakások köztulajdonban maradtak. Ma a lepusztult állapotú szociális bérlakásokban jellemzően nagyon szegény emberek élnek, a helyi önkormányzatoknak pedig lényegében nincs törvényi kötelezettségük arra, hogy (szociális) lakáspolitikát folytassanak.

A szélesebb közvélemény a rendszerváltás időszakában „fedezte fel” a hajléktalanságot. Miközben a '80-as években egyre több adat került nyilvánosságra a létező szegénységről, az 1989–90 telén lezaj-

lott hajléktalantüntetések hatására az állam (a civilek közreműködésével) elkezdte lefektetni a hajléktalanellátás alapjait. A jelenség sokszerű felismerését követően a hajléktalanság lassan a városi táj szokványos elemévé vált nálunk is, és ezzel belesimult a kapitalista politikai gazdaság globális természetrajzába. Mint a világ sok más fejlett országában, az átmeneti elhelyezést biztosító hajléktalanszállók Magyarországon sem arra szolgálnak, hogy hidat képezzenek az utca és az otthon között, hanem „inkább arra, hogy (...) félre lehessen rakni a felesleges, de potenciálisan veszélyesnek tartott embereket és ily módon semlegesíteni lehessen az általuk képviselt fenyegetést” (Hopper és Baumhol, 1994). A modern magyar hajléktalanellátás több mint húsz éve azt igazolja, hogy ez a megközelítés alkalmatlan a tömeges hajléktalanság megszüntetésére vagy akár csökkentésére.

A mindent elsöprő poszt szocialista retorika ellenére, amely szerint a lakhatás kizárólag magánügy, a magyar állam bizonyos társadalmi csoportoknak sokkal szívesebben nyújt lakhatási támogatást, mint másoknak. 2012-ben például az állam 8 milliárd forintot költött hajléktalanellátásra, 30 milliárd forintot adósságkezelésre és lakásfenntartási támogatásra összesen, miközben 116 milliárd forintot a jelzáloghitelek „megsegítésére” fordított, és további 80 milliárd forinttal finanszírozta a régebben felvett hitelek kamattámogatását (Hegedüs és Horváth, 2013). Tehát miközben a hajléktalan és szegény embereknek be kell érniük menhelyekkel és rendkívül alacsony összegű lakástámogatásokkal, az állam meglehetősen aktívan támogatja a közép- és felső osztályokat a lakástulajdon megszerzésében és megtartásában.

Miután a szegénységet kriminalizáló törvényeket a rendszerváltást követően eltörölték, a hajléktalan emberek hatósági zaklatása a 2000-es évek közepéig nagyrészt informális keretek között zajlott. Azonban 2010 után a kriminalizációs tendencia egyértelműen felgyorsult, és csúcspontját akkor érte el, amikor a közterületi hajléktalanság tiltásának lehetősége bekerült az ország Alaptörvényébe. Ennek gyakorlati következményeként az „életvitelszerű közterületen tartózkodás” ma a világörökségi területeken automatikusan szabálysértési tényállás, 2013 végén pedig megszülettek az első „hajléktalanmentes zónákat” kijelölő helyi rendeletek, és megnyitott az első, kifejezetten a hajléktalan emberek előállítását szolgáló járási hivatal is. 2013-ra a magyar állam hajléktalanügyi politikájává a szociális és rendészeti megközelítés sajátos kombinációja vált, amit De-

Verteuil (2006) kifejezésével élve a „szegénység menedzsmentjének” is hívhatunk. Noha ez a megközelítés világviszonylatban egyáltalán nem egyedülálló, a magyarországi eset három szempontból mégis kiemelkedik a nemzetközi környezetből: 1. a kriminalizáció alkotmányos szintre emelt állami politikává válása; 2. a kompenzációs intézkedések hiánya a szociális és a lakáspolitikában; és 3. a kriminalizáció beágyazódása a széles körű autoriter fordulatba.

Ahogy Marx a „véres törvények” kapcsán megállapítja, a szegénység széles körű kriminalizációja a gazdaság strukturális átalakulására adott válaszreakcióként értelmezhető. Ebben az értelemben a hajléktalanság magyarországi kriminalizációja a '80-as évek vége óta kialakulóban lévő újkapitalista állam válságának tünete, amely a tömeges elszegényedés mellett elsősorban az uralkodó elit legitimációs válságában ölt testet. E kettős nyomás alatt a magyar állam irányítói lényegében a szegény és kirekesztett emberek démonizálásával és büntetésével próbálják legitimálni a kisemmizést, és elrejteti saját politikai, gazdasági és társadalmi kudarcukat.

A hajléktalanság (de)konstrukciója

Hammer Ferenc (2000) szociológus szerint „közvetlenül a szegények bőrére megy az, hogy miként beszél róluk a többi ember (vagy saját maguk magukról)”. Másképpen fogalmazva: az, ahogyan a társadalom, a politika és a média foglalkozik a hajléktalansággal, nemcsak a hajléktalansággal kapcsolatos társadalmi elképzelések megtestesülése, de erősen befolyásolja a kialakított közpolitikai válaszokat is. Vagyis a felmerülő megoldásokat elsősorban az határozza meg, hogy kollektíven hogyan „képzeltük el” a hajléktalanságot és annak közvetett és közvetlen okait.

A hajléktalanságra vonatkozó uralkodó társadalmi elképzelések Magyarországon a '90-es évek óta lényegében változatlanok. A közfelfogásban a „hajléktalan” egyenlő lett annak a szakállas férfinak a képével, aki nagy csomagokat cipel, alkoholtól bűzlik, és pénzt koldul. Ezen túl a „hajléktalan” – mivel állandóan közterületen tartózkodik – pusztán jelenlétével is zavarja a többi embert, miközben még a szociális ellátórendszer is megcsapolja (pl. egy nap több helyen étkezik, indokolatlanul vesz fel segítyt stb.). Végül az is közismert „tény”, hogy a „hajléktalan” saját hibája, hogy ebbe a helyzetbe került (pl.

rossz férj vagy apa volt, nem akar dolgozni, alkoholista), így az állam (és a többi állampolgár) felelőssége nem terjed túl azon, hogy pusztai fizikai túlélését biztosítsa.²⁴⁸ Mindezek a képzetek nemcsak azért veszélyesek, mert végtelenül megalázóak azokra nézve, akik az utcán kénytelenek élni, hanem azért is, mert azzal, hogy a hajléktalanság problémáját leszűkítik a vizuálisan és egyéb módon zavaró tényezőkre, csaknem lehetetlenné teszik a probléma érdemi megértését és megoldását.

A „hajléktalan” társadalmilag konstruált képzetéből következik az is, hogy a fedél nélkül élő emberek „helye” elsősorban a szociális ellátórendszerben van. A „hajléktalan” a nappali melegedők ügyfele, az ételosztások kedvezményezettje, vagy az éjjeli menedékhelyek lakója. A „hajléktalan” nem szavazópolgár, nem helyi lakos vagy éppen publicista. Ebben a tekintetben a mai magyar hajléktalanellátó rendszer az intézményesített marginalitást testesíti meg: nemcsak befogadja a marginális állampolgárokat, de marginalitásukat folyamatosan újra is termeli. Tehát az, hogy valaki „hajléktalanná” vált, nemcsak abban nyilvánul meg, hogy egy párhuzamos világ polgárává válik – például „hajléktalanigazolványt”²⁴⁹ kap és a „Könyvesre”²⁵⁰ küldik segélyért –, de abban is, ahogyan ezek az intézmények meghatározzák az énképét, a többi állampolgárral folytatott interakcióit, és az állammal szembeni elvárásait is.

A hajléktalanellátó rendszer jó példája a hajléktalanságra adott alapvetően humánus, szociális jellegű válasznak. A szociális megközelítés gyakran jelenik meg a rendészeti megközelítés ellentétéként, és a szállásnyújtás, az adományosztás, valamint az egyéni esetkezelés kétségtelenül egy sokkal inkább befogadó és érzékeny megköze-

²⁴⁸ Ezt erősíti meg az Alkotmánybíróság 42/2000-es határozata is, amelyben ez áll: „Az Alkotmány 70/E. § (2) bekezdése alapján az állam a polgárok megélhetéséhez szükséges ellátásra való jogának realizálása érdekében társadalombiztosítási és szociális intézményi rendszert köteles létrehozni, fenntartani és működtetni. A megélhetési minimumot biztosító szociális ellátások rendszerének kialakításakor alapvető alkotmányi követelmény az emberi élet és méltóság védelme. Ennek megfelelően az állam köteles az emberi lét alapvető feltételeiről – így hajléktalanság esetén az emberi életet közvetlenül fenyegető veszélyhelyzet elhárításához szállásról – gondoskodni” (kiemelés tőlem).

²⁴⁹ Informálisan kiállított igazolvány, amit a hajléktalanellátó szervezetek arra használnak, hogy azonosítsák ügyfeleiket.

²⁵⁰ A Fővárosi Önkormányzat hajléktalansegélyező irodája a Könyves Kálmán körúton.

lítést képvisel, mint az elzárás vagy a hatósági zaklatás. Azonban a hajléktalanság kizárólag szociális problémaként történő meghatározása is meglehetősen vitatható, hiszen erősen leszűkíti a problémát, és könnyen vezethet olyan megoldásokhoz, amelyek inkább fegyverezik, semmint emancipálják a hajléktalan állampolgárokat.

A szociális és a társadalmi közötti különbség jól rámutat a probléma lényegére. Amikor egy jelenséget szociális problémaként határoznak meg, akkor az jelzi ugyan, hogy közösségi szinten foglalkozni kell vele, de azt már nem feltétlenül, hogy a probléma magában a *társadalmi struktúrában* gyökerezik. A szociális megközelítés inkább a Hilscher Rezső ([1928] 1990) által szegényügynek nevezett megközelítéshez áll közel, melynek célja, hogy egy marginalizált csoportot integráljon a társadalom fősodrába, de arra nem vállalkozik, hogy a társadalmi struktúrát alakítsa át úgy, hogy az mindenki számára jobban működjön. Amikor tehát a hajléktalanságot kizárólag szociális problémaként értelmezzük, akkor jellemzően a hajléktalan emberek viselkedéséről és jelleméről, valamint a szociális ellátások minőségéről és mennyiségéről zajló vitához juthatunk el.

Ezzel szemben amikor a hajléktalanságot *társadalmi* problémaként határozzuk meg, akkor nemcsak a jelenség strukturális gyökereire mutatunk rá, hanem rákényszerítjük magunkat a rendszerszintű gondolkodásra is (ez Hilscher megfogalmazásában a szociálpolitikai megközelítés). Ebben a megközelítésben elkerülhetetlenül látókerünkbe kerülnek a kapitalista társadalom strukturális aspektusai is, és könnyen eljuthatunk odáig, hogy a hajléktalanságot a lakásszegénység egyfajta szélsőséges megnyilvánulásaként fogjuk fel. Mindez pedig egy olyan közéleti diskurzus kialakulását segíti elő, amely a hajléktalanság kapcsán kevésbé az egyének jelleméről, mint inkább a lakhatás és egyéb társadalmi javak hozzáférhetőségéről és elosztásáról szól.

Egy, a *Menhely Alapítvány* által megrendelt közvélemény-kutatás jól illusztrálja a hajléktalanság meghatározását inkább szociális, mintsem lakhatási vagy társadalmi kérdésként (Győri, 2013c). A hajléktalanságra adott közpolitikai válaszokkal kapcsolatos állampolgári attitűdöket mérő kutatás eredményei egyszerre megnyugtatóak és lehangolóak: miközben az állampolgárok többsége szerint a hajléktalan embereket inkább segíteni, mint büntetni kellene (69%), a konkrétabb kérdések kapcsán kiderül, hogy a válaszadók 43%-a szerint a hajléktalan embereket ki kellene tiltani a Belvároshoz, és közel

50% szerint az életvitelszerű közterületen tartózkodást jogi úton kellene szabályozni.²⁵¹

A hajléktalanság társadalmi konstrukciója szempontjából érdemes megvizsgálni a támogatási formákra vonatkozó kérdéseket, amelyek a következő állításokhoz való viszonyt vizsgálták (zárójelben az állítással egyetértők aránya): a hajléktalan embereket is segíteni kellene, hogy a munkájukból megéljenek (85%); több emberi és szociális gondoskodásra van szükség (80%); hasznos lenne több hajléktalanszállót építeni, több férőhelyet kialakítani (78%); rá kellene kényszeríteni a hajléktalan embereket arra, hogy használják a hajléktalanszállókat, és ne az utcán aludjanak (74%); hasznos lenne kevésbé komfortos szociális bérlakásokat felajánlani a hajléktalan embereknek (64%); és hasznos lenne valamilyen lakhatási támogatás a hajléktalan emberek részére (61%). Miközben a válaszokból egyértelműen kiderül, hogy a megkérdezettek nagy része szerint az államnak kötelessége erőforrásokat áldozni a hajléktalan emberek helyzetének javítására, ha a kérdéseket közelebbről megvizsgáljuk, kiderül, hogy a kutatás mélyen be van ágyazva a hajléktalanság szociális problémaként történő meghatározásába, és igen kevés teret enged a lakhatási vagy társadalmi megközelítésnek.

A felmérés készítőinek kétségtelenül jó szándéka ellenére a kérdőív lényegében nem haladja meg a most is uralkodó megközelítést, amely szerint a hajléktalan emberek egy elkülönült társadalmi csoportot alkotnak, és méltók ugyan valamiféle segítségre, de nem feltétlenül a megkérdezettekkel azonos mértékben. Ez leginkább a konkrét támogatási formákra vonatkozó kérdésekből derül ki, amelyekben kódolva van az a felfogás, miszerint a hajléktalanság elkülönített és jellemzően alacsonyabb minőségű ellátásokkal kezelhető (például férőhelykapacitás-bővítés és alacsonyabb minőségű lakások kiutalása), amely nem igényel rendszerszintű, általánosabb érvényű megoldásokat. Érthetővé válik az ellentmondás, ha másképpen próbáljuk meg feltenni a felmérésben szereplő kérdéseket, és például ahelyett, hogy azt kérdeznénk, hogy „Ön szerint több menhelyet kellene kialakítani a

²⁵¹ Csak a megkérdezettek 2%-a mondja azt, hogy a hajléktalan embereket büntetni és nem segíteni kellene, és 26% azoknak az aránya, akik a segítség és a büntetés egyidejű alkalmazását támogatják. Ez utóbbi csoport az, amely a leginkább egyetért a kormányzat jelenlegi megközelítésével.

hajléktalanoknak?”, azt a kérdést tennénk fel, hogy „Ha Ön hajléktalan lenne, menhelyen vagy lakásban szeretne élni?”

A hajléktalanság meghatározása körüli vita valódi tétje az, hogy az állam milyen válaszokat tart megfelelőnek a tömeges hajléktalanságra. Sajnálatosan jól mutatja a vita állását, hogy a mai magyar döntéshozók nem hajlandók a hajléktalanságot lakhatási problémaként értelmezni. Miközben például Tarlós István szinte mindig olyan köztéri „kellemetlenségek” kapcsán beszél a hajléktalan emberekről, mint a vizezés, a rossz szag és a közlekedés akadályozása, a főpolgármester – és politikustársainak többsége – elutasítja azt az elképzelést, miszerint a hajléktalanság egyik lehetséges megoldása az, ha megfizethető lakhatást biztosítunk azoknak, akiknek nincsen hol laknia. Ugyanebbe a megközelítésbe illeszkedik a magyar kormány ENSZ-nek adott válasza a növekvő kriminalizációval kapcsolatban, amely folyamatosan összemosza a hajléktalanellátásban található férőhelyeket és az ideiglenes elhelyezést a lakhatással:

A Külügyminisztérium közleményében kiemeli, hogy a szegénység és hajléktalanság globális probléma, amely megszüntetése mellett valamennyi felelős kormány, köztük Magyarország is elkötelezett, magyar részről pedig számos kormányzati intézkedés történt az ellátórendszer fejlesztésére és hatékonyabbá tételére. *„Jelenleg több ellátóhely van, mint hajléktalan. Magyarország – lehetőségeit figyelembe véve – megoldja az emberi életet veszélyeztető feladatokat, így az emberi élet védelme érdekében gondoskodik a hajléktalan emberek elhelyezéséről is”* – közölték, hozzátéve, hogy az Alaptörvény alkotmányos kötelezettségként írja elő az állam és az önkormányzatok számára, hogy *az emberhez méltó lakhatás feltételeit* mindenki számára biztosítsa, ennek érdekében az állam és a helyi önkormányzatok *töreksenek* valamennyi hajlék nélkül élő személy számára a szállást biztosítani (*Hajléktalanok: vitatkozik a kormány...*, 2013, kiemelés tőlem).

Ebből a nyilatkozatból egyértelműen kiderül, hogy a hajléktalan emberek esetében a kormány számára az „emberhez méltó lakhatás” biztosítása kimerül az életmentésben és az ellátórendszer bővítésében, de szociális lakáspolitikáról egyáltalán nem, illetve csak homályos utalásként esik szó.

Mivel magyarázható a kormányzati politikusok ilyen erőteljes ellenállása azzal szemben, hogy a hajléktalanságot lakhatási, és általában véve strukturális problémaként ismerjék el? Először is, a hajléktalanság meghatározása lakhatási problémaként minden bizonnyal kiemelné a hajléktalanságot abból a „szociális”, azaz szegényügyi kontextusból, ami alapján ez csak egy megbélyegzett kisebbség

ügye. Vagyis ha a hajléktalanságot a megfelelő lakhatás – és ezzel együtt a megfelelő jövedelem – hiányának következményeként fogják fel, akkor egy sor olyan problémába ütköznének, amely a népesség sokkal szélesebb rétegét érinti. Ennek pedig két következménye lehet: egyrészt a kormányzat rá lenne kényszerítve, hogy a mainál egyenlőbbben ossza el a lakhatásra fordított közösségi erőforrásokat. Másrészt – és a mindenkori kormány szempontjából ez talán még kevésbé kívánatos – ez a megközelítés kiszélesítené azoknak az embereknek a társadalmi bázisát, akik személyes érintettségük okán követeléseket fogalmazhatnának meg. Vagyis ha meghatározóvá válna a hajléktalanság lakhatási problémaként történő értelmezése, akkor sokkal nagyobb tömegek válnának érdekeltté abban, hogy nyomást gyakoroljanak a mindenkori kormányzatra az érdemi és rendszeresintű megoldások érdekében. Összességében tehát az uralkodó elit és a döntéshozók számára kifejezetten hasznos, ha a hajléktalanság meghatározása a férőhelyek és az egyéni problémák keretein belül marad, így ugyanis nemcsak a lakásszegénység szélesebb összefüggései maradnak rejtve, de könnyen semlegesíteni lehet azokat az embereket is, akik helyzetüknél fogva felismernék, hogy itt valójában az *ő saját* problémájukról van szó.

A szegénység tüneti kezelésének alternatívái: közpolitikai válaszok

Nem vitás, hogy megfelelő közpolitikai intézkedésekkel a tömeges lakásszegénység lényegesen csökkenthető. Ugyanakkor a hajléktalansággal szembeni fellépés többet kíván jó szakpolitikai javaslatoknál. Ma Magyarországon a jogállam helyreállítása és a társadalom átfogó demokratizációja nélkül bármilyen változás csak kérészéletű lehet. Ahogyan a hajléktalanság kriminalizációja sem más, mint a szélesebb társadalmi és politikai válság tünete, úgy a hajléktalanság megoldására irányuló kísérletek sem választhatók el az átfogó gazdasági, társadalmi és politikai változásoktól.

Sok más kelet-európai országhoz hasonlóan Magyarországon nincs fizikai értelemben vett lakáshiány. A probléma inkább az, hogy az alacsony jövedelmű emberek számára elérhető lakások nagyon rossz minőségűek, valamint hogy a megfizethető lakhatás lehetőségei messze elmaradnak a társadalmi szükségletektől. Vagyis a töme-

ges lakásszegénység enyhítése érdekében a mindenkori kormánynak olyan átfogó stratégiát kell kidolgoznia, amely egyidejűleg néz szembe a lakhatás minőségével és megfizethetőségével kapcsolatos problémákkal.

A megfizethető lakhatási megoldásokról széles körű diskurzus folyik mind a tudományos kutatók, mind pedig az érdekvédők körében nemzetközi és hazai szinten is. A nemzetközi jó gyakorlatok közül kiemelkedik az „Elsőként lakhatást” (*Housing First*) megközelítés, amely az USA-ban szövetségi programként működik, és hatékonyan ötvözi a tartós lakhatás biztosítását a komplex szociális munkával. Ebben a megközelítésben az utcán élő embereket – az eredeti megközelítésben közülük is a leginkább veszélyeztetett egyéneket, az alkohol- és drogfüggőket, valamint a mentális betegségben szenvedőket – hajléktalanszálló helyett azonnal támogatott lakhatáshoz juttatják. A gyakorlat azt mutatja, hogy ez a megközelítés nemcsak mélyen emberséges, de rendkívül hatékony is: a *Housing First* hatástanulmányai igazolják, hogy ebből a programból lényegesen kevesebb ember kerül vissza a hajléktalanságba, mint a hajléktalanszállón élők közül (Tsemberis és szerzőtársai, 2004). Az elsőként lakhatást egyik legfontosabb tanulsága, hogy ha a cél valóban az, hogy megszűnjön a hajléktalanság, és ne éljenek emberek az utcán, akkor az az egyik leghatékonyabb megoldás, ha lakást biztosítunk számukra.²⁵²

Egy másik, nemzetközileg jól bevált – és még állami beavatkozást sem feltétlenül igénylő – modell a megfizethető lakhatás megteremtésére a nonprofit (*limited equity*) lakásszövetkezetek kialakítása, amely számos nyugat-európai országban elterjedt gyakorlat. Ennek a modellnek a lényege, hogy miközben a lakóknak használati díj ellenében joguk van annak a lakásnak a használatára, amelyben élnek, az épület egésze a lakóközösség tulajdonában van. Ez a fajta konstrukció biztosítja az épületek demokratikus működtetését, hiszen a közös tulajdon a gyakorlatban közös döntéshozatalt és felelősséget is jelent.

²⁵² Noha Magyarországon ennek a megközelítésnek a gyakorlati alkalmazására alig akad példa, fontos kivételt képez az a 2013-ban indult kőbányai kezdeményezés, amely a Város Mindenkié érdekérvényesítő munkája kapcsán indult el. Itt a kerületi önkormányzat a Terebesi erdőben található kunyhók lebontása helyett néhány lakónak felújításért cserébe tartós lakhatást biztosít. A korábban üresen álló, sokszor lakhatatlan lakások felújításában civil szervezetek, magánadományozók és az önkormányzat működik együtt (erről részletesebben lásd Kovács, 2013).

Ezenkívül hosszú távra biztosítja a megfizethető lakhatást azáltal, hogy maximálják azt az összeget, amennyiért a lakók lakásuk használati jogát értékesíthetik. A lakásszövetkezeti formában működő lakásokat lényegében kivonják a piac által diktált árképzés alól, ezzel biztosítva, hogy a lakhatás ne válhasson a profitszerzés alapjává, és hosszú távon is megfizethető maradjon (lásd Saegert és Benítez, 2005).

A nemzetközi példák mellett Magyarországon sincs hiány átfogó lakáspolitikai javaslatokból. Ezek közül itt csak néhányat említek meg, hiszen a megvalósítás akadályai nem a kidolgozott elképzelések hiányában keresendő, hanem az érdemi politikai akarat hiányában. Az országos hajléktalanügyi stratégiára vonatkozó szakértői javaslat (Győri és Maróthy, 2008) még 2007-ben, az MSZP kormányzása alatt készült el (lásd a második fejezetet). A hivatalosan soha el nem fogadott dokumentum részletesen tárgyalja a hajléktalanellátó rendszer reformjának lehetőségeit, miközben erőteljesen hangsúlyozza az olyan kivezető utakat is, mint a szociálisbérlet-hálózat kialakítása és a lakástámogatás formáinak kiszélesítése. A *Javaslatok egy egalitáriánus lakáspolitikai reform fő irányaira: politikai és szakpolitikai vázlat* című tanulmányában Missetics Bálint (2013) kiemeli, hogy az országos lakáspolitikai stratégia megvalósításának előfeltétele a lakhatáshoz való jog törvénybe foglalása, valamint a lakásvesztés és az eladósodás megakadályozásának rendszerszintű kezelése. A szöveg ugyan elismeri a szálló mint átmeneti megoldás szükségességét, de elutasítja a hajléktalanellátás gettósítását, ami különösen fontos szempont néhány nyugat-európai ország tapasztalatainak tükrében, ahol a hajléktalanellátás és a lakástámogatási rendszerek egymástól teljesen elkülönülve működnek, lényegében kirekesztve a leginkább rászorultakat a szociálisbérlet-hálózatból (lásd Doherty és szerzőtársai, 2005).

Végül a *Városkutatás Kft.* és a *Habitat for Humanity Magyarország* egy gyakorlati modellt is kidolgozott a magánlakások szociális célú hasznosítására (Hegedüs és Somogyi, 2013), amely szintén megvalósításra vár. Mivel Magyarországon az üresen álló lakások túlnyomó többsége magántulajdonban van, az ún. szociálislakás ügynökségek felállítása ésszerű megoldás lehetne azokra a nehézségekre, amelyekkel a települési önkormányzatok ma bérletlakássalománnyuk kezelése során szembesülnek. Ezenkívül a szociálislakás ügynökség a magánlakások tulajdonosainak is megfelelő garanciákat biztosít, és arra ösztönzi őket, hogy üresen álló lakóingatlanjaikat úgy helyez-

zék vissza a lakáspiacra, hogy azokba alacsony jövedelmű emberek költözhessenek.²⁵³

Hajléktalanmozgalom vagy lakhatási mozgalom?

Ahhoz, hogy a fent felsoroltak közül bármely közpolitikai javaslat legalább részben megvalósuljon, elengedhetetlen, hogy a lakáskérdés széles értelemben vett társadalmi üggyé váljon. Noha az utóbbi időben egyre szélesebb körű diskurzus folyik erről a témáról, a hajléktalan emberek egyedül biztosan nem képesek arra, hogy ezt az ügyet folyamatosan a közpolitikai napirend előkelő helyén tartsák. Ahogyan a társadalmi mozgalmak hazai és nemzetközi története is tanúsítja, a fedél nélkül élő embereknek szükségük van szövetségesszerekre: egyrészt azoknak az állampolgároknak a kritikus tömegére, akik felismerik a probléma sürgősségét, és képesek nyomást gyakorolni az államra, másrészt a más, hasonló gondokkal küzdő társadalmi csoportok aktív önszerveződésére és szolidaritására. Vagyis ahhoz, hogy a megfizethető és biztonságos lakhatás mindenki számára elérhető erőforrás lehessen, többszintű változásra van szükség: nemcsak új jogszabályokra (pl. elhelyezés nélküli kilakoltatások tilalma, az üresen tartott ingatlanok megadóztatása stb.), de arra is, hogy a lakhatás közös üggyé váljon, és hogy a legnagyobb nehézségekkel küzdő emberek is képesek legyenek érdekeiket érvényesíteni.

Ezt a komplex és többszintű változást egyetlen szervezet sem tudja egyedül kiharcolni, de még több szervezet sem, ha munkájukat egymástól elszigetelten végzik – ehhez a változáshoz egy olyan erős és összehangolt mozgalomra van szükség, amelyben sok szervezet és magánember küzd közös célokért, sokféle különböző eszközzel. Egy ilyen mozgalomban központi szerepet kell játszania az otthontalan embereknek, hiszen egyáltalán nem mindegy, ki harcolja ki a változást. Itt elsősorban azokról a hajléktalan emberekről van szó, akik az utcán, tömegszállásokon vagy saját építésű kunyhókban kénytelenek élni; a túlszűfolt, egészségtelen lakásban élőkről; a szegregált telepek

²⁵³ Szombathely önkormányzata kidolgozta a helyi szociális lakásügynökség modelljét, és kicsiben el is kezdte működtetni (erről részletesebben lásd a *Szociális lakásügynökségek bevezetése Magyarországon. A szombathelyi önkormányzati modell* című előadást, amely a *Habitat for Humanity* 2013 december 3-án tartott, *A szociális lakásügynökségek – egy innovatív lakáspolitikai megoldás* című konferenciáján hangzott el).

lakóiról; a lakbér-, közüzemidíj-, illetve hiteltartozás miatt kilakoltatással fenyegetett emberekről; a fogyatékkal és pszichiátriai betegséggel élőkről, akiknek emberhez nem méltó tömegintézményekben kell élniük; azokról, akik súlyos megfizethetőségi problémákkal küzdenek, tehát a jövedelmük messze több, mint egyharmadát költik lakhatásra; és a migránsokról és menekültekről, akiknek sokszor óriási nehézséget okoz a megfelelő lakcímhez és lakhatáshoz jutás. Végül pedig egy lakhatási mozgalom elképzelhetetlen a lakásfoglalók nélkül, akik akár politikai célból vagy személyes szükségletből, de mindenképpen a jelenlegi rendszer határait feszegetik. Ezeknek a csoportoknak nagy szükségük van nemcsak arra, hogy hatékonyan védjék saját érdekeiket, de arra is, hogy felismerjék problémáik közös gyökereit, és összefogjanak egymással.

Az érintettek mellett elengedhetetlen a szolidáris állampolgárok, vagyis azok embereknek a részvétele is, akiket (még) nem sújtanak lakhatási gondok, de felismerik a közös problémát, részt vesznek a társadalmi szolidaritás építésében, és képesek nyomást gyakorolni a döntéshozókra. Természetesen nem létezhet lakhatási mozgalom szakpolitikai szervezetek nélkül sem, amelyek megalapozott és konstruktív javaslatokkal állnak elő, és képesek törvényeket is szövegezni – az ő feladatuk, hogy az alulról építkező csoportok követeléseit formába öntsék, tárgyaljanak és lobbizzanak a döntéshozóknál. Fontos szerepük van a jogvédőknek is, hogy legalább a meglévő jogok érvényesüljenek, és csökkenjen a diszkrimináció és a kiszolgáltatottság; csakúgy, mint a progresszív építéseknek, akik beépítik munkájukba a szociális szempontokat, és képesek olcsó és jó minőségű lakásokat tervezni, illetve a meglévő ingatlanokat fenntartható módon felújítani. És végül: egy ilyen mozgalom nem lehet sikeres olyan elkötelezett demokratikus pártok és politikusok nélkül sem, akik számára a lakhatás fontos és releváns kérdés, és akik hajlandók meghallgatni és képviselni a mozgalom követeléseit.

Ahhoz, hogy hazánk egyik legsúlyosabb társadalmi problémájára, a lakhatási szegénységre érdemi válaszok születessenek, egy olyan alulról szerveződő mozgalomra van szükség, amely folyamatos nyomás alatt tartja a döntéshozókat. Egy olyan mozgalomra, amelyben a házfoglalóknak, a szakpolitikai szakértőknek, a progresszív építéseknek és a lakhatási gondokkal küzdő embereknek is egyaránt megvan a helyük és szerepük, és ahol a radikalizmus, a szakértelem és az érintettség nem kizárják, hanem erősítik egymást. A lakhatási

mozgalom csírái már Magyarországon is léteznek – szinte az összes, fent felsorolt szükséges szervezet és szereplő megtalálható jobban vagy kevésbé jól megszervezett formában –, a feladat „csupán” anynyi, hogy megismerjék egymást, elismerjék egymás eszközeit és működését, megfogalmazzanak közös célokat, és összehangolt nyomást fejtsenek ki a döntéshozókra.

A szociális szakma felelőssége

A hajléktalanellátás fontos terepe lehetne a hajléktalan emberek érdekérvényesítő tevékenységének. Nemcsak azért, mert a rendszer meglehetősen alacsony minőségű ellátásokat nyújt (és ezért van helye az érdekek érvényesítésének), hanem azért is, mert a szociális intézmények a demokratikus működés fontos szocializációs színtereiként működhetnének. Azonban a szociális ellátásban nagyon kevés teret kap a demokratikus működés (mind az ügyfelek, mind pedig a munkavállalók szempontjából), és a hajléktalan emberek igen gyakran panaszkodnak a paternalista megközelítésre, amelynek során úgy bánnak velük, mintha gyerekek vagy betegek lennének (lásd Ámon, 2013). Azonkívül, hogy az ellátórendszer intézményei nagyon ritkán engednek teret az „ellátottak” önálló kezdeményezéseinek, sok hajléktalanszállón még a lakógyűlés is pusztán formalitás, ahol hangosan felolvassák a házirendet, és a lakók szinte egyáltalán nem szólhatnak bele az intézmény működésébe. A szociális munkások gyakran figyelmen kívül hagyják az önmaguk vagy mások érdekében fellépő lakókat, de az is megesik, hogy a „problémás ügyfeleket” eltávolítják az intézményből.²⁵⁴ Ennek következtében ahelyett, hogy a szociális ellátórendszer fórumot biztosítana az egyéni és kollektív érdekvédelem számára, inkább megerősíti a hajléktalan emberek egyéni tehetetlenségét, és újratermeli elszigeteltségüket. Ráadásul – leszámítva néhány kisebb modellprogramot – az ellátórendszer az elmúlt évtizedekben sajnos inkább hozzájárult a szegénység tüneti kezelésének megerősítéséhez, mintsem gyengítette azt.

²⁵⁴ Az ellátóügyi képviselő intézménye elvileg lehetőséget nyújtana a hajléktalan emberek számára, hogy panaszt tegyenek az ellátórendszer működésével kapcsolatban, azonban ez az intézmény kevés hatáskörrel és igen alacsony hatásfokkal működik.

A szociális szakma érdekérvényesítő képessége ma igen gyenge, és ennek többek között a hajléktalan emberek látják a kárát. Egyrészt az állami forrásoktól való pénzügyi függőség miatt az ellátóintézmények vezetői nincsenek abban a helyzetben, hogy saját intézményük „újratermelésén” túl bármilyen érdemi intézkedést ki tudjanak harcolni a kormányzattól. Másrészt a nyomásgyakorlási potenciál hiánya és a pénzügyi függőség miatt az ellátóintézmények sokszor kénytelenek együttműködni az állammal, még elnyomó és kirekesztő intézkedések végrehajtásában is. Jó példa erre, hogy a szabálysértési törvény 2013-as módosítása után kialakított protokoll szerint az éjszaka ügyletben lévő utcai szociális munkásokat a rendőrség kihívja azokhoz az ügyfelekhez, akik ellen eljárást akarnak indítani „életvitelszerű közterületi tartózkodás” miatt. A szociális munkások feladata, hogy megpróbálják meggyőzni az érintetteket, hogy a büntetés elkerülése érdekében menjenek be hajléktalanszállóra (vagy távozzanak a helyszínről). Ha az illető a nyomás ellenére sem távozik, a rendőrség megindítja ellene az eljárást. Még ijesztőbb példa a Máltai Szeretetszolgálat esete, amely 2013-ban úgy kapta meg egy terület használati jogát Budapest XI. kerületében, hogy a leendő szálló mellékhelyiségében kifejezetten a hajléktalan emberek előállítására szolgáló szabálysértési iroda működött. Ugyanebben az épületben dolgoztak a szervezet szociális munkásai is, akik az előállított hajléktalan emberek számára „krízis-szálláshelyet” működtettek.²⁵⁵

A gyenge érdekérvényesítő képesség sajnos a szociális ellátásban dolgozó alkalmazottakra is igaz, aminek következtében az esetek többségében ők sem képesek szembeszállni akár az állam, akár a közvetlen főnökeik által rájuk erőszakolt intézkedésekkel. Ennek hosszú távú hatásaként a szociális munkások könnyen kiégnek, elvesztik érdeklődésüket a munkájuk, illetve az ügyfelek jóléte iránt. Ezenkívül valószínűleg részben éppen a munkahelyi érdekérvényesítési kultúra hiányából fakad az is, hogy a szociális munkások rit-

²⁵⁵ Az ilyen jellegű (kényszeres) együttműködések ellenére fontos megjegyezni, hogy az utóbbi időben a hajléktalanellátó intézmények is időről időre felszólalnak a kriminalizáció és hatósági üldözés ellen. Ezek a tiltakozások jellemzően nyílt levelek megfogalmazásában, petíciókban vagy kevésbé átlátható háttértárgyalásokban öltöttek testet. Lásd például a Tizek Tanácsa tiltakozását a Belügyminisztérium által tervezett „túlélőpontok” kialakítása ellen, vagy a szervezet részvételét a *Szeptember 25. Civil Összefogás* nevű kezdeményezésben, amelynek során számos civil szervezet tiltakozott a VIII. kerületi hajléktalanellenes helyi népszavazás ellen.

kán méltányolják (és még ritkábban támogatják) a hajléktalan emberek saját érdekérvényesítő törekvéseit.

Mindezen nehézségek dacára azonban nem vitás, hogy a kialakuló lakhatási mozgalomnak szövetséget kell kötnie az intézményesített szociális munkával. Az emberhez méltó lakhatás területén a valódi változás szinte elképzelhetetlen magas színvonalú és demokratikus értékekre épülő szociális ellátórendszer nélkül, amely nemcsak krízisellátást végez, de azért küzd, hogy ügyfelei kikerüljenek az intézményes ellátásból, és megfelelő lakhatásba kerüljenek. A szociális intézményeknek az állampolgári nevelés, a politikai szocializáció és a kollektív joggyakorlás fórumává kell válniuk (ennek egy modelljéről lásd Munro, Reynolds és Plamondon, 2013), a szociális munkásoknak pedig meg kell tanulniuk magabiztosan használni az érdekérvényesítés módszereit és technikáit. Mindezek az elvárások egyáltalán nem idegenek a szociális munkától, hiszen a szakma etikai kódexe – amely mindenkre nézve kötelező, aki ilyen munkakört tölt be – igen hasonló követelményeket fogalmaz meg:

10. A szociális munkás felelőssége, az Etikai Kódexet aláíró és csatlakozó szakmai szervezetek joga és kötelessége, hogy felhívják a döntéshozók, valamint a közvélemény figyelmét mindarra, amiben a nélkülözés és a szenvedés kialakulásáért a döntéshozók, a társadalom vagy egyes intézmények felelősek, illetve amivel akadályozzák ezek enyhítését. (...)
13. A szociális munkás elsődlegesen a kliens érdekeit képviseli, emellett tiszteltben tartja mások érdekeit is. (...)
29. A szociális munkás nem vállalhat el olyan feladatot, amelyben tevékenységét visszaélésre vagy emberellenes célokra használhatják fel. (*A Szociális Munka Etikai Kódexe*, 2011.)

Ez a fejlődési irány megkívánja, hogy a szociális munkások és ügyfeleik egyaránt legyőzzék passzivitásukat és tanult tehetetlenségüket, és aktív, cselekvő állampolgárként tekintsenek magukra.²⁵⁶ Amíg a szociális munkások, az ellátóintézmények vezetői és maguk a hajléktalan emberek nem állnak ki tevőlegesen egy nagyszabású, lakhatásközpontú reform mellett, addig mindannyian ugyanannak a rendszernek a foglyai maradnak. Másképpen fogalmazva, az „ügyfelek” és az „ellátók” emancipációja elválaszthatatlanul összekapcsolódik:

²⁵⁶ Jól mutatja ezt a XX. század elejének Magyarországon kialakult, akkoriban haladónak számító értékeket valló *settlement* mozgalom története is (erről részletesebben lásd Hilscher, [1937] 1990).

a hajléktalan emberek megerősítése kéz a kézben kell hogy haladjon azzal, hogy a szociális területen dolgozók is visszakövetelik saját állampolgáriságukat.

A társadalomtudományok szerepe

A lakásszegénységben élő emberek követeléseinek érvényesítéséhez szükség van különböző erőforrásokkal rendelkező szövetségesekre, többek között elkötelezett társadalomtudósokra is. Ennek a szövetségnek a megkötéséhez azonban a társadalomtudósok elköteleződése mellett a tudományos és a civil világ közötti viszonyrendszer radikális megváltoztatására is szükség van. Egyfelől a társadalomtudósoknak is meg kell erősíteni saját állampolgári tudatosságukat, és tevőlegesen el kell köteleződniük a közügyek iránt. Másfelől a társadalmi mozgalmaknak is sokkal tudatosabban és kritikusabban kell viszonyulniuk a társadalomtudományok iránt, hogy követeléseket és „megrendeléseket” tudjanak megfogalmazni felőlük.

Először is átfogó és megbízható statisztikai adatokra lenne szükség a hajléktalanságról és a lakásszegénységről. A mai statisztikák bizonytalansága miatt a politikusok és a döntéshozók vagy szándékosan figyelmen kívül hagyják az adatokat, vagy saját saájízüik szerint manipulálják azokat. Ezen túl, az ún. *Február Harmadika*-kutatás mellett, amely minden évben egyetlen napon méri fel a szállón és közterületen élő embereket, éves szinten is vizsgálni kellene, hogy hányan, hogyan és milyen hosszan tapasztalják meg a hajléktalanság valamely formáját (az erre vonatkozó, statisztikai modellezésen alapuló becsléshez lásd Gurály, 2013). Ez a megközelítés pontosabban jelezné a „hajléktalanprobléma” hatókörét, és szétoszlatná azt a hajléktalansághoz kötődő sztereotípiát is, amely szerint a hajléktalanság bizonyos típusú emberekhez köthető tulajdonság, nem pedig – akár átmeneti – lakhatási és jövedelmi helyzet.

Másodszor, több olyan kritikai tanulmányra lenne szükség, amely a szociális ellátást és konkrétan a hajléktalanellátó intézményeket veszi górcső alá. Közelebbről kellene vizsgálni a szociális ellátás komplex rendszerének szerepét a hajléktalanság újratermelésében, valamint a szociális munkások és ügyfelek között kialakuló hierarchikus és esetenként elnyomó viszonyokat. Ezenkívül – miközben számos tanulmány készül a szociális munka egyéni esetkezelésen

alapuló gyakorlatának javításáról – elenyésző azoknak a szövegeknek vagy képzéseknek a száma, amelyek a közösségi megközelítés vagy az érdekvédelem szempontjából kívánják fejleszteni azt. A jelenleg fennálló rend kritikai vizsgálata egyrészt lehetővé tenné az intézmények dolgozói számára is, hogy állampolgári tudatosságukat aktív(abb)an gyakorolják, másrészt hozzájárulhat ahhoz, hogy a szociális ellátás ügyfelei jobban tudják ellenőrizni az őket ellátó intézményeket, és ezzel enyhítsék azok totális jellegét.

Harmadszor, több kutatásra lenne szükség arról, hogy mivel járna, ha a szociális és lakáspolitikai a hajléktalanság átmeneti kezeléséről a tartós lakhatás biztosítása felé tolná el. Az ellátórendszer hatásfokát vizsgáló számítások célja nem a hajléktalanság ügyére fordított erőforrások csökkentése (ahogyan ez a félelem sokszor megfogalmazódik), hanem annak meghatározása, hogy a közpénz megfelelő felhasználásával hol és hogyan javítható a rendszer. Jó modell erre egy Los Angeles-i szervezet tanulmánya, amely arra a megállapításra jutott, hogy az állami költségvetés szempontjából sokkal olcsóbb, ha az emberek lakásban laknak, mintha menhelyen, börtönben vagy az utcán élnének (*Where we sleep*, 2009). A szervezet számításai szerint a Los Angelesben támogatott lakhatásban élők tipikus közköltsége havi 605 dollár, miközben a hajléktalan emberek esetében ez a költség 2897 dollár, azaz az előbbi összeg közel ötszöröse.²⁵⁷ Fontos továbbá, hogy a közpolitikai gyakorlatok megváltoztatását célzó tanulmányok mind nyelvezetük, mind hatásuk tekintetében hozzáférhetők legyenek a nagyközönség számára, és ne csak egy szűk szakmai közönségnek készüljenek.

Negyedszer, mind a szociális ellátásban, mind a közpolitikai kutatásokban növelni kell a részvételi módszerek szerepét. Ha a szegénységben és hajléktalanságban élő emberek részt tudnak venni a helyzetük megértéséről és megváltoztatásáról szóló tudás kitermelésében, az nemcsak őket teszi képessé az állampolgári cselekvésre,

²⁵⁷ Fontos számításokat végzett ezzel kapcsolatban Fehér Boróka és Kardos Ádám is, akik az OSA Archívum által rendezett 2013. december 17-i *Stadiont vagy fedele?* című konferencián beszéltek erről. Körülbelül 14 ezer közterületen és intézményben élő hajléktalan emberrel számolva egy országos szintű „elsőként lakhatást” program költsége közel 11 milliárd forint lenne. Noha ez anyagi költségben magasabb, mint a jelenlegi hajléktalanellátás, társadalmi költségben sokkal alacsonyabb, sőt kifejezetten haszonnal járna, hiszen biztos lakhatással sokkal többen tudnának munkát vállalni és minden szempontból aktívan részt venni a társadalomban.

de a tudományos szakma is fontos, máshogyan nem megszerezhető információkhoz és értelmezésekhez juthat hozzá. Ráadásul a részvételi kutatás segíthet lebontani a „szociális szakemberek” és az „ügyfelek” között kialakult hierarchiát és megosztottságot, amely éles ellentétben áll a '89–90-es tüntetésekkel jellemző horizontális és kölcsönösségen alapuló viszonyokkal.

Ötödször, a szegény emberek ma szinte láthatatlanok a magyar történetírásban, és hiányzik az alulról kiinduló társadalmi küzdelmek szerepének átfogó bemutatása is. Számos történeti kutatásra van még szükség arról, hogy milyen szerepet játszottak az alulról induló mozgalmak a lakáspolitikai alakításában. Mélyebben fel kéne tárni a huszadik század elején kialakult nyomornegyedeken és szükség-lakótelepeken folyó önszerveződő politikai tevékenységet, a különböző bérlőmozgalmak és szerveződések történetét, a lakásfoglalást mint a társadalmi ellenállás formáját, valamint a lakásszövetkezetek felállítására tett kísérleteket is. Egy olyan történelmi narratíva, amely megvilágítja az érintettek szerepét egy-egy intézmény vagy intézkedés kialakításában, nagyban hozzájárulna ahhoz, hogy a szociális ellátások használói aktív cselekvőként tekintsenek magukra, és leküzdjék az alávetettség érzését. Mindez nemcsak azért fontos, hogy jobban megismerjük Magyarország társadalomtörténetét alulnézetből, hanem azért is, mert a lakhatási küzdelmek története gazdag ismeret- és inspirációforrás lehet ma is a lakásszegénységben élő emberek és az őket képviselő szervezetek, csoportok számára.

Végül, részletesen vizsgálni kellene a főváros határain túl létező lakásszegénységet, és a vidéki városokban és falvakban megjelenő aktivista- és érdekvédelmi tevékenységeket is. A fővároson túli lakásszegénység és lakáspolitikai kutatása hozzájárulna nemcsak ahhoz, hogy jobban megismerjük a vidéki városok és falvak alulnézeti történetét, de ahhoz is, hogy azonosítsuk a ma még kevésbé ismert progresszív megoldásokat és eredményeket. Nem kétséges, hogy a főváros sokat tanulhatna a kevesebb rivaldafényhez jutó településektől is, ha jobban ismernénk lakáspolitikájuk és mozgalmaik történetét. Ami pedig a legfontosabb: függetlenül attól, hogy a szegény emberek vidéken vagy városban, szociális bérlakásban vagy kunyhóban, egyedül vagy közösségben élnek, továbbra is nagyon sokat tanulhatunk tőlük – csak meg kell őket hallgatni.

Irodalomjegyzék

Internetes források letöltési ideje mindenhol 2014. március 22.

- Ádám Renáta (2013) beszéde A Város Mindenkié 2012. december 21-i tüntetésén, 2013. január 10., http://avarosmindenkie.blog.hu/2013/01/10/adam_renata_dzsaj_bhim_kozosseg_beszede_az_avm_december_21-i_tuntetesen
- Az államadósságról – a GKI háttér-elemzése (2011). GKI Gazdaságkutató Zrt., <http://www.gki.hu/en/node/350>
- Ámon, K. (2013) *The construction of private sphere and gendered citizenship by homeless women in a homeless shelter in Budapest*, www.etd.ceu.hu/2013/amon_katalin.pdf
- Amster, R. (2003) Patterns of exclusion: sanitizing space, criminalizing homelessness. *Social Justice*, 30(1), 195–218.
- Ansley, F. és Gaventa, J. (1997) Researching for democracy and democratizing research. *Change*, 29(1), 46–53.
- Antal, A. (1995) Egymillió lakás. *História*, <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/95-0910/ch20.html>
- Appadurai, A. (2000) Grassroots globalization and the research imagination. *Public Culture*, 12(1), 1–19.
- Appadurai, A. (2006) The right to research. *Globalisation, Societies and Education*, 4(2), 167–177.
- Bakos Péter (n.d.). *Minőségi sztenderdek a szociális szolgáltatásokban a magyarországi hajléktalan-ellátó szervezetek szemszögéből*, http://www.feantsa.org/spip.php?action=acceder_document&arg=455&cle=944a89dd5a93f122c5e091f0e73c413f69b258eb&file=pdf%2Fhungary_national_report_quality_hu.pdf
- Ballai, L. (1983) A 15 éves lakásépítési terv teljesítésének tapasztalatai. In Böröczfy F. (szerk.): *Lakáspolitikánkról*, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 83–89.
- Barak, G. és Bohm, R. M. (1989) The crimes of the homeless or the crime of homelessness? On the dialectics of criminalization, decriminalization, and victimization. *Contemporary Crises*, 13, 275–288.
- Barron, J., Lipton, E. és Rivera, R. (2012) With \$200 million in U.S. housing aid, officials begin relocating the displaced. *New York Times*, 2012. november 5., http://www.nytimes.com/2012/11/06/nyregion/housing-relocation-begins-after-hurricane-sandy.html?_r=0

- Barta, B. és Vukovich, Gy. (1983) A lakáshelyzet alakulása és jellemzői. In Bőröczfy F. (szerk.): *Lakáspolitikánkról*, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 204–220.
- Bényei, Z., Gurály, Z., Győri, P. és Mezei, Gy. (1999) *Tíz év után. Gyorsjelentés a fővárosi hajléktalanokról – 1999*, www.menhely.hu/download.php?f=downloads/feb3/tizevutan.pdf
- A beteg szegények orvosi ápolásáról (1931). *Huszadik Század*, 1931. november, <http://www.huszadikszazad.hu/1931-november/gazdasag/a-beteg-szege-nyek-orvosi-apolasarol>
- Billies, M. (2010) PAR method. Journey to a participatory conscientization. *International Review of Qualitative Research*, 3(3), 355–376.
- Blaħa tervei (2011) *8kerblog*, 2011. március 5., http://8ker.blog.hu/2011/03/05/bla-ha_tervei
- Blau, J. (1992) *The visible poor. Homelessness in the United States*. New York és Oxford: Oxford University Press
- Blomley, N. K. (2000) *Panhandling and public space. Submitted as expert opinion in BC Supreme Court Charter challenge to City of Vancouver's panhandling by-law*. Federated Anti-Poverty Groups of B.C. v. Vancouver (City) [2002] BCSC 105., <http://faculty.law.ubc.ca/myoung/poverty/FAPG.pdf>
- Blomley, N. K. (2009) Homelessness, rights, and the delusions of property. *Urban Geography*, 30(6), 577–590.
- Bodnár, J. (1996) „He hath to him shall be given”: Housing privatization in Budapest after state socialism. *International Journal of Urban és Regional Research*, 20(4), 616–636.
- Bódy, Zs. (2010) *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Budapest: Argumentum
- Bogár, Zs. és Mészáros, B. (2008) Az IMF-hitel története és következményei – Nehéz napok éjszakái. *Magyar Narancs* 2008/45. (11. 06.), http://magyarnarancs.hu/belpol/az_imf-hitel_tortenete_es_kovetkezményei_-_nehéz_napok_ejszakái-70117
- Borgos, A., Kende, A., Csabai M., Erős F. és Szili, K. (2002) Testbe ágyazott ideálok: Diskurzusok az ideális, a természetes, a mesterséges és az elutasított testről. *Pszichológia*, 22(4), 407–436.
- Dr. Borza, B. (szerk.) (2009) *A hajléktalan emberek alkotmányos jogainak érvényesítését feltáró projekt 2009*. Országgyűlési Biztos Hivatala, www.ajbh.hu/static/beszamolok_hu/2008/doc/hajlektalanugyi.doc
- Boughton, J. M. (2001) *Silent revolution. The International Monetary Fund 1979–1989*, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/history/2001/>
- Bourdieu, P. és Passeron, J.-C. (1990). *Reproduction in education, society and culture*. London: Sage
- Bozóki, A. (2000) A magyar átmenet összehasonlító nézőpontból. In Fokasz N. és Örkény A. (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete, 1945–1989* (457–476.). Budapest: Új Mandátum

- Böröcz, R. (2009) *Hangyatelep. Egy bódéváros a budapesti agglomerációban a két világ-háború között (1924–1934)*. Budapest: Pesterzsébeti Múzeum
- Brenner, N. és Theodore, N. (2002) Cities and the geographies of „actually existing neoliberalism”. In N. Brenner és N. Theodore (szerk.): *Spaces of neoliberalism. Urban retsurturing in North America and Western Europe*, Wiley-Blackwell, 2–32.
- Brown, K. (2004) *Stalinization and its discontents: Subcultures and opposition in Hungary, 1948–1956*, <http://www.fulbright.hu/book1/karlbrown.pdf>
- Budapest 2030. Hosszú távú városfejlesztési koncepció (2013). Budapest Főváros Önkormányzat, 2013. április, <http://budapest.hu/Lapok/Hivatal/Varosfejleszt.es.aspx>
- A budapesti rendőrfőkapitány tájékoztatója (1989. december 1.). In *A rendszerváltás két éve és a hajléktalanok – az MTI hírek tükrében*. Gyűjtötte Győri Péter, http://www.menhely.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1701:a-rendszervaltas-ket-eve-es-a-hajlektalanok-az-mti-hirek-tuekre-benescatid=3:hajlektalansagrol&Itemid=101
- Bukta, A. (2004) Beszélgetés a SZETA tagjaival a SzocKafében. *KisTáska*, 14., <http://kistaska.tatk.elte.hu/cikk.php?cikkid=258>
- Bundula, I. (2007) Két világ egy országban (Szalai Júlia szociológus a rendszerváltás utáni Magyarországról), *Magyar Narancs* 2007/22. (05. 31.), http://magyarnarancs.hu/belpol/ket_vilag_egy_orzagban_szalai_julia_szociologus_a-rendszervaltozas_utani_magyarorszagrol-67181
- Buzás, E. (2011) Túlélőpontok kialakítása. *Diszpécserportál*, 2011. február 18., <http://www.diszpecserportal.hu/component/content/article/55-belfold/1131-tulelpontok-kialakitasa.html>
- Buzás, E. és Hoffmann, K. (2010) *Nők a társadalom peremén, a hajléktalan nők társadalmi problémái.*, [www.bironokegyesulete.hu/tanulmanyok/Nők_a_társadalom_peremén.ppt](http://www.bironokegyesulete.hu/tanulmanyok/Nok_a_tarsadalom_peremen.ppt)
- Cahill, C. (2004) Defying gravity? Raising consciousness through collective research. *Children's Geographies*, 2(2), 273–286.
- Cameron, J. (2007) Linking participatory research to action. Institutional challenges. In S. Kindon, R. Pain és M. Kesby (szerk.): *Participatory action research. Approaches and methods. Connecting people, participation and place*, Routledge, 206–215.
- Casey, R., Goudie, R. és Reeve, K. (2008) Homeless women in public spaces: Strategies of resistance. *Housing Studies*, 23(6), 899–916.
- Castel, R. (2003) *From manual workers to wage laborers: transformation of the social question*. New Brunswick: Transaction Publishers
- A cigánykérdés jogi szabályozása magyarországon (2000). *Amaro Drom*, 2000. január, <http://www.amarodrom.hu/archivum/2000/01/jogi.html>
- Civil félsiker a Fővárosnál (2007). *Indymedia*, 2007. július 2., <http://hu.indymedia.org/node/2581>
- Cohen, S. (1980) *Folk devils and moral panics: the creation of the Mods and the Rockers*. Psychology Press

- Cooke, B. és Kothari, U. (szerk.) (2001) *Participation: The new tyranny?* London és New York: Zed Books
- Corr, A. (1999) *No trespassing! Squatting, rent strikes, and land struggles worldwide.* Cambridge: South End Press
- Csábi, I. (2011) Kedves Télapó, Jézuska, Nyuszi és aki ráér! Tiszelt Főpolgármester Úr! *Fedél Nélkül*, 455., http://fedelnelkul.hu/articles.php?article_id=10841
- Csizmady, A. (2003) A paneles lakótelepek revitalizációja. In D. Némédi, V. Szabari és A. Fonyó (szerk.): *Kötő-jelek*, Budapest: ELTE Szociológia Doktori Iskola, 61–83.
- Csóti, Cs. (2010) Vagonlakók, barakklakók, menekültek. *Rubicon*, 2010/4–5., 54–59.
- Csurika (2011). A Fedél Nélkül terjesztés nem zaklató koldulás! Nyertünk a bíróságon. *A Város Mindenkié Blog*, 2011. május 12., http://avarosmindenkie.blog.hu/2011/05/12/a_fedel_nelkul_terjesztes_nem_zaklato_koldulas_nyertunk_a_birosagon
- Dale, G. és Hardy, J. (2011) Conclusion: The “crash” in Central and Eastern Europe. In G. Dale (szerk.): *First the transition, then the crash. Eastern Europe in the 2000s*, London: Pluto Press, 251–263.
- Dániel, Zs. (1983) „Igazságos” és „igazságtalan” lakáelosztás. In Böröczfy F. (szerk.): *Lakáspolitikánkról*, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 115–137.
- Dávid, B. és Snijders, T. A. B. (2002) Estimating the size of the homeless population in Budapest, Hungary. *Quality and Quantity: International Journal of Methodology*, 36., 291–303.
- Dávid, B., Gálgy, Z. és Vályi, R. (2005) Három év, három pillanatfelvétel. 100 budapesti hajléktalan ember körében, 1998 és 2000 között. *Esély*, 4., 87–107.
- December elseje a társadalmi szolidaritás „fekete csütörtöke.” A hajléktalanság kriminalizációjának magyarországi háttere és javaslatok valódi megoldásokra* (2011). Intézet a Demokratikus Alternatíváért, http://www.ideaintezet.hu/sites/default/files/december_elseje_fekete_csutortok_IDEA.pdf
- A Déli pályaudvar dolgozóinak nyílt levele Németh Miklósnak (1990). In *A rendszerváltás két éve és a hajléktalanok – az MTI hírek tükrében*. Gyűjtötte Győri Péter, http://www.menhely.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1701:a-rendszervaltas-ket-eve-es-a-hajlektalanok-az-mti-hirek-tuekreben&catid=3:hajlektalansagrol&Itemid=101
- Demszky, G. (1980) Peremvidéken. Csövesek és alkalmiak. *Mozgó Világ*, 4. és 5., 10–106, 108–112.
- DeVerteuil, G. (2006) The local state and homeless shelters: Beyond revanchism? *Cities*, 23(2), 109–120.
- DeVerteuil, G., Marr, M. és Snow, D. (2009) Any space left? Homeless resistance by place-type in Los Angeles County. *Urban Geography*, 30(6), 633–651.
- Diósi, Á. (2000) „Folyton laknának”. *Esély*, 3., 89–103.
- Doherty, J., Busch-Geertsema, V., Karpuskiene, V., Korhonen, J., O’Sullivan, E., Sahlin, I., Tosi, A., Petrillo, A. és Wygnańska, J. (2008) Homelessness and exclusion: Regulating public space in european cities. *Surveillance and Society*, 5(3), 290–314.

- Doherty, J., Decker, P., Busch-Geertsema, V., O'Sullivan, E., Sahlin, I., Tosi, A., Hänninen, S. és Kärkkäinen, S.-L. (2005) *The changing role of the state. Welfare delivery in the neoliberal era*. FEANTSA, Addressing Homelessness in Europe, 2005. november. http://www.feantsaresearch.org/IMG/pdf/2005_welfare_delivery_in_the_neoliberal_era.pdf
- Dósa, M. (2012a) Intézményes kirekesztés. *Népszabadság online*, 2012. április 2., http://nol.hu/velemeny/20120402-intezmenyes_kirekesztes
- Dósa, M. (2012b) Két jövő. A hajléktalanságról az újabb nemzeti konzultáció előtt. *Magyar Narancs*, 2012/50. (12. 13.) <http://magyarnarancs.hu/publicisztika/ket-jovo-82859>
- Douglas, M. (1966) *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge és Kegan Paul
- Dömsödi, B. (2000). Menhely és razzia. Hajléktalanság és intézményes érdekek Budapesten a századfordulón. *Századvég*, 19., <http://www.c3.hu/scripta/szazadvég/19/domsodi.htm>
- Duneier, M. (2000) *Sidewalk*. New York: Farrar, Straus and Giroux
- Egedy, T. (2011) A társadalmi kirekesztés és a lakótelepek. *Tér és Társadalom*, 15(1), 91–110.
- Ellickson, R. C. (1996) Controlling chronic misconduct in city spaces: Of panhandlers, skid rows. *Yale Law Journal*, 105(5), 1165–1248.
- Elzer, A. (2005) Kölykök, akik korlátok nélkül, szabadon akarnak élni, *Fedél Nélkül*, 295. http://www.fedelnelkul.hu/archiv/295/main_elzerannakolykok_295.html
- Ember, Z. (2004) Házfoglalók: Eszméletlen nagy élmény. *Magyar Narancs*, 2004/47. (11. 18.) http://magyarnarancs.hu/sport/hazfoglalok_eszmeletlen_nagy_elmeny-53165
- End of communism cheered but now with more reservations. The pulse of Europe 2009: 20 years after the fall of the Berlin wall* (2009). Pew Global Attitudes Project, <http://pewglobal.org/2009/11/02/end-of-communism-cheered-but-now-with-more-reservations/>
- Eörsi, L., Juhász, K. és Szabó, I. (2006) *Angyalföld 1956. Emberek, sorsok, emlékek*. Budapest: Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény–1956-os Intézet
- Erdősné, Cs. (2011) A Fedél Nélkül terjesztés méltóságot ad. *A Város Mindenkié*, 2011. október 11. http://avarosmindenkie.blog.hu/2011/10/11/a_fedel_nelkul_terjesztes_meltsosagot_ad
- Erényi, T. (1952) *A vérvörös csütörtök. 1912. május 23.* Budapest: Szikra
- Éves jelentés a lakhatási szegénységről – 2011.* (2012) Habitat for Humanity Magyarország, http://www.habitat.hu/files/Eves_jelentes_a_lakhatasi_szegenysegről_2011_Habitat_for_Humanity_Magyarország.pdf
- Az ezredfordulót követő bűnözési helyzet. Elemzés az egységes nyomozói hatósági és ügyészégi bünyügyi statisztika adatai alapján (2010). Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium Statisztikai és Elemző Osztály, http://www.hajduszoboszlo.eu/digitalcity/servlet/PublishedFileServlet/AAABAJX/ertekeles_2010.pdf

- Extreme poverty and human rights. Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights (2011), <http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Poverty/A.66.265.pdf>
- Fabry, A. (2011). From poster boy of neoliberal transformation to basket case: Hungary and the global economic crisis. In G. Dale (szerk.): *First the transition, then the crash. Eastern Europe in the 2000s*, London: Pluto Press, 203–228.
- Falzon, J. F. (2009) *Internal exile. Speech at Politics at the Pub*, <http://issuu.com/svdpnatcl/docs/internal-exile/1>
- A „Február Harmadika” Kutatásról röviden (2012). *Február Harmadika blog*, 2012. január 8., http://februarharmadika.blog.hu/2012/01/08/a_februar_harmadika_kutatasrol_roviden_458
- Feldman, L. C. (2006) *Citizens without shelter: Homelessness, democracy, and political exclusion*. Ithaca és London: Cornell University Press
- Felkai, G. (1991) *Új társadalmi mozgalmak és polgári engedetlenség: átok vagy áldás a képviseleti demokráciára? A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban*. Budapest: T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft.
- Ferenczy, I. ([1906] 1992) Budapesti lakásállapotok. In Szabó Z. és Németh L. (szerk.): *Így laktunk Pannóniában*. Budapest: T-Twins, 81–89.
- Ferge, Zs. (1986) *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest: Magvető
- Ferge, Zs. (1993) A szociális polgáriság feltámasztásának nehézségei. *Esély*, 4(6), 3–28.
- Ferge, Zs. (2000) A szegénység társadalmi megítélése Magyarországon, történelmi nézőpontból. In Fokasz N. és Örkény A. (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete, 1945–1989*. Budapest: Új Mandátum, 400–404.
- Ferge, Zs. (2002) Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, 2002/4. 9–33. http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-547/szoc_szemle/TPUBL-A-547.pdf
- Ferge, Zs. (2012) Honnan, hová? *Munkások Újsága*. 2012. március 28. <http://muon.hu/on-line-tartalom/680-ferge-zsuzsa-honnan-hova>
- Ferge, Zs. és Tausz, K. (2002) Social security in Hungary: A balance sheet after twelve years. *Social Policy and Administration*, 36(2), 176–199.
- Ferge, Zs., Sik, E., Róbert, P. és Albert, F. (1995) *Social costs of transition: International report on the Social Consequences of the Transition*. Vienna: Institute for Human Studies
- Fine, M. és Ruglis, J. (2009) Circuits and consequences of dispossession: The racialized realignment of the public sphere for U.S. youth. *Transforming Anthropology*, 17(1), 20–36.
- Francisco, V. (2010) „From where I sit.” Filipino youth, sexuality and immigration in participatory action research. *International Review of Qualitative Research*, 3(3), 287–310.
- Franka, T. (1982) Hétezer véséség. A munkásszállások kegyelemből megtúrt, ott-hontalan öreg lakóiról. *Élet és Irodalom*, 1982. 15. sz., 16.
- Fraser, N. (1990) Rethinking the public sphere: A contribution to the critique of actually existing democracy. *Social Text*, 25/26, 56–80.

- Fraser, N. (1995) From redistribution to recognition? Dilemmas of justice in a „post-socialist” Age. *New Left Review*, 1995. július–augusztus, 68–93.
- Freire, P. ([1970] 2007) *Pedagogy of the oppressed*. New York: Continuum
- Füstiné, M. és Nagy, B. (2011) Emlékeztető szakmai nap a tolerancia pontokról. *Diszpecserportál*, 2011. május 23., <http://www.diszpecserportal.hu/component/content/article/93-regionalis-szakmai-mhelyre-foglak-projekt-ta-mop/1248-emlekezteto-szakmai-nap-a-tolerancia-pontokrol.html>
- Gábel, T. (2009) Cigány- és szegényügyek a főváros közgyűlése előtt (1873–1950). Gábel Tibor előadása a *Budapesti História* c. előadássorozatban. <http://www.bpht.hu/historiak/114.pdf>
- Gágyi, Á. (2009) *A civil globalizáció univerzális eszméje a „periférián.” Globalizációkritikus csoportok Romániában és Magyarországon*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Nyelvtudományi Doktori Iskola Kommunikáció PhD Program, Pécs
- Gilmore, R. W. (2007) *Golden Gulag. Prisons, surplus, crisis and opposition in globalizing California*. Berkeley és Los Angeles: University of California Press
- Gosztonyi, G. (1995) *Problems and dilemmas in organising different citizens’ groups towards influencing an urban renewal plan in the city centre of Budapest*. Paper presented at the International Union of Local Authorities World Congress, The Hague
- Gosztonyi, G. (1997). *Közösségi szociális munka*. Budapesti Szociális Forrásközpont
- Gosztonyi, G., Dr. Madlena, E., B. Talyigás, K. (1992) Önkényes lakásfoglalók: Kelet-Nyugat szeminárium. *Parola*, 1992/2., 8–10.
- Gowan, T. (2010) *Hobos, hustlers, and backsliders: Homeless in San Francisco*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Gramsci, A. (1970) *Filozófiai írások*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Guishard, M. (2009) The false paths, the endless labors, the turns now this way and now that: Participatory action research, mutual vulnerability, and the politics of inquiry. *Urban Review*, 41(1), 85–105.
- Gurály, O. (2013) Szimulációs modellek alkalmazása hajléktalanság problémáira. Gurály Ottó előadása a Hajléktalanellátás Országos Konferenciáján, 2013-ban. http://www.hajlektalanokert.hu/dokumentumok/konferencia/2013/Gurality_Otto.pdf
- Gurály, Z., Török, Á. és Udvarhelyi, É. T. (2003) A kihűlésről. *Kapocs*, 2(6).
- Günther, J. (2000) Social consequences of housing privatisation in Hungary. *South-East Europe Review*, (3)3., 23–34.
- Gyáni, G. (1992) *Bérléscsárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest: Magvető
- Gyáni, G. (1999a) *Környörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. Történelmi Szemle*, 1999. 1–2. http://epa.oszk.hu/00600/00617/00003/tsz99_1_2_gyani_gabor.htm
- Gyáni, G. (1999b) *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználatok Budapesten, 1870–1940*. Budapest: Új Mandátum

- Gyáni, G. (2008) *Budapest – túl jön és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat.* Budapest: Napvilág Kiadó
- Gyáni, G. (2010) Hajléktalanság, lakásnyomor és szociális lakáspolitikai a századfordulós Budapesten. Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei, bmszki.hu/file/szazeves/gyani/Menhely.rtf
- Győri P. és Vida J. (szerk.) (2013) *Változó és változatlan arcú hajléktalanság,* Budapest: Menhely Alapítvány–Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei
- Győri, P. (1995) Eladósodott társadalom. Fővárosi díjhátralékok 1984–1994. II. rész. *Esély*, 1995/2., 59–70.
- Győri, P. (1997) Vannak-e jogaik a hajléktalanoknak. *Mozgó Világ*, 1996/12. 97–104. www.refomix.hu/cikkek/vannak-e_jogaik.doc
- Győri, P. (2003) *A Hajléktalanok Menhelye Egylet.* Budapest: Menhely Alapítvány–Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei
- Győri, P. (2005a) Szelektív jogállamiság. (A lakásjog példáján). 2005. szeptember 29., <http://hajszoltregio.gportal.hu/gindex.php?pg=6459480&esnid=1325051>
- Győri, P. (2005b) Fagyhalál 2. *Fedél Nélkül*, 274. 2005. január 13., http://www.fedelnelkul.hu/archiv/274/main_gyorifagyhalal_274.html
- Győri, P. (2005c) Hajléktalanok – a szavak és számok hálójában. *Beszélő*, 10(3), <http://beszelo.c3.hu/cikkek/hajlektalanok-%E2%80%93-a-szavak-es-szamok-halojaban>
- Dr. Győri, P. (2006) Excluded groups in the city centre. How do different groups of homeless use public space in the large city? http://feantsa.horus.be/files/national_reports/Hungary/HUuseofpublicspace-final.pdf
- Győri, P. (2010) Fedél nélküli emberek (részletek). Történeti-statisztikai háttér – részletek 3. *Fedél Nélkül* 404. 2010. január 7., http://www.fedelnelkul.hu/articles.php?article_id=754
- Győri, P. (2011) Csak csendben, csak halkan. A budapesti bérlakásszektor teljes szétesése. *Népszabadság online*, 2011. november 11., http://nol.hu/velemeney/20111111-csak_csendben_csak_halkan
- Győri, P. (2013a) A Budapesten élő hajléktalan emberek főbb statisztikai jellemzői. In Győri P. és Vida, J. (szerk.): *Változó és változatlan arcú hajléktalanság,* Budapest: Menhely Alapítvány–Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei, 10–52.
- Győri, P. (2013b). „Cigány”–„nem-cigány” hajléktalanok. In Győri P. és Vida J. (szerk.): *Változó és változatlan arcú hajléktalanság,* Budapest: Menhely Alapítvány–Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei, 100–117.
- Dr. Győri, P. (2013c). Sajtóközlemény. A lakosság többsége inkább segítené a hajléktalanokat, mint büntetné. *Február Harmadika blog*, április 21., http://februarharmadika.blog.hu/2013/04/22/a_lakossag_tobbsege_inkabb_segiten_a_hajlektalanokat_mint_buntetne
- Győri, P. and the „3rd of Február Team” (2004). *Homeless routes*, <http://www.bmszki.hu/homelessness-hu>
- Győri, P. és Gábor, L. (1990) Ipi-apacs enyém a lakás! *Esély*, 2(6), 67–86.

- Győri, P. és Maróthy, M. (2008) *Merre tovább? Egy nemzeti hajléktalanügyi stratégia lehetséges keretei. Szakértői javaslat a Magyar Köztársaság Kormányára részére*. Budapest: Pro Domo
- Győri, P. és Matern, É. (1997) Housing movements in Budapest. In K. Láng-Pickvance, N. Manning és C. Pickvance (szerk.): *Environmental and housing movements. Grassroots experience in Hungary, Russia and Estonia*. Aldershot: Avebury, 89–142.
- Győri, P. és Sass, L. (2003) A népszálló története I., 1912–1990. In *A Népszálló*. Budapest: Menhely Alapítvány–Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei, <http://www.bmszki.hu/otthontalanul>
- Győri, P. és Szabó, A. (2012) *Gyorsjelentés a hajléktalan emberek 2012. február 3-i kérdőíves adatfelvételéről*. Február Harmadika Munkacsoport, www.bmszki.hu/sites/default/files/field/uploads/f-3-2012-sajto.pdf
- A hajléktalan ember nem bűnöző (2013). *Utcajogász*, 2013. április 22., http://utcajogasz.blog.hu/2013/04/22/a_hajlektalan_ember_nem_bunozo
- Hajléktalanok a Hajléktalanokért Kulturális és Érdekvédelmi Egyesület – Alapelvek, <http://hhe.atw.hu/alapelvek.htm>
- Hajléktalanok a Hajléktalanokért Kulturális és Érdekvédelmi Egyesület – Célok, <http://hhe.atw.hu/celok.htm>
- Hajléktalanok a Hajléktalanokért Kulturális és Érdekvédelmi Egyesület – Petíció, <http://hhe.atw.hu/peticio.htm>
- Hajléktalanok Budapestén. „Évszakok” kutatássorozat – V. Hullám. Kutatási jelentés (2005). Double Decker, <http://osszefogaskozalap.hu/files/Hajlektalanok%20-Budapest.pdf>
- A „Hajléktalanokért” Társadalmi Bizottság Alapítólevele (1989), <http://www.fednelkul.hu/kepek/pdf/htb-alapitolevel.pdf>
- Hall, S., Critcher, C., Jefferson, T., Clarke, J. N. és Roberts, B. (1978) *Policing the crisis: mugging, the state and law and order*. Palgrave-Macmillan
- Hammer, F. (2000) Buták és szomorúak. (Szegények a médiában). *Magyar Narancs*, 2000/45. (11. 02.) <http://www.manco.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php?id=5482>
- Hammer, F. (2008) Aki nem dolgozik A „monoki modell” távlatairól. *Magyar Narancs*, 2008/27. (07. 03.) http://m.magyardarancs.hu/publicisztika/aki_nem_dolgozik_-_a_monoki_model_tavlatairol-69109
- Hámori, P. (2004) Kísérlet a magyar falu lakásügyének rendezésére a két világháború közötti Magyarországon. Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet története. *Aetas*, 19/1., 49–73.
- Hanák, P. (1975) *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Budapest: Gondolat
- Harvey, D. (1985) *The urbanization of capital. Studies in the history and theory of capitalist urbanization*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Harvey, D. (2003) The right to the city. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(4), 939–41.
- Harvey, D. (2005) *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press

- A Hátrányos Helyzetűek Országos Tanácsa szervező bizottságának szándéknyilatkozata (1989. november 28.). In *A rendszerváltás két éve és a hajléktalanok – az MTI hírek tükrében*. Gyűjtötte Győri Péter, http://www.menhely.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1701:a-rendszervaltas-ket-eve-es-a-hajlektalanok-az-mti-hirek-tuekrebenes&catid=3:hajlektalansagrol&Itemid=101
- Havas, G. és Kemény, I. (1995) A magyarországi romákról. Szociológiai Szemle, 1995/3. 3–20. <http://www.mtapti.hu/mszt/19953/havas.htm>
- Havasréti, J. (2006) *Alternatív regiszterek: a kulturális ellenállás formái a magyar neo-avantgárdban*. Budapest: Typotex Kft.
- Hegedüs, J. (2006) Lakáspolitikai és a lakáspiac – a közpolitika korlátai. *Esély*, 18(5), 65–100.
- Hegedüs, J. (2009) *Lakáspolitikai és társadalmi kirekesztődés – az elmúlt 20 év lakáspolitikai tanulmányai*. http://www.hajlektalanokert.hu/dokumentumok/tanulmányok/kirekesztes_HJ_eloadas091122.pdf
- Hegedüs, J. és Horváth, V. (2013) *Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2012*. Budapest: Városkutatás Kft.–Habitat for Humanity
- Hegedüs, J. és Somogyi, E. (2013) *Szociális lakásügynökségek (SZOL). (Konceptió-előkészítő, vitaanyag)*. Budapest: Városkutatás Kft.–Habitat for Humanity, http://www.habitat.hu/files/WP_1_3_Szocialis_lakasugynoksegek_final.pdf
- Hegedüs, J., Horváth, V. és Somogyi, E. (2013) *Új típusú közösségi bérlakásrendszer (KBR) kiépítése. A szociális lakásügynökségek – egy innovatív lakáspolitikai megoldás*. Budapest: Városkutatás Kft.–Habitat for Humanity, http://www.habitat.hu/files/131120_20oldalas_vegleges.pdf
- Hilscher, R. ([1937] 1990) A settlement szociális munkája. *Esély*, 2(3), 71–73.
- Hilscher, R. (1989) A settlement-mozgalom. *Esély*, 1(1), 55–64.
- Hilscher, Rezső ([1928] 1990). A szegényügy és jótékonyosság. *Esély*, 2(3), 45–47.
- Hirschman, A. O. (1995) *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Budapest: Osiris Kiadó
- Holston, J. (1999) Spaces of Insurgent Citizenship. In J. Holston (szerk.): *Cities and citizenships*. Duke University Press, 155–176.
- Hopper, K. (2003) *Reckoning with Homelessness*. Ithaca: Cornell University Press
- Hopper, K. és Baumhol, J. (1994) Held in abeyance. *Rethinking homelessness and advocacy. American Behavioral Scientist*, 37(4), 522–552.
- Horton, M., Kohl, J. és Kohl, H. (1997) *The Long Haul: An Autobiography*. New York: Teachers College Press
- Horváth, A. (2000) Otthont a hazában. *Hetek*. 4(35), http://www.hetek.hu/hatter/200008/otthont_a_hazaban
- Horváth, S. (2012) *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Budapest: Napvilág Kiadó
- Hungary: refugees between arrest and homelessness. Report on year-long research up to February 2012. bordermonitoring.eu/files/2012/11/BM_Hungary_English.pdf
- A Hunvald-per. 146. Az utolsó nap (2012). [Hunvaldper.blog.hu](http://hunvaldper.blog.hu), 2012. február 26., http://hunvaldper.blog.hu/2012/02/26/146_az_utolso_nap

- Húszéves a Menhely alapítvány. Beszélgetés Győri Péterrel, a Menhely alapítvány kuratóriumi elnökével (2010). *Civil Szemle*, 2010/4., 29–54. http://www.menhely.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1681:huszeves-a-menhely-alapitvanyescatid=3:hajlektalansagrolasItemid=101
- Interjú Kocsis Máté polgármesterrel (2011). *Józsefváros*, 2011. szeptember 12., http://jozsefvaros.hu/hir/588/Interju_Kocsis_Mate_polgarmesterrel/
- Ismét megtelhetnek az aluljárók (2012). *Magyar Nemzet*, 2012. november 15., http://mno.hu/magyar_nemzet_belfoldi_hirei/ismet-megtelhetnek-az-aluljarok-1117554
- Ivány, B. és Pap, A. L. (2012) Rendőri etnikai profilalkotás az Egyenlő Bánásmód Hatóság előtt. *Fundamentum*, 2012/3., 103–111.
- Iványi, G. (1997) *Hajléktalanok*. Budapest: Sík Kiadó
- Jakus, I. (1988). „Nem indokolt a lakbérek emelése”. Válaszol a lakásbérlet egyeületének elnöke. *HVG*, 10/39. (489.), 78–79.
- Jelentés a hajléktalanokat ellátó intézményrendszer ellenőrzéséről (2006). Állami Számvevőszék, <http://www.asz.hu/jelentes/0613/jelentes-a-hajlektalanokat-ellato-intezmenyrendszer-ellenorzeserol/0613j000.pdf>
- Kádár, A., Körner, J., Moldova, Zs. és Tóth, B. (2008) *Control(led) group STEPSSs final report on the strategies for effective police stop and search (STEPSS) project*. Budapest: Hungarian Helsinki Committee
- Kadét, E. és Varró, G. (2010) *A roma lakosság hozzáférése az uniós fejlesztési forrásokhoz Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*. Budapest: TASZ
- Kardos, G. (2001) A lakhatáshoz való jog: A nemzetközi jog felfogása és a magyar alkotmánybíróság határozata. *Fundamentum*, 5(1), 99–102.
- Kardos, L. (1998) Szeta. *Beszélő*, 3(11). <http://beszelo.c3.hu/98/11/12szeta.htm>
- Kassák, L. ([1910] 1999) A lakbérsztrájk- és házbojkott-mozgalmakról. In Sipos, A. és Donáti P. (szerk.): „Kelet Párizsától” a „bűnös városig.” *Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához I. kötet*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára – Budapesti Tanítóképző Főiskola, 189–196.
- Kassák, L. (1983) Angyalföld. In Kassák Lajos válogatott művei I-II. *Széppróza, dráma*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 378–685.
- Katz, C. (2004) *Growing up global: Economic restructuring and children's everyday lives*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Kawash, S. (2010) A hajléktalan test. *Replika*, 2010/71., 53–70.
- A Keleti pályaudvar dolgozóinak közleménye, 1990. október 28.. In *A rendszer-váltás két éve és a hajléktalanok – az MTI hírek tükrében*. Gyűjtötte Győri Péter, http://www.menhely.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1701:a-rendszervaltas-ket-eve-es-a-hajlektalanok-az-mti-hirek-tuekrebenescatid=3:hajlektalansagrolasItemid=101
- Kemény, I. (2004) A magyarországi cigány népesség demográfiája. *Demográfia*, 2004/3–4., 335–345.
- Keresztes, J. és Udvarhelyi, T. (2012). „Nekem nem az a dolgom, hogy a hajléktalanoknak lakást adjak”. Interjú Tarlós István főpolgármesterrel (1. rész).

- A Város Mindenkié Blog, 2012. szeptember 22., http://avarosmindenkie.blog.hu/2012/09/22/_nekem_nem_az_a_dolgom_hogy_a_hajlektalanoknak_lakast_adjak_interju_tarlos_istvan_fopolgarmesterrel
- Kevesebb bűncselekmény – nyugodtabb nyár (2012). *Várnegyed*, 17(15), 6.
- Kienast, G. (2010) Abahlali baseMjondolo – how poor people's struggle for land and housing became a struggle for democracy. *Friede den Hütten!* 2010. június 19. <http://suedafrika.habitants.de/?p=15>
- Kis, J. és Kószeg, F. (1985) Beszélő-beszélgetés a SZETA kezdeményezőivel. *Beszélő*, 1985/1. 12. szám, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/beszelo-beszelgetes-a-szeta-kezdemenezzoivel>
- Kiss, B. (2012) Közterületi közrendsértő magatartások a XIX–XX. század fordulóján. *A településrendészeti politika átalakulásának folyamata egyes státuszvétség jellemző magatartások esetében*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Kar Doktori Iskola
- Kocsis, A. (2009) *A koldulás kezelése Magyarországon a dualizmus korában (1867–1914)*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola Szociálpolitika Doktori Program, http://doktori.tatk.elte.hu/2010_Kocsis_A.pdf
- Kocsis, J. B. (2009) Lakáspolitikai Budapest, 1950–1959. *Múltunk*, 2009/3., 83–122.
- Koltai, L. (2013) *Kihűlés és fagyhalál. Gyorsjelentés 2012*, http://www.habitat.hu/files/Habitat_kihules2013.pdf
- Kósa, A. (2009) Hankiss Elemér: „Magyarország megalázott ország.” *Hírszerző*, 2009. január 5. http://hirszerzo.hu/hirek/2009/1/5/92318_hankiss_elemer_magyarorszag_megalazott_orosz
- Kovács, V. (2013) Első a lakhatás, utána minden könnyebb. *HVG.hu*, 2013. január 21., http://hvg.hu/itthon/20140121_Elso_a_lakhatas_Utana_minden_konynyebb
- Kovács, M. (2011) Politika, hatalom és tudás egy doktori védésen – autoetnográfiai kísérlet. *Anblookk*, 2011/5, 32–39.
- Krumplihéjfélezék vacsorára. Interjú Molnár Gézánéval, a Létfelmaradás Alatt Élők Társaságának alapító elnökével (2005). Major N. interjúja. *Hetek*, 9(38). 2005. szeptember 23. http://www.hetek.hu/hatter/200509/krumplihejfozelek_vacsorara
- La Porta, L. (1987) Gramsci hegemonia-fogalmának aktualitása. In Banyár J. (szerk.) *Tanulmányok Gramsciról*. Budapest: MKKE Társadalomelméleti Kollégium, 148–158.
- Ladányi, J. (2009a) Új Trianon készül? *Népszabadság online*, 2009. február 21., <http://nol.hu/belfold/lap-20090221-20090221-20-321508>
- Ladányi, J. (2009b) *A miskolci gettóügy. A burkolt szegregációtól a nyílt diszkriminációig*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, MTA Társadalomkutató Központ
- Ladányi, J. (2010a) Az üldözésről gondoskodó önkormányzatok. In *Egyenlőtlenségek, redistribúció, szociálpolitika. Válogatott tanulmányok (1975–2010)*. Budapest: Új Mandátum, 451–459.

- Ladányi, J. (2010b) Szegények és cigányok Magyarországon a piacgazdaságba való átmenet időszakában. In *Egyenlőtlenségek, redistribúció, szociálpolitika. Válogatott tanulmányok (1975–2010)*. Budapest: Új Mandátum, 460–467.
- Ladányi, J. és Szelényi, I. (2010) A posztkommunista kapitalizmusok szegényei. In *Egyenlőtlenségek, redistribúció, szociálpolitika. Válogatott tanulmányok (1975–2010)*. Budapest: Új Mandátum, 468–472.
- Larsen, J. E. (2004) The politics of marginal space. In J. Andersen és B. Siim (szerk.): *The politics of inclusion and empowerment. Gender, class and citizenship*. London: Palgrave/Macmillan, 205–222.
- Larsson, M. (2004) *Political action in a post-socialist society. An anthropological analysis of the Hungarian telecottage movement*. Department of Anthropology and Ethnography, Århus University, MA Research Thesis, http://www.anthrobase.com/Txt/L/Larsson_M_02.htm
- László, Gy. (1926) *Wekerle állami munkástelep monográfiája*. Budapest: Hangya <http://mek.oszk.hu/01900/01928/html/>
- Latour, B. és Woolgar, S. (1979) *Laboratory life: the social construction of scientific facts*. Los Angeles: Sage
- Lázadókból meghunyászkodott sorbanállók (2011). *Index*, 2011. november 14. http://index.indavideo.hu/video/Husz_eve_volt_eloszor_hajlektalan_demonstracio
- Leal, P. A. (2007) Participation: the ascendancy of a buzzword in the neo-liberal era. *Development in Practice*, 17(4), 539–548.
- Lefebvre, H. ([1974] 1991) *The production of space*. Oxford: Wiley-Blackwell
- Lefebvre, H. (1996) *Writings on cities*. Oxford: Blackwell
- Legát, T. (2011) „A sajtófőnök rajtam tartotta a szemét” – Balog Gyula hajléktalan. *Magyar Narancs* 2011/27. (07. 07.) http://magyarnarancs.hu/lelek/a-sajtofonok-rajtam-tartotta-a-szemet-_balog_gyula_hajlektalan-76588
- Lengyel, G. (2005) Cigánynak vélt hajléktalanok. *Beszélő*, 10(3–4), 2005. március–április, 70–76. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ciganynak-velt-hajlektalanok>
- Létminimum, 2010 (2011). Központi Statisztikai Hivatal, 2011. június, www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/letmin/letmin10.pdf
- Létminimum, 2011 (2012). Központi Statisztikai Hivatal, www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/letmin/letmin11.pdf
- Lewin, K. (1946) Action research and minority problems. *Journal of Social Issues*, 2(4), 34–46.
- Lipsky, M. és Smith, S. R. (1989) When social problems are treated as emergencies. *Social Service Review*, 63(1), 5–25.
- Low, S. M. (1996) Spatializing culture: the social production and social construction of public space in Costa Rica. *American Ethnologist*, 23(4), 861–879.
- Low, S. M. (2000) *On the plaza: the politics of public space and culture*. University of Texas Press
- lt [Solt Ottilia] (n. d.). Sátor. *Beszélő*, 2(9). <http://beszelo.c3.hu/cikkek/sator>
- Lyon-Callos, V. és Hyatt, S. B. (2003) The neoliberal state and the depoliticization of poverty: Activist anthropology and “ethnography from below”. *Urban Anthropology*, 32(2), 175–204.

- Mahs, J. von (2004). The socio-spatial exclusion of single homeless people in Berlin and Los Angeles. *American Behavioral Scientist*, 48, 928–60.
- Majtényi, Gy. (2009) *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely
- Marcuse, P. (1988) Neutralizing homelessness. *Socialist Review*, 18(1), 69–96.
- Mária Valéria telep. *Egykor.hu*. 2012. június 17. <http://egykor.hu/budapest-ix--ke-rulet/maria-valeria-telep/3065>
- Marin, P. (1987) Helping and hating the homeless. The struggle at the margins of America. *Harper's Magazine*, 1987. január, 39–49. <https://www.msu.edu/~jdowell/135/PMarin.html>
- Markee, P. (2012) Homeless New Yorkers and Hurricane Sandy. *Coalition for the Homeless*. 2012. november 5., <http://www.coalitionforthehomeless.org/blog/entry/homeless-new-yorkers-and-hurricane-sandy/>
- Marx, K. ([1845] 1963) Tézisek Feuerbachról. In *Karl Marx, Friedrich Engels: Válogatott művek*. II. kötet. Budapest: Kossuth Kiadó, 365–367.
- Marx, K. ([1867] 1992) *Capital. Volume 1*. Penguin Books
- Matern, É. (1991) A kilakoltatások ügymenete. *Esély*, 3(4), 50–57.
- Matern, É. (n. d.) Kilakoltatás Budapesten is van! *Beszélő*, 2(3), <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kilakoltatas-budapesten-is-van>
- Matkovich, I. (2010) Észak-magyarországi változatok a kilátástalanságra – Tekintélyes férfiak. *Magyar Narancs*, 2010/5. (02. 04.) http://magyarnarancs.hu/belpol/eszak-magyarorszag_i_valtozatok_a_kilatastalansagra_-_tekintelyes_ferfiak-73074
- McNally, D. (1990) *Political economy and the rise of capitalism: A reinterpretation*. Berkeley–Los Angeles–Oxford: University of California Press
- Mencző, B. (2010) Pénzügyi szolgáltatások igénybevétele, túlzott eladósodottság. *Statisztikai Szemle*, 88(1), 29–46.
- Menhely Alapítvány (2011). Télbúcsúztató a Menhely Alapítványnál – emlékezés a tél áldozataira. Sajtóközlemény, <http://www.menhely.hu/index.php/magunkrol/rendezvenyek-esemenyek/1541-telbucsuztato-a-menhely-alapitvanyanal-emlekezes-a-tel-aldozataira>
- Mihályfi, L. (1994) *Rongyos forradalom*. Dokumentumfilm-sorozat
- Milyen állama van a Fidesznek? (2013) *Fent és lent*, 2013. március 18., http://fenteslent.blog.hu/2013/03/18/milyen_allama_van_a_fidesznek
- Misetics, B. (2009) „A város mindenkié”: Hajléktalanság, önszerveződés és méltóságtudat. *Háló: a Szociális Szakmai Szövetség hírlevele*, 15(10), 17–19.
- Misetics, B. (2010a) A szőnyeg alá. Mit kezd a hajléktalan emberekkel a főváros vezetése? *Magyar Narancs*, 2010/50. (12. 16.), http://magyarnarancs.hu/publicisztika/a_szonyeg_ala_-_mit_kezd_a_hajlektalan_emberekkel_a_fovaros_vezetese-75188
- Misetics, B. (2010b) Otthontalan, csupa-csőz világ. Hajléktalanság és kriminalizáció Magyarországon. *Replika*, 71., 29–44.
- Misetics, B. (2012a) Emberek az utcán. *Népszabadság online*, 2012. február 17., http://nol.hu/velemenyt/20120217-emberek_az_utcan

- Misetics, B. (2012b) A jogállam mindenkié? *Népszabadság online*, 2012. szeptember 15., http://nol.hu/velemeney/20120915-a_jogallam_mindenkie_
- Misetics, B. (2013) Javaslatok egy egalitáriánus lakáspolitikai reform fő irányaira: politikai és szakpolitikai vázlat. *Esély*, 24(1), 39–73.
- Mitchell, D. (2003) *The right to the city. Social justice and the fight for public space*. New York: The Guilford Press
- Moldova, Gy. (2002) Régi nóta. *Önéletrajzi töredékek*. Budapest: Urbis Könyvkiadó
- Móricz, Zs. ([1933] 1987) Kiserdei angyalok. In *Kiserdei angyalok. Válogatott elbeszélések*. Budapest: Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, 233–253.
- Móricz, Zs. ([1933] 1990) Isten Báránykái. Házfelajánlás a kiserdőn. In *Riportok, II. 1930–1935*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 321–324.
- Munkáslakások Angyalföldön (2002). *Magyar Nemzet Online*, 2002. június 14., http://mno.hu/migr_1834/munkaslakasok-angyalfoldon-790296
- Munro, A., Reynolds, V. és Plamondon, R. (2013). Lessons from Self-Organising Shelter Communities: „We were already a community and you put a roof over us”. *The International Journal of Narrative Therapy and Community Work*, 2013/2., 61–77.
- Nagy Bandó, A. (2009) Papundeklipaplan. Rongyos forradalom. 168 Óra, 2009. március 11., <http://www.168ora.hu/velemeney/rongyos-forradalom-32183.html>
- Nagy, Á. (2011) *Állampolgár a lakáshivatalban: politikai berendezkedés és hétköznapi érdekérvényesítés, 1945–1953. Budapesti lakáskiutalási ügyek és társbérleti viszályok*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/nagyagnes/tezis.pdf>
- Nagy-Csere, Á. (2010) Nyomortelepből mintalakótelep. Szocialista városrehabilitáció vagy a szegények fegyverezése? *Korall*, 11(40), 45–67.
- Nagyiványi Fekete, Gy. ([1891] 1998) A dologház és lakói (részletek). In Léderer O., Tenczer T. és Ulicska L. (szerk.): „A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok...” *Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum, 130–151.
- Nem engedélyezték a hajléktalanok tüntetését (1990. szeptember 21). In *A rendszerváltás két éve és a hajléktalanok – az MTI hírek tükrében*. Gyűjtötte Győri Péter, http://www.menhely.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1701:a-rendszervaltas-ket-eve-es-a-hajlektalanok-az-mti-hirek-tuekrebenescatid=3:hajlektalansagrolasItemid=101
- Nemes, D. (1952) *Az Általános Munkásegylet Története 1868-1873*. Budapest: Szikra
- Németh Miklós válaszlevele a hajléktalanok ügyében a budaörsi tanácsnak (1. rész). (1990. február 12). In *A rendszerváltás két éve és a hajléktalanok – az MTI hírek tükrében*. Gyűjtötte Győri Péter, http://www.menhely.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1701:a-rendszervaltas-ket-eve-es-a-hajlektalanok-az-mti-hirek-tuekrebenescatid=3:hajlektalansagrolasItemid=101
- Nemzeti Eszközkezelő 2.0 (2012). *Pénzkérdés*, 2012. december 18., http://penzkerdes.blog.hu/2012/12/18/nemzeti_eszkozkezelo_2

- New Yorkra várva (2009). *Élet és Irodalom*, 2009. augusztus 7. <http://www.es.hu/index.php?view=doc;23666>
- Oláh, G. (2010) Lak-hatóság. Az I. világháború hatása a budapesti lakáskérdésre. *Korall*, 11(40), 146–162.
- On the way home? FEANTSA monitoring report on homelessness and homeless policies in Europe* (2012). FEANTSA <http://www.feantsa.org/spip.php?article85-4éslang=en>
- Opotow, S. (1990) Moral exclusion and injustice: An introduction. *Journal of Social Issues*, 46(1), 1–20.
- Opotow, S. (2008) „Not so much as place to lay our head...” Moral inclusion and exclusion in the American Civil War Reconstruction. *Soc Just Res*, 2008/21, 26–49.
- Oross, J. (1996) Fejezetek a koldulás jogi szabályozásának történetéből. *Esély* 7(5), 89–103.
- Oross, J. (2001) A hajléktalanság kezelése Magyarországon. In Somorjai I. (szerk.): *Kézikönyv a szociális munka gyakorlatához*. Budapest: Szociális Szakmai Szövetség, 104–139.
- Paár, Á. és Vojtonovszki, B. (2012) *Hajléktalanügyi országjelentés 2010–2011*. Budapest: Összefogás Közalapítvány, Foglak Projektroda, http://www.foglak-projekt.hu/downloads/doktar/orszagjelentes_2010-2011.pdf
- Papp, I. (2012) *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990*. Budapest: Jaffa Kiadó
- Petrák, I. (2012) Hasonló. *A Város Mindenkié Blog*, 2012. április 14. http://avaros-mindenkie.blog.hu/2012/04/20/hasonlo_4
- Pickvance, C. G. (1994) Housing privatization and housing protest in the transition from state socialism: A comparative study of Budapest and Moscow. *International Journal of Urban and Regional Research*, 18(3), 433–450.
- Pikk, K. (1994) *A hajléktalanokról. Mit kellene tudni egy szociális munkásnak ahhoz, hogy a hajléktalanokkal dolgozni tudjon*, http://www.fszek.hu/szociologia/szszda/pik_hajlektalanokrol.pdf
- Piven, F. F. és Cloward, R. A. (1979) *Poor people's movements why they succeed, how they fail*. Vintage Books
- Póczik, Sz. (2004) Lakásaffia: a posztkommunista időszak egyik jellegzetes bűncselekménye társadalomtörténeti és kriminálszociológiai szempontból. *Magyar Tudomány*, 2004/8., 872–878.
- Pogátsa, Z. (2013) Rendszerváltás társadalom nélkül. *Parameter*, 2013. december 29., <http://www.parameter.sk/blog/pogatsa-zoltan/2013/12/29/rendszervaltas-tarsadalom-nelkul>
- Prakfalvi, E. (2009) Lehel (Élmunkás) tér 2. A., B., C., D. *Budapesti Negyed*, 17(1), 63. sz., 123–138.
- Prónai, Cs. (2006) *Cigány világok Európában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely
- Rác, J., Goncz, D. és Kéthelyi, J. (1998) A Z. téri „csövesek”. Egy szociológiai vizsgálat tapasztalataiból. In Rác, J. (szerk) *Ifjúsági (szub)kultúrák, intézmények, devianciák. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Scientia Humana Társulása, 11–26.

- Radó, P. (2007) Oktatási egyenlőtlenségek Magyarországon. *Esély*, 18(4), 24–36.
- Rahman, A. (2008) Some trends in the praxis of participatory action research. In P. Reason és H. Bradbury (szerk.) *The Sage handbook of action research. Participative inquiry and practice*. Los Angeles: Sage, 49–62.
- Dr. Ratkóczi, É. (1983) A „csöves-kérdés” megértéséhez. A rendsértő magatartás és a társadalmi bűnbakképzés. In *Írószemmel*, 1982. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 190–202.
- Réder, É. (2013) A lakásszövetkezetek múltja, jelene és jövője. *Themis*, június, 382–402.
- Refugees (n.d.). United Nations Global Issues, <https://www.un.org/en/globalissues/refugees/>
- A relatív jövedelmi szegénység és a társadalmi kirekesztődés (Laeken-i indikátorok) 2012 (2013). *Statisztikai Tükör*, 2013. szeptember 20., 7(66)., <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/laekindikator/laekindikator12.pdf>
- Rendőrök ellenőrzik a hajléktalantelepeket (2011). *Index*, 2011. augusztus 14. <http://index.hu/bulvar/2011/08/14/hajlektalantelepek/>
- Rendőröket helyett vicces rendőröket akart a Fidesz (2009). *Index*, 2009. április 27., http://index.hu/belfold/1989/2009/04/27/rendori_brutalitasok_ellen_uloszt-rajkolt_a_fidesz/
- A Report by Picture the Homeless. Homeless people count. Vacant properties in Manhattan* (2007). Picture the Homeless, http://www.picturethehomeless.org/Documents/Reports/Homeless_People_Count.pdf
- Révai Nagy Lexikona XII. kötet, *Kontúr–Lovas* (1915). Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság
- Romsics, I. (n.d.) A Horthy-rendszer szociálpolitikája. *Rubicon*, 1(6), 22–24., http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_horthy_rendszer_szocialpolitikaja/
- Rostoványi, Zs. (n.d.) Törlesztetni csak pontosan, szépen... *Beszélő*, 14. sz., 3(14), <http://beszelo.c3.hu/cikkek/torlesztetni-csak-pontosan-szepen%E2%80%A6>
- Saegert, S. és Benítez, L. (2005) Limited Equity Housing Cooperatives: Defining a Niche in the Low-Income Housing Market. *Journal of Planning Literature*, 2005/19, 427–439.
- Sághy, E. (2008) Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években. *Múltunk* 2008/1, 273–308.
- Sándor, P. T. (2011) Fényirda. Éjjeli Menedékhely. *Budapest*, 2011/3., 28–30.
- Sárosi, P. (2008) „Zéró tolerancia”. *Beszélő*, 2008/március, 13(3)., <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Ezero-tolerancia%E2%80%9D>
- Scharle, Á. (2011) A közcélú foglalkoztatás kibővülésének célzottsága, igénybevétele és hatása a tartós munkanélküliségre. Budapest Intézet–Hétfa Elemző Központ, http://hetfa.hu/wp-content/uploads/2011/04/UMP_kut_jelentes.pdf
- Scheper-Hughes, N. (1995) The primacy of the ethical: propositions for a militant anthropology. *Current Anthropology*, 36(3), 409–440.
- Scheppele, K. L. (2013) Constitutional revenge. *The New York Times*. The Conscience of a Liberal, Paul Krugman rovata, 2013. március 1., <http://krugman.blogs.nytimes.com/2013/03/01/guest-post-constitutional-revenge/>

- Scott, J. C. (1987) *Weapons of the weak: everyday forms of peasant resistance*. New Haven és London: Yale University Press
- Scott, J. C. (1998) *Seeing like a state. How certain schemes to improve the human condition have failed*. New Haven: Yale University Press
- Sebestyén, T., dr. (1989) 1989. évi lakáskonceptiók és ingatlankezelési kísérletek. Budapest: Fenntartási Építés Fejlesztése Célprogram Bizottság
- Sindelyes, D. (2008) Vészbejárat. Hajléktalanok és lakásfoglalók 1956-ban. HVG, 2008. december 13., 53–56.
- Smith, N. (1992) Contours of a spatialized politics: Homeless vehicles and the production of geographical scale. *Social Text*, 33, 54–81.
- Smith, N. (1996) *The new urban frontier. Gentrification and the revanchist city*. Routledge
- Snow, D. és Mulcahy, M. (2001) Space, politics, and the survival strategies of the homeless. *American Behavioral Scientist*, 45, 149–169.
- Solt, O. (1997) „E sok gyomor hogyan emészthetné meg a tanácskegyelmét.” *Beszélő*, 1(4), <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9E9Ee-sok-gyomor-hogyan-emeszthetne-meg-a-tanacs-kegyelmet%E2%80%9D>
- Solt, O. (1998a) A hetvenes évek budapesti szegényei. In *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások*, 1. köt. Budapest: Beszélő, 242–288.
- Solt, O. (1998b) Elszegényedő és „strukturális” szegények. Interjú a nyolcvanas évek végéről. In *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások*, 1. köt. Budapest: Beszélő, 365–370.
- Solt, O. (1998c) Szegények pedig nincsenek. In *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások*, 1. köt. Budapest: Beszélő, 337–351.
- Solt, O. (1998d) *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások*. Budapest: Beszélő
- Solt, O. (n. d.) „Folyton laknatok!” *Beszélő*, 2(15), <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9E9Eefolyton-laknatok%E2%80%9D>
- Sorkin, M. (1999) Introduction. Traffic in democracy. In J. Copjec és M. Sorkin (szerk.): *Giving ground. The politics of propinquity*. New York: Verso, 2–15.
- Stark, D. (1992) Path dependence and privatization. Strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies*, 6(1), 17–54.
- Szabályrendelet-tervezet a fővárosi lakásviszonyok rendezésére ([1884] 1992). In Léderer Pál (szerk.) *Így laktunk Pannóniában*. Budapest: T-Twins, 74–77.
- Szabó, M. (1998a) New social movements in Hungary. *Soundings*, 9, 122–130.
- Szabó, M. (1998b) *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Villányi úti könyvek
- Szalai, E. (1993) A hatalom szerkezete Magyarországon a politikai rendszerváltás után. *Politikatudományi Szemle*, 1993/2, 19–40.
- Szalai, J. (1998) Hatalom és szegénység. In *Uram! A jogaimért jöttem! Esszék, tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum, 55–66.
- Szalai, J. (2002) Social outcasts in 21st century Hungary. *Review of Sociology*, 8(2), 35–52.
- Szappanos, L. (2005) Ki a hajléktalan? /avagy hajléktalanfajták/. *Fedél Nélkül*, 2005/275. http://www.fedelnelkul.hu/archiv/275/main_szappanoskiahajlektalan_275.html

- Szász, A. (1998) A Névtelen Alkoholisták Magyarországon. *Esély*, 9(6), 103–109.
- Szécsi, J. ([1938] 1963) Pesti nyomorgyűrű. In Gondos E. (szerk.): *A valóság vonzásában. Tanulmányok, riportok, elbeszélések*. I. köt. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 309–316.
- Szelényi, I. (1990) *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Szikra, D. (2008) A szociálpolitika másik arca. Fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországn. *Századvég*, 48(2), p. 35–77.
- Szitokszó lett a jogvédelem (2010). *So Si? – Na mi van?*, 2010. szeptember 10., <http://www.sosinet.hu/2010/09/10/szitokszo-lett-a-jogvedelem/>
- A Szociális Munka Etikai Kódexe (2011), http://3sz.hu/sites/default/files/uploaded/etikai_kodex_2011.pdf
- Szűts, I. G. (2010) „A szükséglakások felét menekültek kapják...” Érdekkonfliktusok és előítéletek az 1920-as évek első felének lakásügyeiben Miskolcon. *Korall*, 11(40), 114–133.
- Tamás, G. M. (2008a) Counter-revolution against a counter-revolution. *Grundrisse*. <http://www.grundrisse.net/grundrisse23/counterRevolutionAgainstCounterRevolution.htm>
- Tamás, G. M. (2008b) A capitalism pure and simple. *Left Curve*, 32, <http://www.leftcurve.org/LC32WebPages/CapitalismPure.GMTamas.pdf>
- Tanácskozás a hajléktalanság megelőzéséről (1990. augusztus 11.). In *A rendszer-váltás két éve és a hajléktalanok – az MTI hírek tükrében*. Gyűjtötte Győri Péter, http://www.menhely.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1701:a-rendszervaltas-ket-eve-es-a-hajlektalanok-az-mti-hirek-tuekreben&catid=3:hajlektalansagrol&Itemid=101
- Tanácskozás a Liszt Ferenc téri hajléktalan-kérdésről (2012). *Itt lakunk*, 2012. szeptember 27., <http://6.kerulet.ittlakunk.hu/onkormanyzat/120927/tanacskozás-liszt-ferenc-teri-hajlektalan-kerdesrol>
- Tényközlő nyilatkozat (2011). Nemzeti Nyomozóiroda, <http://www.police.hu/sajto/sajtoszoba/orf110813.html>
- The right to adequate housing. General comment 4* (1991). Office of the High Commissioner for Human Rights, http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FS21_rev_1_Housing_en.pdf
- Tipple, G. és Speak, S. (2006) Who is homeless in developing countries? Differentiating between inadequately housed and homeless people. *International Development Planning Review*, 28(1), 57–84.
- Torre, M. E. és Fine, M with N. Alexander, A. B. Billups, Y. Blanding, E. Genao, E. Marboe, T. Salah és K. Urdang (2008). Participatory action research in the contact zone. In J. Cammarota és M. Fine (szerk.): *Revolutionizing education. Youth participatory action research in motion*. New York és Oxford: Routledge, 23–44.
- Torre, M. E., Fine, M., Stoudt, B. G. és Fox, M. (2012) Critical participatory action research as public science. In H. Cooper, P. M. Camic, D. L. Long, A. T. Panther, D. Rindskopf és K. J. Sher (szerk.): *APA handbook of research methods in psychology. Vol 2: Research designs: Quantitative, qualitative, neuropsychological*,

- and biological. Washington: American Psychological Association, 171–184.
- Tóth G., Cs. és Virovácz, P. (2013) Nyertesek és vesztesek. A magyar egykulcsos adóreform vizsgálata mikroszimulációs módszerrel. *Pénzügyi Szemle*, 58(4), 385–400., www.asz.hu/penzugyi-szemle-cikkek/2013/nyertesek-es-vesztesek-a-magyar-egykulcsos-adoreform-vizsgalata-mikroszimulacios-modszerrel/toth-virovacz-2013-4.pdf
- Több, mint 500 aláírást gyűjtöttek össze a hajléktalanok (2002). *Nonprofit.hu*, 2002. december 3., <http://nonprofit.hu/content/t%C3%B6bb-mint-500-al%C3%A1%C3%ADrt-gy%C5%B1jt%C3%B6ttek-%C3%B6ssze-hajl%C3%A9ktalanok>
- Török, Á. és Udvarhelyi, É. T. (2006) Egy tiszta város piszkos lakói avagy „aluljáró-takarítási szertartások” Budapesten. In A. Gergely A., Papp R. és Prónai Cs. (szerk.): *Kultúrák között – Hommage à Boglár Lajos*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 477–500.
- Történelem (2010). *A Szabadság*, 5(20), <http://www.aszabadsag.hu/cikkek/2010/20/tortenelem.htm>
- Tsemberis, S., Gulcur, L. és Nakae, M. (2004) Housing first, consumer choice, and harm reduction for homeless individuals with a dual diagnosis. *American Journal of Public Health*, 94(4), 651–656.
- Udvarhelyi, É. T. (2005a) Ellenérvek a koldustörvény elfogadásával kapcsolatban – az angol nyelvű szakirodalom összefoglalása. I. rész. *Fedél Nélkül*, 284., www.fedelnelkul.hu/archiv/284/main_jogvedo_284.html
- Udvarhelyi, É. T. (2005b) Ellenérvek a koldustörvény elfogadásával kapcsolatban – az angol nyelvű szakirodalom összefoglalása. II. rész. *Fedél Nélkül*, 286., www.fedelnelkul.hu/archiv/286/main_jogvedo_286.html
- Udvarhelyi, É. T. (2010a) Az „Utca Emberétől” a „Város Mindenkiéig.” Lakhatási jogok, önszerveződés és aktivista antropológia. *Néprajzi Látóhatár*, 19(2), 44–63.
- Udvarhelyi, É. T. (2010b) Köztér, demokrácia és kulturális sokszínűség. Az Egyesült Államok társadalomtudományi szakirodalmának kritikai összefoglalója a jó közterekről. *Régi-új Magyar Építőművészet*, 10(5), 15–21.
- Udvarhelyi, É. T. (2011) Reflections on a politics of research for the right to the city. *International Review of Qualitative Research*, 4(1), 383–402.
- Udvarhelyi, É. T. (2013b) Mindannyian politikusok vagyunk. *Nonprofit.hu*, 2013. április 18., <http://vita.nonprofit.hu/?p=784>
- Udvarhelyi, É. T. (2013c) *Társadalmi mozgalmak: túl az osztályellentéteken*. Város, szolidaritás, demokrácia. 2013. szeptember 2., http://varosszolidaritasdemokracia.blog.hu/2013/09/02/tul_az_osztalyellenteteken_tarsadalmi_mozgalmak
- Udvarhelyi, É. T. és Nagy, N. (2008) „Man on the Street.” Reflections on the role of activist anthropology in urban grassroots politics. *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development*, 37(2), 139–174.
- Udvarhelyi, É. T. és Török, Á. (2005) Koldusoperáció. A köztérhasználat korlátozásáról. *Magyar Narancs*, 2005/38. (09. 02.), 42–43. http://magyarnarancs.hu/publicisztika/koldusoperacio_-_a_kozterhasznalat_korlatozasarol-64581

- Udvarhelyi, T. (2013a) Fagyhalál és lakáspolitikai – a hiányzó kapocs. *A Város Mindenkié Blog*, 2013. február 17., http://avarosmindenkie.blog.hu/2013/02/17/fagyhalal_es_lakaspolitika_a_hianyzo_kapocs Február 15.
- Umbrai, L. (2007) *A Hatósági Kislakás-Építés Története Budapesten (1870–1948)*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományok Doktori Iskola, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/umbrai/disszertacio.pdf>
- Umbrai, L. (2010) A főváros kommunális lakáspolitikája a II. világháború éveiben. *Korall*, 11(40), 68–83.
- Utasi, Á. (1987) Hajléktalanok, csavargók. In Utasi Á. (szerk.) *Peremhelyzetek*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 181–213.
- Vajda, Zs. és Eörsi, L. (2008) „Saints of the street”: The participants in 1956. In Péter L. és Rady M. (szerk.): *Resistance, rebellion and revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956*. London: Hungarian Cultural Center London, 227–237.
- Választás 90 – helyszíni – budaörsi hajléktalanok (1990. március 3.). In *A rendszerváltás két éve és a hajléktalanok – az MTI hírek tükrében*. Gyűjtötte Györi Péter, http://www.menhely.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1701:a-rendszervaltas-ket-eve-es-a-hajlektalanok-az-mti-hirek-tuekreben&catid=3:hajlektalansagrol&Itemid=101
- Van Deusen, R. (2002) Public space design as class warfare: Urban design, the ‘right to the city’ and the production of Clinton Square, Syracuse, NY. *GeoJournal*, 58(2-3), 149–158.
- Vanhuyse, P. (2006) *Divide and pacify: strategic social policies and political protests in post-communist democracies*. Budapest-New York: CEU Press
- Varsányi, E. (2011) *A Szociáldemokrata Párt várospolitikája Budapesten a két világháború között*. Budapest: Napvilág
- A Város Mindenkié (2012a). Nyílt levél Fűri Istvánhoz, az újbudai Közterület-felügyelet igazgatójához. *A Város Mindenkié Blog*, 2012. augusztus 6., http://avarosmindenkie.blog.hu/2012/08/06/nyilt_level_furi_istvanhoz_az_ujbudai_kozterulet-felugyelet-igazgatojához
- A Város Mindenkié (2012b). „Ha nincs pénzed, nincs jogod!” Kutatási jelentés a fedél nélkül élő embereket érintő diszkriminációról. BENNE: Utca és Jog. Részvételi akciókutatás a Budapesten fedél nélkül élő embereket érő diszkriminációról. *A Város Mindenkié Blog*, 2012. november 14., http://avarosmindenkie.blog.hu/2012/11/14/ha_nincs_penzed_nincs_jogod_kutatasi_jelentes_a_fedel_nelkul_elo_embereket_ero_diszkriminacirol
- A Város Mindenkié (2013). A házfoglalás továbbra sem veszélyes a társadalomra. *A Város Mindenkié Blog*, 2013. május 31., http://avarosmindenkie.blog.hu/2013/05/31/a_hazfoglalas_tovabbra_sem veszelyes_a_tarsadalomra
- Veres, P. (1948) *A paraszti jövőendő*. Budapest: Sarló
- Virágzik itt ezer virág – Ingatlanos szövetségek, egyesületek, szervezetek, fórumok, körök, alapítványok, szakszervezetek (2009). *Ingatlan és befektetés*, <http://www.ingatlanbefektetes.hu/cikkek/viragzik-itt-ezer-virag-ingatlanos-szo>

- vetsegek-egyesuletek-szervezetek-forumok-korok-alapitvanyok-szakszervezetek
- Vojtonovszki, B. (2010) Közpolitikai és szerkezeti változások a hajléktalan-ellátás területén 2009. In Bakos P., Breitner P., Fehér B., Gurály Z., Misetics B. és Vojtonovszki B. (szerk.): *Hajléktalanügyi Országjelentés 2009*. Budapest: Összefogás Közalapítvány, Foglak Projektroda, 27–44., http://www.foglak-projekt.hu/downloads/doktar/orszagjelentés_2009.pdf
- Vojtonovszki, B. (2012) Közmunkára ítélve. *Minimum+*. 2012. augusztus 18., <http://www.minimumplusz.hu/2012/08/18/vojtonovszki-balint-kozmunkara-itelve/>
- Wacquant, L. (2010) Crafting the neoliberal state: workfare, prisonfare, and social insecurity. *Sociological Forum*, 25(2), 197–220.
- Wagner, D. (1993) *Checkerboard Square: Culture and resistance in a homeless community*. Boulder: Westview Press
- Waldron, J. (2010) Hajléktalanság és közösség. *Replika*, 71., 131–162.
- Wallerstein, I. (1997) *The Capitalist World Economy*. New York City: Cambridge University Press
- Warehoused refugee populations (2009). World Refugee Survey, http://www.uscrrifugees.org/2010Website/3_Our%20Work/3_2_2_Warehousing_Campaign/WarehousingMap.pdf
- Where we sleep. Costs when homeless and housed in Los Angeles (2009) Economic Roundtable http://www.lampcommunity.org/docs/permanent/Where_We_Sleep_Costs_When_Homeless_and_Housed_in_Los_Angeles.pdf
- Wright, T. (1997) *Out of place: Homeless mobilizations, subcities, and contested landscapes*. Albany: State University of New York Press
- Young, I. M. (1990) *Justice and the politics of difference*. Princeton University
- Zádori, Zs. (2013) „Lehetőség szerint”: ember per vaságy. *Helsinki Figyelő*, 2013. január 3., <http://helsinkifyelo.hvg.hu/2013/01/03/%E2%80%99Elehetoseg-szerint-ember-per-vasagy/>
- Zimmermann, S. (2011) *Divide, provide and rule. An integrative history of poverty policy, social policy, and social reform in Hungary under the Habsburg Monarchy*. Budapest–New York: Central European Press

Napilapok és internetes portálok hírcikkei

- Bokros-csomag: a tények a mítosz mögött (2002). *Origo*, 2002. április 18. <http://www.origo.hu/gazdasag/hirek/20020418bokroscsomag.html>
- Csepeli horror: életfogytiglanit kérnek a gyilkosokra (2013). *HVG.hu*, 2013. november 21., http://hvg.hu/itthon/20131121_Eletfogytiglanit_kernek_a_csepeli_erdei_g%29
- Élve ásta el áldozatait a csepeli gyilkos (2011). *ATV Start*, 2011. augusztus 15. http://atv.hu/videotar/20110815_elve_asta_el_aldozatait_a_csepeli_gyilkos

- Fekete Gy., A. (2011) Megszámolták az erdőlakó hajléktalanokat. *Népszabadság online*, 2011. szeptember 23., http://nol.hu/belfold/megszamoltak_az_erdolako_hajlektalanokat
- Hajléktalanok: vitatkozik a kormány az ENSZ álláspontjával (2013). *HVG.hu*, 2012. április 3. http://hvg.hu/itthon/20130403_Hajlektalanok_vitatkozik_a_Fidesz_az_ENSZ
- Hajléktalanok közhasznú egyesülete (2004). *Népszabadság online*, 2004. július 15., <http://nol.hu/archivum/archiv-325676-144352>
- Hajléktalanok zavarták meg a sajtótájékoztatót (2005). *Index*, 2005. május 4. <http://index.hu/belfold/budapest/05041ljr/>
- Hajléktalantábor lesz a Hungexpón (2013). *Origo*, 2013. november 12. <http://www.origo.hu/itthon/20131112-hajlektalantabor-lesz-a-hungexpon.html>
- Így tesz rendet Tarlós István (2010). *TV2 Mokka*, 2010. november 5. http://tv2.hu/musoraink/mokka/68641_igy_tesz_rendet_tarlos_istvan.html
- Kártérítésre kötelezik a tolvajt (2009). *Index*, 2009. szeptember 9., http://index.hu/belfold/2009/09/09/karteritesre_kotelezik_a_tolvajt/
- Legalizálnák az önkényes lakásfoglalást (2000). *Origo*, 2000. április 8., <http://www.origo.hu/itthon/20000408legalizalnak.html>
- Lejárt a kilakoltatási moratórium (2002). *Népszabadság online*, 2002. április 2., <http://nol.hu/archivum/archiv-55617>
- A magyarok egy százaléka van jelen a hajléktalanellátásban (2012). *HVG.hu*, 2012. szeptember 28., http://hvg.hu/itthon/20120928_A_magyarok_egy_sza_zaleka_van_jelen_a_hajl
- Matalin, D. (2010) Robbanásszerűen nőtt a hajléktalanok száma vidéken. *Népszabadság online*, 2010. április 15. http://www.nol.hu/belfold/robbanasszeruen_nott_a_hajlektalanok_szama_videken
- Ónody-Molnár, D. (2012) Amikor a segély eléri a bért. *Népszabadság online*, 2012. október 15. http://nol.hu/belfold/20121015-amikor_a_segely_eleri_a_bert
- Orbán Viktor megmondta (2012). *Népszabadság online*, 2012. november 30. http://nol.hu/belfold/orban_viktor_azt_mondda?ref=sso
- Parlamenti lobbizás az önkényes lakásfoglalókért (2000). *Origo*, 2000. május 2. <http://www.origo.hu/itthon/20000502parlament.html>
- Pintér elkezdte bővíteni a börtönférőhelyeket (2010. július 6). *Index*, http://index.hu/belfold/2010/07/06/pinter_elkezdte_boviteni_a_bortonferohelyeket/
- A Pintér-féle razzia is működésbe lépett (2011). *HVG.hu*, 2011. október 10., http://hvg.hu/itthon/20111010_koldulok_buntetese
- Rendőrok ellenőrzik a hajléktalantelepeket (2011). *Index*, 2011. augusztus 14. <http://index.hu/bulvar/2011/08/14/hajlektalantelepek/>
- Romhányi, T. (2010a) Az elátkozott ház csodája. *Népszabadság online*, 2010. március 13. <http://nol.hu/belfold/20100313-felepules>
- Romhányi, T. (2010b) A túloldalon. *Népszabadság online*, 2010. szeptember 18. http://nol.hu/noller/20100918-a_tuloldalon
- S. I. (2005) „Feljönnek lecsúszni.” *Népszabadság online*, 2005. január 25., <http://nol.hu/archivum/archiv-349484-164731>

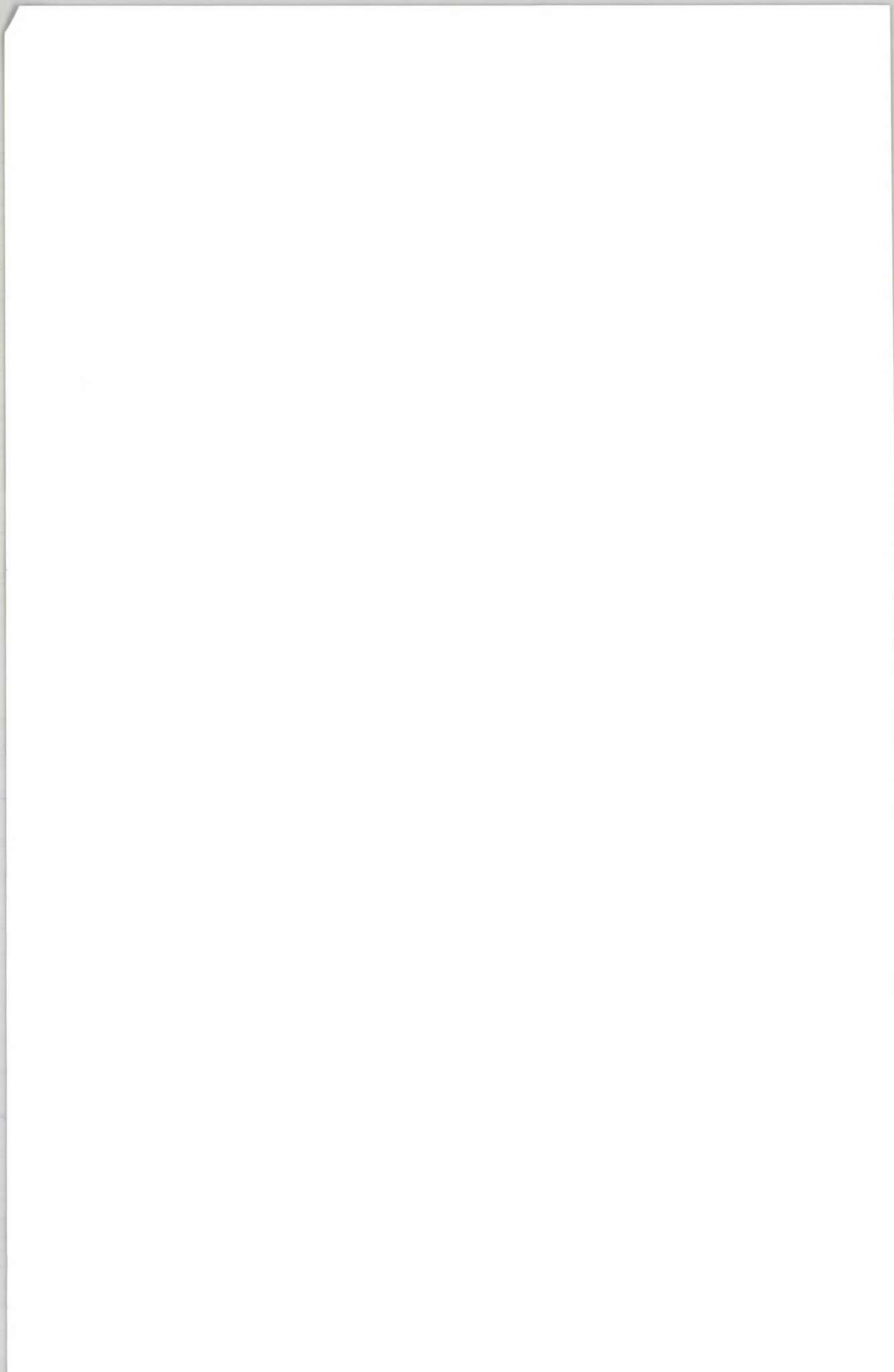
- Szalai, A. (2010) Végállomás – Százvezrek élnek szegénytelepen. *Népszabadság online*, 2010. november 6., http://nol.hu/belfold/20101106-ahol_az_ut_veget_er
- Tarlós hajléktalaninváziótól tart (2012). *Index*, 2012. november 15., http://index.hu/belfold/2012/11/15/tarlos_hajlektalaninvaziotol_tart/
- Tarlós: radikalizálódnak a hajléktalanok (2011). *ATV.hu*, 2011. augusztus 31., http://atv.hu/cikk/20110830_tarlos_istvan?source=hirkereso
- Tenczer, G. (2011) Tarlós: Létezik hajléktalanbűnözés. *Index*, 2011. augusztus 29., http://index.hu/belfold/budapest/2011/08/29/tarlos_letezik_hajlektalanbunozes/
- Tiltakoznak a hajléktalanellátók. (2002) *Népszabadság online*, 2002. július 12., 23.
- Tízezer lakást gyűjt be a bajba jutott devizahitelesektől az állam (2014). *Népszava*, 2014. január 3. <http://nepszava.hu/cikk/1007049-tizezer-lakast-gyujt-be-a-bajba-jutott-devizahitelesektol-az-allam>
- Törött ablakokkal kezdheti Budapest kiseprűzését Tarlós (2010). *Origo*, 2010. szeptember 27., <http://www.origo.hu/itthon/onkormanyzati-valasztas-2010/hirek/20100927-tarlos-istvan-es-a-budapesti-kozbiztonsag.html>
- Ungár, T. (2007a) Új otthonban a pécsi Vigh család. *Népszabadság online*, 2007. július 11., <http://nol.hu/archivum/archiv-453515-260252>
- Ungár, T. (2007b) Kétségbeesett gyaloglás Péctől Pestig. *Népszabadság online*, 2007. június 18., <http://nol.hu/archivum/archiv-450644-257753>

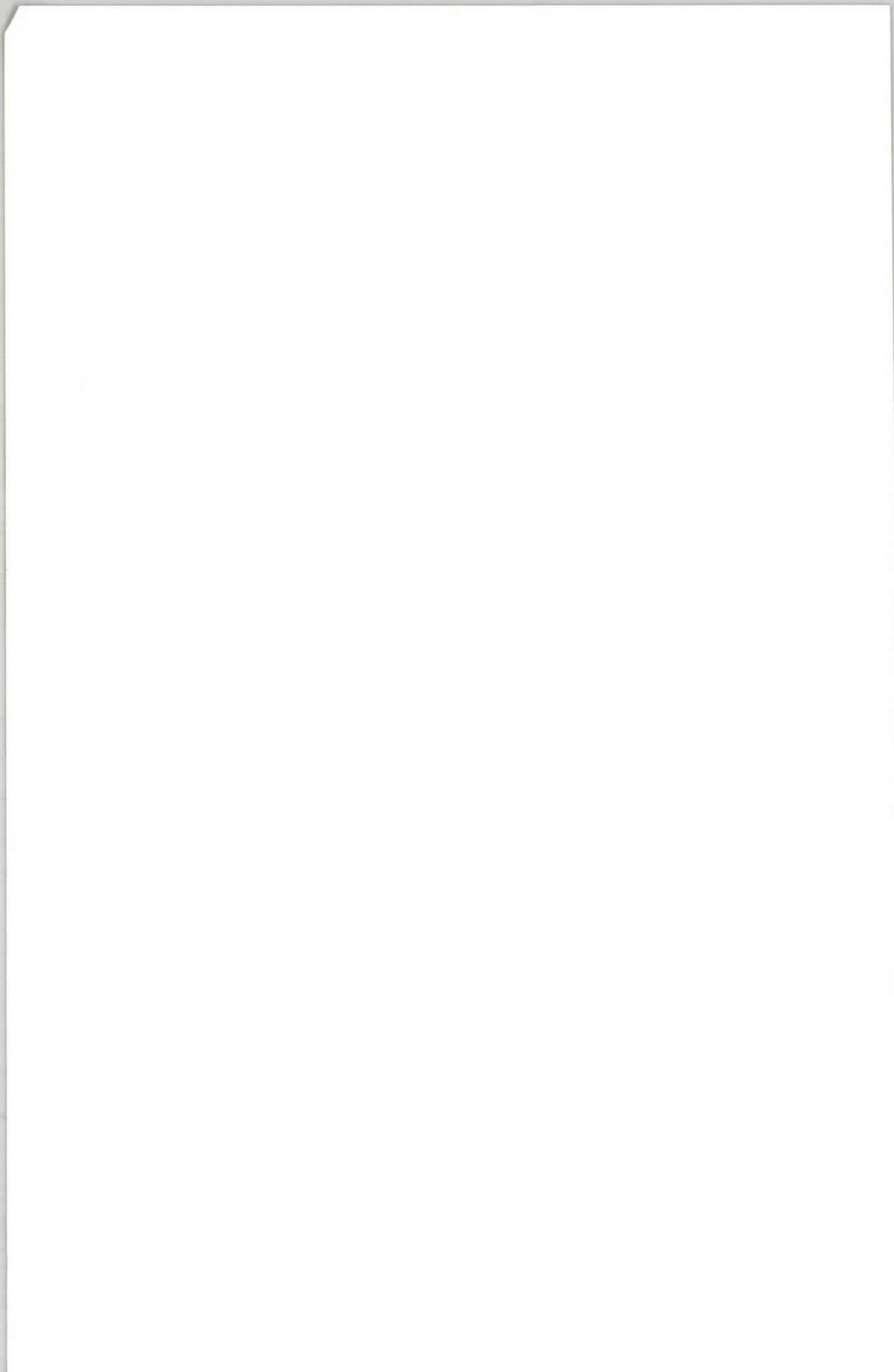
Képek jegyzéke

	oldal
1. kép. Hajléktalanok menhelye a Rottenbiller utcában Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény	43
2. kép. Guberálók, 1910 Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény	44
3. kép. Vagonlakók Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény	49
4. kép. A Mária Valéria szükséglakótelep az 1920-as években Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény	51
5. kép. A Mária Valéria-telep az 1930-as években Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény	51
6. kép. A Mária Valéria-telep 1945-ben Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény	52
7. kép. A Mária Valéria-telep az Üllői úton, 1950-ben Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény	53
8. kép. Hajószálló, 1993 Hajtmanszki Zoltán fotója	77
9. kép. A Város Mindenkié tüntetése a Kossuth téren Fekete Hajnal fotója	121
10. kép. Lakás a Kiserdőn, 1936 Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény	140
11. kép. Hajléktala emberek egy pályaudvaron, 1990 Talum Attila fotója. Forrás: MTI	155

	oldal
12. kép. Rózsahegyi éhségstrájk, 1990 Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény	159
13. kép. Hajléktalanok tüntetése, 1989 Talum Attila fotója. Forrás: MTI	160
14. kép. Harmadik Üres Lakások Menete, 2012 Román Péter fotója	197
15. kép. Közösségi statisztika Udvarhelyi Éva Tessza fotója	245

A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
 Felelős szerkesztő: Klopfer Judit
 Tipográfia, tördelés: Orth Gábor / Gábor Péter
 Fedél: Kálmán Tünde
 Nyomás, kötés: Mester Nyomda Kft.
 Felelős vezető: Anderle Lambert
 Megjelent 18,5 (A/5) ív terjedelemben

UDVARHELYI ÉVA TESSZA (1980) kulturális antropológus és környezetpszichológus. Doktori fokozatát a *City University of New York*on szerezte 2013-ban. A *Város Mindenkié* hajléktalan érdekvédelmi csoport egyik alapítója, és több mint 10 éve az *Artemisszió Alapítványnál* dolgozik mint interkulturális tréner.

FONTOSABB PUBLIKÁCIÓI:

„If we don't push homeless people out, we will end up being pushed out by them”. The Criminalization of Homelessness as State Strategy in Hungary. *Antipode*, 2014. június, Vol. 46. No. 3., 816–834.

Köztér, demokrácia és kulturális sokszínűség. Az Egyesült Államok társadalomtudományi szakirodalmának kritikai összefoglalója a jó közterekről. *Régi-új Magyar Építőművészet*, 2010/5. 10. évf., 5. sz., 15–21.

Vándorok kultúrák között. Az interkulturális tanulásról külföldre készülő fiataloknak. Budapest, Artemisszió Alapítvány, 2007

2900 Ft

978-963-338-372-8

9 789633 383728

www.napvilagkiado.eu

Udvarhelyi Tessza könyve esemény. Új szint hoz a magyar társadalomtudományi irodalomba. Egy kivételesen magasan képzett kutató ötvözi itt a társadalomtudományokat egymással, a tudományt a gyakorlattal, a kutatást az aktivizmussal, a gondos elemzést a radikális rendszerkritikával, miközben átsugározza minden olvasójára azt a meggyőződését, hogy a hajléktalanság közügy, hogy a hajléktalan emberek egyenjogú állampolgárok, hogy velük együtt kell építenünk egy sokkal erősebb civil társadalmat. Velük – és minden kirekesztettel – együtt kell visszakövetelnünk a politikai szférában való egyenrangú részvételt, a részvételi demokráciát, az erőforrások egyenlőbb elosztását, a különböző társadalmi helyzetben lévők és sokféle identitást vallók egyenlő méltóságának és egyenlő jogainak elismerését.

Ferge Zsuzsa